

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ
АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ
КАФЕДРАИ АДАБИЁТИ КЛАССИКИИ ТОҶИК**

**УДК -8Т1
ББК -83.3(0) 4
Р- 47**

Ба ҳуқуқи дастнавис

РАҲМОҶОВА МАВЗУНА ҒАҒУРОВНА

**«ТАҲҚИҚ – УЛ – ЛУҒОТ» - И
МУҲАММАДСАИДИ СОҲИБ
(МАСОИЛИ МАТНШИНОСӢ ВА ШАРҲНИГОРӢ)**

Ихтисоси 10.01.08 – Назарияи адабиёт, матншиносӣ

**Диссертатсия
барои дарёфти дараҷаи илмӣи номзади илмҳои филологӣ**

**Роҳбари илмӣ:
номзади илмҳои филологӣ, дотсент
Ӯрунова Мавҷуда Рустамовна**

ХУҶАНД – 2019

МУНДАРИҶА

Муқаддима	3-17
БОБИ 1. «Таҳқиқ – ул – луғот», сохт ва сарчашмаҳои он	18-45
1.1.Сохти фарҳанг.....	18-20
1.2.Сарчашмаҳои «Таҳқиқ – ул – луғот»	22
1.2.1 Фарҳангҳо	23-37
1.2.2. Шарҳи осори адабӣ	38-41
1.2.3. Тазкира ва тафсириҳо	42-43
1.2.4. Осори дигари соҳавӣ	44-46
БОБИ 2. Вижагиҳои асосии “Таҳқиқ-ул-луғот” ва аҳамияти сарчашмавии он	47
2.1.Вижагиҳои асосии луғат	47-64
2.1.1.Интихоб ва танзими моддаҳои луғавӣ	49-68
2.1.2.Решашиносии луғот	68-71
2.1.3.Талаффузи саҳеҳи калимаҳо	71-73
2.1.4.Маънӣ ва зикри шохиди маъноӣ	74-76
2.1.5.Нуқтаҳои баҳсалаб дар шарҳи калимаҳо	76-79
2.2.Аҳамияти сарчашмавии “Таҳқиқ-ул-луғот”	80-86
2.2.1. Истинод аз ашъори шоирон	80-86
2.2.2.Ишора ба ифодаҳо ва таркибҳои шоирона	86-93
2.2.3.Тавзеҳи анвоъ ва авзони ашъор	93-104
2.2.4.Шарҳи санъатҳои бадеӣ	104-114
БОБИ 3. Масоили матншиносӣ ва шарҳнигорӣ дар “Таҳқиқ-ул-луғот”	115
3.1.Арзиши матншиносии луғатнома	115-126
3.2.Аносири шарҳ дар “Таҳқиқ-ул-луғот”	126-138
Хулоса	139-141
Сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ	142-154

МУҚАДДИМА

Зарурати таҳқиқи мавзӯ. Мактаби фарҳангшиносии тоҷикӣ форс-таърихи беш аз ҳазорсола дошта, яке аз муҳимтарин шохаҳои маданияти халқ ба ҳисоб меравад, ки дар он дурдонаҳои арзишманди фарҳанги мардум маҳфуз дошта шудааст. Бино ба маълумоти муҳаққиқони таърихи фарҳангшиносии дар фарҳангномаҳои асримиёнагӣ давра ба давра роҳи усулҳои ҳосилшарҳи тавзеҳи маъноҳои моддаҳои луғавӣ арзишвуд карда, принципҳои ҳосилшарҳи луғатшиносии рӯи кор омаданд. Азбаски муаллифони фарҳангҳои садаҳои баъдӣ, ҳосилтан, асрҳои XV-XIX ҳангоми тадвини асарҳои ҳосил асосан ба луғату фарҳангномаҳои пешин таъкид карда, маълумоти онҳоро бо каме дигаргунӣ ва зикри абъоти шохид ва ё дарёфти таҳқиқи ҳосил аслии вожаҳо ва шакли маъноҳои дурусти моддаҳои луғавӣ ба танзим овардаанд, дар баррасиву таҳқиқи луғатномаву фарҳангҳо мабодиси матншиносӣ низ ба миён меояд. Метавон гуфт, ки мусаннифони фарҳангҳои асримиёнагӣ нахустин матншиносонанд, ки ҳамвора барои дарёфти шакли маъноҳои дурусти алфозу ибороти тавзеҳбанда талош меварзиданд. Матншиноси маъруфи тоҷик А.Насриддин чунин таъкид месозад, ки “агарчи истилоҳи “матншиносӣ” собиқаи қадима надорад ва ҳаргиз ҷузъи улуми адабии классикӣ шинохта нашудааст, ҳомилони илмҳои луғат, сарфу наҳв, иншо, маонӣ, баён, нақдушшеър, расмулхат ҳар яке дархури вежаҳои фанни худ бо мутуни адабию илмӣ иртиботи қавӣ доштанд. Табиист, ки ин омезиши доимӣ ва алоқаву пайвастагӣ ба дарёфти мазмуну муҳтаво ба дурустхонӣ дурустнависӣ ва барқарор нигоҳ доштани сурати зоҳирии мутуни хаттӣ водор мекард” (63,398). Беҳуда нест, ки ин донишманд ҳомилони илмҳои луғатро дар сафи аввал ҷой медиҳад, зеро қисме аз моддаҳои луғавие, ки дар фарҳангҳо ҷой дода шудаанд, баргирӣ аз осори классиконанд ва маҳз ба василаи шохид овардани осори классикӣ маъноҳои онҳо асоснок карда мешаванд. Муаллифони қулӣ луғату фарҳангҳо, қабл аз ҳама, барои саҳеҳии шакли қалимаву

ибораҳо талош варзида, баъдан барои дуруст маънидод кардани моддаҳои луғавӣ кӯшиш намудаанд.

Бино ба маълумоти луғатшиноси маъруфи тоҷик В.А.Капранов дар фарҳангҳои тафсирие, ки дар Ҳиндустон ба таълиф расидаанд, ибтидо аз «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» аносири шарҳнигорӣ рӯ ба инкишоф овард (103, 157), ки таҳқиқи онҳо барои илми адабиётшиносии тоҷик басо муфид аст. Аз ин рӯ, баррасӣ ва таҳқиқи луғату фарҳангҳои тафсирии асримиёнагӣ аз ҳайси матншиносӣ ва муайян сохтани аносири шарҳнигорӣ дар онҳо аз масоили мубрами адабиётшиносии кунунӣ ба ҳисоб хоҳад рафт.

Воқеан, нахустин фарҳанги тафсирии тоҷикӣ-форсӣ ҳанӯз дар соли 1065, яъне нимаи дуюми асри XI аз ҷониби Асадии Тӯсӣ бо номи «Луғати фурс» таълиф гардидааст, ки фарогири 1200 воҳиди луғавӣ мебошад. Ин луғатнома, ки барои мутолиаю маърифати ашъори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, сурудаҳои Унсурию Фаррухӣ ва дигарон махсус гардонида шуда буд, минбаъд такмил ҳам ёфт. Бино ба андешаи В.А.Капранов баъд аз тасарруфи сарзамини Ҳинд аз ҷониби Темуриён ва ҳамчун забони давлатию коргузорӣ пазируфта шудани забони форсӣ луғатнависӣ аз асри XIV сар карда, то охири асри XIX дар ин сарзамин таҳаввул ёфт (103; 5).

Дар асрҳои XV-XVII дахҳо фарҳангҳои тафсирий, аз қабيلي «Шарафномаи Манярӣ»-и Иброҳими Форуқӣ, «Муаййид-ул-фузало» - и Ибни Лод, «Мадор-ул-афозил»-и Файзии Сарҳиндӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Ҳусайн ибни Халафи Табрезӣ, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Таттавӣ ва ғайра рӯи кор омаданд, ки ҳар яке баробари дорои хусусиятҳои хоси лексикографӣ доштан аз арзиши баланди адабиётшиносӣ бархурдоранд.

Агар ба таърихи лексикографияи тоҷикӣ-форсӣ назар андозем, мусаллам мегардад, ки аз сад ҳаштод ғисади фарҳангҳои тафсирий дар сарзамини Ҳиндустон тасниф гардида, байни онҳо луғатномаҳои хурду бузург аз ҷиҳати фарогирии маводи луғавӣ ва шохиддору бешохид

мавҷуданд ва ҳар яке дар шинохту маърифати осори адабӣ ва таркиби луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ хизмат гузоштаанд. Микдоран зиёд шудани моддаҳои луғавӣ, вуруди аносири шарҳнависӣ, торафт кам шудани асноди шохид ва ё бидуни асноди шохид тафсир намудани моддаҳои луғавӣ аз аломатҳои хоси фарҳангҳои дар Шибҳи қораи Ҳинд таснифгардида маҳсуб меёбанд.

Мусаллам аст, ки дар нахустфарҳангҳои тоҷикӣ-форсӣ ҳамагӣ 1000 ё 2000 моддаи луғавӣ шарҳу тавзеҳ ёфта, барои шохиди маъно аз ашъору осори суҳанварон санадҳо зикр мегардид. Аммо фарҳангҳое, ки дар Шибҳи қораи Ҳинд ба тасниф расиданд, аз 7000 то 20000 калимаву ибораро фаро гирифтаанд, ки ин ҳолат табиист, чойгоҳи асноди шохидро торафт маҳдуд карда, ба адами он низ замина фароҳам овард. Чунончи, агар дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» наздик 7000 моддаи луғавӣ тавзеҳ ёфта, қисме аз он бо асноди шохид мурассаъ гардида бошанд, дар «Бурҳони қотеъ», ки зиёда аз 20000 воҳиди луғавӣ тафсир дода шудааст, бидуни асноди шохид мураттаб гардидааст, зеро дар сурати зикри асноди шохид ин луғатномаҳо ҳаҷман хеле бузург гардида, аз як сӯ, боиси мураккаб гардидани сохти фарҳангу истифодаи он гардад, аз сӯи дигар, кори китобатро низ басо душвор мегардонад. Бо назардошти ҳар чӣ зиёдтару зудтар дастрас намудани фарҳангҳои тафсирий, ки ҳақиқатан ҳам ниёзмандӣ ба он бештар буд, муаллифони луғатномаҳо аз зикри абёту асноди шохид то ҳадди имкон ва ё тамоман эҳтирос варзидаанд. Бидуни асноди шохид тавзеҳ дода шудани маъно ва мазмуни лексикаи соҳаҳои гуногун дар фарҳангҳо, ба усули шарҳнависӣ тавзеҳ ёфтани ыисме аз моддаҳои луғавӣ, илова бар ин, котибони касбӣ набудани нусханависон сабабгори дар фарҳангҳои тафсирий ба вуҷуд омадани бисёр нофаҳмиву хатоҳо дар зикри абёти шохид ва шаклу маънии калимаву ибороти шарҳталаб мегардид. Аз ин рӯ, дар фарҳангҳое, ки дар асрҳои XVII-XIX рӯи қор омадаанд, унсурҳои шарҳу наъд ба вуҷуд омада, торафт ривож ёфтаанд. Назари танқидӣ ба фарҳангҳо ҳанӯз аз ҷониби муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Таттавий баён

гардида, дар фарҳангҳои «Сироч-ул-луғот»-у «Чароғи ҳидоят», «Баҳори Аҷам», «Ғиёс-ул-луғот» ва ғайра хеле вусъат пайдо менамояд. Муаллифони фарҳангҳои мазкур ҳарчанд дар танзими луғатномаи хеш ба фарҳангҳои пешин ва шурӯҳи осори адабӣ бисёр рӯчӯ намуда, аз онҳо фоида бардошта бошанд ҳам, лекин ҳамоно назари интиқодии хешро нисбат ба қайдҳои онон иброз доштаанд ва ҳамвора барои сиҳхатии шакли калимоту иборот ва асолати маънии ифодакунандаи онҳо, хоссатан асноди шоҳиди фарҳангҳо талош варзидаанд. Азбаски «соҳибони» забон дар Ҳинд бо табиати забони форсӣ-тоҷикӣ ошно набуданд, қисме аз калимаву ибораҳо дар гуиши мардуми ин сарзамин ба ҳодисаҳои фонетикиву грамматикӣ забон дучор омада, дар шакли нодуруст истифода мешуд ё худ аз сабаби надониестани этимологияи қисме аз алфоз ё ҳаракатҳои онҳо нодуруст маънӣ кардани онҳо ба мушоҳида мерасид. Бинобар ин, муаллифони фарҳангҳои баъдӣ ин қабил иштибоҳотро пай бурда, ҳангоми мураттаб сохтани луғатномаҳои хеш бо муаллифони фарҳангҳои моқабли хеш ба баҳс даромада, тавзеҳоти ононро нақд намудаанд. Ба ин қабил фарҳангҳо «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддинро метавон намуна овард, ки муаллиф ҳамвора барои дуруст талаффуз кардану навиштан ва маънидоди калимаву иборот кӯшиш намуда, бо муаллифони фарҳангҳои пешин ба баҳс даромадааст, чое тавзеҳоти яке аз сарчашмаҳоро қабул фармояд, дигареро инкор намудааст. Афзудан ҷоиз аст, ки қисме аз мураттибони фарҳангҳои тафсирий муаллифи шурӯҳ низ буданд, бинобар ин, ҳангоми тадвини луғатномаи хеш аз шурӯҳи осори адабӣ низ истифода ва унсурҳои шарҳро ба фарҳангҳо низ ворид мекарданд. Ин таҷриба низ бештар дар фарҳангҳое, ки дар Шибҳи қораи Ҳинд тасниф шудаанд, бештар мушоҳида мегардад.

Вуруди аносири шарҳ ва ҷой доштани нофаҳмиҳо дар тавзеҳу ташреҳи шаклу маънии калимаву иборот дар луғатномаҳо боиси дар поёни асри XIX ба вучуд омадани фарҳангҳое дар заминаи нақди маълумоти муаллифони сарчашмаҳо ва таҳқиқи шаклу маъноӣ калимаву

иборот гардиданд. Ин қазия ба номгузории фарҳангҳо низ таъсири худро гузошт, ки «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Шайх Муҳаммадсаиди Соҳиб Раиси Мирзопур аз ҷумлаи ин қабил луғатномаҳо мебошад. Ҳарчанд ин луғатнома бо таъя ба фарҳангҳои тафсирии сарзамини Ҳиндустон хосатан, “Ғиёс-ул-луғот”-и Ғиёсиддини Ромпурӣ тавдвин гардидааст, дар баробари умумиятҳо баъзе тафовутҳо низ байни ин ду асар ба назар мерасанд. Бо он ки Муҳаммадсаиди Соҳиб дар тавзеҳи моддаҳои луғавӣ асосан ба “Ғиёс-ул-луғот” таъя дорад, аммо хеле кам ба он ишора кардааст. Ба иловаи маълумоти муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” бо зикри абёти шоҳид аз ашъори суҳанварон андешаҳои муаллиф асоснок шудаанд.

Дар илми луғатшиносӣ бисёр фарҳангҳои форсии тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, як силсила тадқиқот дар Русия, Озарбойҷон, Арманистон, Ёзбекистон, Покистон, Ҳиндустону мамолики Ғарб ва хоса Тоҷикистону Эрон анҷом пазируфтаанд. Тадқиқи мактаби фарҳангшигории форсии тоҷикӣ дар Аврупо аз нимаи дуюми асри XIX ибтидо гирифтааст. Тадқиқоти донишмандони Аврупо, аз қабил Х. Блочман, К.Г.Залеман, П.Хорн, И.Вуллерс, Ч.Ричардсон дар баррасию муаррифии луғатномаҳои кӯхани форсии тоҷикӣ қобили зикр ва арҷгузорӣ аст. Дар шинохту таҳқиқи фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикӣ хидмати олимони рус С.И.Баевский (44), Ю.Рубинчик (74), Л.С.Пейсиков (70), А.К. Боровков (53) низ хеле назаррас аст. Дар асари онҳо масоили назарияю амалияи луғатнависии форсии тоҷикӣ, арзиши луғатномаҳои алоҳида, мисоли «Фарҳанги зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё», мақому арзиши фарҳангҳои дузабона дар таърихи луғатнависии форсии тоҷикӣ баррасӣ шудаанд.

Дар шинохту таҳқиқи масоили мубрами фарҳангшигории форсии тоҷикӣ донишмандони маъруфи Эрон, Ҳиндустон, Покистону Афғонистон ва Чин низ як силсила тадқиқот ба субут расонидаанд. Бо саъю кӯшиш ва эҳтимоми олимони ин мамолик, монанди Алиакбари Деххудо, Муҳаммад Муин, Назир Аҳмад, Шаҳриёри Нақавӣ, Муҳаммад

Дабири Сиёқӣ, Раҳими Афифӣ, Абдулалӣ Тоатӣ, Фатхуллоҳи Мучтабӯӣ, Алиашрафи Содикӣ, Муҳаммади Аббосӣ, Саиди Ҳамидиён, Тин Хуй Чу, М.Саидпур ва дигарон нашри интиқодии луғатномаҳои куҳан, тадвини луғат ва таъбироти шоҳасарҳои суҳанварони форсигӯро ба роҳ монданд ва ҳамчунин ба бисёр паҳлуҳои норавшани илми луғатшиносии тоҷик рӯшанӣ андохта, барои аҳли илму адаб хизмати шоистаеро анҷом доданд, ки сазовори арҷгузориш.

Аз нимаи дуюми асри гузашта Тоҷикистон низ ба яке аз марказҳои муҳими баррасӣ ва тадқиқи фарҳангҳои форсии тоҷикӣ табдил гардид ва дар ин замина як силсила луғатномаҳои тафсирий табъу нашр гардида, принсипҳои тадвин ва вежагиҳои лексикографии фарҳангҳо мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Ҳамчунин чанд луғатномаи навин бо имтизоч бахшидани беҳтарин усулҳои фарҳангшиносии асримиёнагӣ ва муосир ба миён омаданд. Дар саромади илми луғатшиносии тоҷик В.А.Капранов қарор дорад, ки бо асару мақолаҳои илмии хеш (55;99-103) дар баробари ҳалли масъалаҳои мубрами мактаби луғатнависии форсӣ-тоҷикӣ самту паҳлуҳо ва ҷиҳатҳои мухталифи онро рӯшану муайян сохт. Ҳамчунин дар шинохту баррасӣ ва таҳқиқи фарҳангҳои тафсирий хидмату заҳматҳои олимони тоҷик А.Сангинов (138), Ф.Воҳидов (91), А.Насриддинов (115), Ҳ.Аҳадов (41), Д.Баҳриддинов (47), Ҳ.Рауфов (127), А.Отахонова (69)-ро алоҳида қайд кардан бамаврид аст. Ин луғатшиносони тоҷик дар асару мақолаҳои хеш роҷеъ ба фарҳангҳои тафсирии «Баҳори Аҷам», «Ғиёс-ул-луғот», «Шамс-ул-луғот», «Ас-сомӣ фи-л-сомӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Чароғи ҳидоят», «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳангномаи Ҳусайни Вафой», изҳори назар карданд. Дар ин асарҳо оид ба зиндагинома ва осори муаллифони фарҳангҳо, фаъолияти луғатнависӣ, арзиши лексикӣ-грамматикӣ қисмати муқаддимавии луғатномаҳо, асноди шохид дар онҳо, хидмати фарҳангҳо дар танзими луғатномаҳои баъдӣ, усулҳои ташреҳи шаклу маъно ва қабатҳои лексикӣ дар фарҳангҳо ва ғайра суҳан рафтааст.

Силсилаи тадқиқоти олимони ҳавзаи илмӣ Хучанд А.Насриддинов (115,116), Н.Ғиёсов (97), М.Ўрунова (146,147), С.Саидов (136,137), Ш.Рустамов (135), М.Аҳмадов (83) ва дигарон ба таъйини арзиши луғатшиносӣ адабии на танҳо фарҳангҳои мӯътабар, ҳамчунин муайян кардани хусусиятҳои лексикографии шурӯҳи осори адабӣ («Баҳори борон» - шарҳи «Ғулистон» - и Ромпурӣ - М.Р.) равона шудаанд (146). Илова бар ин, аз ҷониби як гурӯҳ олимони ҷавон Ш.Рустамов (135), М.Сатторова (141), Р.Каримхӯчаева (105), Ф.Ғиёсова (95), И.Болтубоев (89), Ф.Ҷалолова (152), М.Ҳочаева (150), М.Ўосимова (106) ва дигарон ба риштаи таҳқиқи кашода шудани маъруфтарин фарҳангҳои тафсири, аз қабилӣ «Шарафномаи Манярӣ», «Фарҳанги Низом», «Ғиёс-ул-луғот», «Сурмаи Сулаймонӣ», «Мусталаҳот-уш-шуаро», «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва ғайра рӯшанӣ андохтан ба хусусиятҳои лексикографӣ адабӣ ва назарияву амалияи шарҳнависӣ луғатнигорӣ ва пур кардани ҳолиҳои илмӣ лексикография ва адабиётшиносӣ тоҷик муфиданд.

Бояд афзуд, ки ба нашр расидани фарҳангҳои «Фаҳри Қаввос»-и Муборакшоҳи Ғазнавӣ (6), «Сурмаи сулаймонӣ»-и Тақиуддини Балёнӣ (2) дар Маркази пажӯҳиши тамаддуни давраи Сомониён ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров, тадвину наشري «Фарҳанги мушкилоти адабиёт» (99), «Фарҳанги ашъори Камол» (31), «Луғати фурс» (27) низ аз комёбӣ дастовардҳои назарраси ин ҳавзаи илмӣ маҳсуб меёбад.

Аксари тадқиқоти мазкур, ба истисноӣ пажӯҳишоти С.Саидов ва Ш.Рустамов, ки ба масъалаҳои интиқоди матн дар фарҳангҳои давраи аввал ва хусусиятҳои адабӣ матншиносӣ фарҳанги “Шарафномаи Манярӣ” бахшида шудаанд, асосан ба муайян намудани хусусиятҳои лексикографии фарҳангномаҳо, роҳи усулҳои шарҳи тавзеҳи маъноӣ калимаву ибораҳо, муайян кардани арзиши забоншиносӣ луғатномаҳо ва ғайра ихтисос доранд. Лекин то ҳол дар лексикографияи мо масоили мубраме мавҷуданд, ки баррасӣ ва таҳқиқи онҳо дар шинохти ғановати илмӣ адабиётшиносӣ тоҷик басо муфид хоҳад буд. Манзур аз ин

гуфтаҳо чой доштани мабоҳиси матншиносӣ, унсурҳои шарҳнависӣ, афкори назарии адабӣ ва нукоту ақоиди интиқодӣ дар фарҳангҳои тафсири мебошад, ки баробари таҳаввулу рушди луғатнависӣ торафт вусъат ёфт. Бино ба андешаи В.А.Капранов дар фарҳангҳои тафсири бисёр моддаи луғавие чой доранд, ки ташреҳи онҳо аз ҷиҳати шаклу маъно ё шубҳанок ва ё нодурустанд (103). Бинобар ин, дар давраҳои баъдии фарҳангшиносӣ бо назари интиқодӣ рӯчӯ кардан ба сарчашмаҳо торафт қувват гирифт ва муаллифони фарҳангҳо ҳамвора барои дуруст муайян кардани шаклу маънои калимаҳо ва этимологияи онҳо кӯшиш намуданд. Дар мавридҳои зарурӣ рӯ овардан ба абёти шохид низ аз нав ривож ёфт, ки дарки маъниро сабуктар менамуд. Дар баробари ин фазилатҳо дар луғату фарҳангҳои ин давраина хатоҳои матншиносӣ дар зикри абёти шохид низ ба назар мерасанд, ки таҳқиқи онҳо низ дар мадди назар бояд бошад. Ҳамчунин дар истисноии мардуми ин ё он кишвар дар кадом шакл истифода гардидан ва дар натиҷаи кадом қоидаи ин ё он забон шаклу маънии нав ҳосил кардани моддаҳои луғавиро дар фарҳангҳо инъикос мекарданд. Ҳатто назари интиқодии муаллифони фарҳангҳо дар мавриди муайян сохтани этимологияи моддаҳои луғавӣ ва муродифоти онҳо низ метавон мушоҳида кард. Ҳоҳе муаллифони луғатномаҳо дар муайян кардани шаклу маънои калима очизӣ кашида, ниёз ба таҳқиқ доштани онҳоро ишора кардаанд. В.А.Капранов дуруст ишора менамояд, ки муаллифи «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин бештар ба нормаи талаффузи калимаҳо эътибор дода, маълумоти муаллифони бисёр фарҳангҳо рад кардааст (103;7). Аммо Ғиёсиддини Ромпурӣ низ на дар ҳама маврид ба ин масъала эътибор додааст ва қисме аз моддаҳои луғавиро танҳо аз ҷиҳати ифодаи маъно ташреҳ додааст. Афзудан ҷоиз аст, ки ин таҷрибаи фарҳангшиносон замина барои ба вучуд омадани луғатномасе гардидаанд, ки дар онҳо ба назари интиқодӣ тавзеҳу ташреҳ кардани моддаҳои луғавӣ мароми асосии кори фарҳангшиносии онон қарор гирифт. Агар дар номгузории фарҳангҳои пешин ба масъалаи ҳалли

мушкилоти маънӣ ишора карда шавад (масалан, «Кашф-ул-луғот», «Музил-ул-ағлот»-М.Р.), дар фарҳангҳое, ки равияи асосиашон муайян кардани шакли солиму маънии дурусти моддаҳои луғавист, ба масоили таҳқиқи шаклу маънӣ ишора рафтааст.

«Таҳқиқ-ул-луғот» -и Шайх Муҳаммадсаиди Соҳиб Раиси Мирзопур аз зумраи ҳамин гуна луғатномаҳост, ки муаллифи он мутобик ба номгузории фарҳангаш бештар ба масъалаи таҳқиқи дурусти шаклу маъноӣ моддаҳои луғавӣ эҳтимом варзидааст. Зеро ба андешаи донишманди луғатшинос В.А.Капранов аз сабаби бидуни асноди шохид мураттаб гардидани фарҳангҳои тафсирии асрҳои XIY- XUY, ки нисбатан калонҳаҷм буда, танҳо барои қисме аз воҳидҳои луғавӣ асноди шохид зикр мегардиданд, ҳамчунин бетасрибагии котибон, дар тавзеҳи воҳидҳои луғавӣ нофаҳмиҳо ба вучуд меомаданд. Аммо дар асрҳои баъдӣ, хоса аз «Фарҳанги Рашидӣ» сар карда, афкори танқидӣ нисбат ба маводи фарҳангҳои пешин пурзӯр гардид ва дар асри XUYII Сирочиддин Алихони Орзу, ки аз маъруфтарин луғатнигор-мунаққид маҳсуб меёфт, афкори танқидии хешро на танҳо нисбати маънии воҳидҳои луғавӣ, балки перомуни асноди шохиди фарҳангҳо низ баён кардааст (17,6).

Аз ин рӯ, муайян кардани аносири матншиносӣ, шарҳнигорӣ ва аҳамияти адабиётшиносии луғатномаи мазкур бо назардошти андешаву афкори интиқодии муаллиф дар муқоиса бо осору девони ашъори суҳанварони форсу тоҷик, тазкираву тафосир бо “Чароғи хидоят”-и Сирочиддин Алихони Орзу, «Баҳори борон» ва «Ғиёс-ул-луғот» - и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ арзиши мавзӯи рисолаи илмиро барои адабиётшиносии кунунӣ муайян месозад.

Сарчашма ва маводи таҳқиқ

Тадқиқоти мазкур асосан дар заминаи омӯзиши шурӯҳи осори адабӣ ва фарҳангҳои мӯътабари тафсирии форсии тоҷикӣ, ки дар асрҳои XIY- XIX тадвин ёфтаанд, анҷом пазируфтааст. Аммо асоси онро

омӯзиши «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Шайх Муҳаммадсаиди Соҳиб ва муқоисаи он бо осору девонҳои ашъори Саъдии Шерозӣ, Хоҷа Ҳофиз, Соиби Табрезӣ, Урфии Шерозӣ, Қудсии Машҳадӣ, Салими Техронӣ, “Чароғи ҳидоят”-и Хони Орзу, «Баҳори борон» ва «Ғиёс-ул-луғот»-и Ғиёсиддини Ромпурӣ ташкил додааст.

«Таҳқиқ-ул-луғот», ки дар поёни садаи XIX дар Ҳиндустон анҷом пазируфта, дар он нуқтаҳои ҷолибу муҳим дар соҳаи шинохти масоили матншиносӣ назарияи адабиёт, афкори интиҳодӣ дар шинохти шакли солими моддаҳои луғавӣ ва дарки дурусти маънии онҳо ба назар мерасад. Ҳарчанд муаллиф дар танзими асари хеш аз сарчашмаҳои зиёд истифода бурдааст, лекин усули таҳқиқи моддаҳои луғавӣ дар фарҳанг бештар ба принсипи фарҳангшиносии Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ мутобиқат дорад ва бо зикри асноди шохид имтиёз пайдо менамояд.

Бинобар ин, дар радифи «Таҳқиқ-ул-луғот» бори нахуст унсурҳои шарҳ дар “Чароғи ҳидоят”, «Ғиёс-ул-луғот» ва афкори назарии адабиву танқидии Муҳаммад Ғиёсиддин дар он ба доираи муомилоти илмӣ ворид мешавад.

Асоси назариявӣ ва методологии рисолаи илмӣ мо методи таҳлили қиёсӣ, матншиносӣ буда, бар афкори луғатшиносони маъруфи ватаниву хориҷӣ С.И. Баевский, Л.С.Пейсиков, Алиакбари Деххудо, Муҳаммад Муин, Шаҳриёри Нақавӣ, Муҳаммад Дабири Сиёқӣ, Ҳ.Аҳадов, Ҳ.Рауфов, А.Отахонова, Д.Баҳриддинов, Н.Ғиёсов, В.А.Капранов, А.Сангинов, А.Воҳидов, А.Насриддинов, С.Саидов ва Ш.Рустамов таъя менамояд.

Ҳадаф ва вазифаҳои тадқиқ

Мақсади мо аз тадқиқоти мазкур нишон додани арзиши адабии «Таҳқиқ-ул-луғот», муайян кардани аҳамияти матншиносии он, нишон додани аносири шарҳ дар фарҳанг, шинохти афкори интиқодии муаллиф дар чараёни тафсири моддаҳои луғавӣ ва рӯшанӣ андохтан ба чараёни

кори муаллифи фарҳанг дар шарҳу тавзеҳи истилоҳоти марбут ба адабиётшиносист. Дар ин замина омӯхтан ва таҳлил намудани муносибати фарҳангшинос бо нуқтаи назари пешгузоштагони худ дар заминаи осори суҳанварони форсу тоҷик, “Чароғи ҳидоят”, “Баҳори борон” ва «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ.

Бо ин ҳадафҳо дар рисола масоили зерин ҳаллу ҷавоб шудаанд:

-муайян сохтани сарчашмаҳои луғатнома ва хусусиятҳои истинод бар онҳо;

-таъйини сохт ва хусусиятҳои асосии фарҳанг дар муқоиса бо фарҳангномаҳои пешин;

-муайян кардани боигарии луғавӣ ва муҳимтарин принципҳои тадвини «Таҳқиқ-ул-луғот» ва сарчашмаҳои он;

-таҳлили роҳу усулҳо ва дараҷаи сабти асноди шохид дар луғатнома;

-нишон додани унсурҳои шарҳнигорӣ дар «Таҳқиқ-ул-луғот»;

-нишон додани арзиши матншиносии луғатнома дар нақду тасҳеҳи абёти шоирони классик:

а) тасҳеҳи матни осори адабӣ;

б) муайян сохтани муаллифи асли;

в) дарёфти абёти тозаи шоирон.

-муайян намудани ҷойгоҳи луғатнома дар шинохти афкори назарии адабӣ.

-таҳқиқи ҷойгоҳи луғатнома дар таърихи фарҳангшиносии форсу тоҷик.

Мақсад ва вазифаҳои мазкур бо таърихи ба суннатҳои мактаби фарҳангшиносии шарҳнигорӣ ва суҳансанҷии садаҳои XI-V-XIX ҳаллу ҷавоб мегарданд. Бояд афзуд, ки дар ин дарозо шурӯҳи луғатномаҳои бисёре ба тасниф

расидаанд, ки қариб дар нисфи зиёди онҳо масоили матншиносиву шарҳнигорӣ ва назарии адабӣ ба назар мерасанд ва омӯзишу таҳлил ва муқоисаи онҳо дар маҷоли як рисолаи илмӣ ғунҷоиш надорад.

Аз ин рӯ, мо дар чараёни тадқиқ асосан ба осору девони ашъори суҳанварони форсу тоҷик, “Чароғи ҳидоят”, “Баҳори борон” ва «Ғиёс-ул-луғот»-и Ғиёсиддини Ромпурӣ рӯ овардем.

Равиши таҳқиқ. Дар рисола равиши таҳлилӣ-қиёсӣ ба кор омада, ҳамзамон, дар радифи истифодаи он усули тавсифӣ ва омӯрӣ низ қарор гирифтааст. Рисола бо тақя бар афкори луғатшиносону матншиносони маъруфи ватаниву хориҷӣ С.И.Баевский, Л.С.Пейсиков, Ю.М.Лотман, Д.С.Лихачёв, О.Ф.Акимускин, Алиакбари Деххудо, Муҳаммад Муин, Шаҳриёри Нақавӣ, Муҳаммад Дабири Сиёқӣ, Ҳ.Аҳадов, Ҳ.Рауфов, А.Отахонова, Д.Баҳриддинов, В.А.Капранов, А.Сангинов, А.Воҳидов, А.Насриддинов, Н.Ғиёсов, С.Саидов, Ш.Рустамов ва олимони дигар таълиф гардидааст.

Аҳамияти назарӣ ва амалии тадқиқот дар он зоҳир мешавад, ки натиҷаҳои он дар рушди минбаъда ва ҳаллу ҷасли масъалаҳои тозаи адабиётшиносии назариявӣ амалӣ, шарҳнигорӣ, матншиносӣ ва шинохти паҳлуҳои мухталифи илми адабиётшиносӣ хизмат хоҳад кард. Натиҷаҳои тадқиқот барои муайян кардани ашъори бозмондаи суҳанварони форсу тоҷик, тасхеҳи осори адабӣ, дарёфти шакли солим ва маънии дурусти як силсила ибороту таркиботи шоирона ва як қатор истилоҳоти фанни назарияи адабиёт мусоидат намуда, аҳли илму адабро аз иштибоҳ бозмедорад.

Натиҷаҳо ва хулосаҳои тадқиқот метавонад ҳангоми танзими шарҳномаҳо, луғатномаҳо, таълифи рисолаҳои хатм ва магистрӣ, қорҳои

курсӣ, рисолаҳои илмӣ, хондани курсҳои махсус оид ба шарҳнигорӣ, матншиносӣ, назарияи адабиёт ва ғайра мавриди истифода қарор гирад.

Навоварии илмии тадқиқот, пеш аз ҳама, дар муайян кардани мақоми «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Шайх Муҳаммадсаиди Соҳиб дар адабиётшиносии тоҷик зоҳир мегардад. Тадқиқоти мазкур кӯшиши нахустин дар адабиётшиносии тоҷик дар боби муайян сохтани масоили матншиносӣ ва шарҳнигорӣ дар фарҳангҳо ва дар ин замина ба тадвин расидани луғатномаҳои ҷудогона аст. Ҳамчунин навовариҳои илмии тадқиқотро натиҷабардориҳои зерин ташкил медиҳанд:

- таҳқиқи роҳу принципҳои интиҳоби асноди шоҳид ва шарҳи маънои онҳо;
- дар фарҳангҳои тафсирии асрҳои XV-XIX ҷой доштани афкори интиқодӣ;
- муайян кардани абёти гумшудаи суҳанварони форсу тоҷик ва ҷой доштани ғалатҳои матншиносӣ дар асноди шоҳид;
- муаррифии фарҳангҳои тафсирий ҳамчун сарчашмаи омӯзиши афкори назарии адабӣ;
- ба таври васеъ шарҳ ёфтани истилоҳоти илми адабиётшиносӣ дар фарҳанг, ки аз донандагони ҳуқи адабиётшиносӣ будани муаллифи онро нишон медиҳад.

Нуктаҳои меҳварие, ки барои дифоъ пешниҳод мешавад:

- Мақтаби фарҳангшиносии форсу тоҷик зина ба зина рӯ ба таҳаввул оварда, дарозии асрҳои миёна аз ҳайси фарогирии моддаҳои луғавӣ ва роҳу усулҳои тавзеҳи маънӣ тақомул ёфтааст, ки баррасӣ ва таҳлили онҳо чунин татаввурот барои илми суҳаншиносии тоҷик бисёр муҳим аст;

-Муаллифони фарҳангҳои тафсирие, ки дар Шибҳи қораи Ҳинд ба тадвин расидаанд, ҳамзамон таснифгари шурӯҳи осори адабианд, бинобар ин, шеваи кори шореҳии онон дар тадвини луғатҳои тафсирий низ бетаъсир намондааст. Соҳибони луғот аз тавзеҳи луғавии алфози иборот берун часта, маълумоти ҳар чи доманадорро барои мутолиагарон пешниҳод кардаанд.

-Азбаски соҳибони фарҳангҳои тафсирий донандагони улуми роиҷи замони ҳеш буданд, аз ин рӯ, ҳангоми шарҳи моддаҳои луғавӣ бевосита ба шарҳи маъноии луғавии алфозу ибороти шарҳталаб маҳдуд нагардида, тобишҳои бадеии онҳоро низ ба қайд овардаанд, санъатҳои бадеӣ, анвову авзони шеъриро тавзеҳ дода, ҳамчунин дар чараёни тадвини луғатномаҳо аз тавзеҳи мусталаҳоти марбут ба суҳанварӣ низ канорагирӣ накардаанд, ки баррасиву таҳқиқи онҳо барои рушди илми адабиётшиносӣ мусоидат хоҳад кард.

-Муаллифони фарҳангҳо аз ҷумлаи суҳанварону суҳансанҷони варзида ба ҳисоб мерафтанд ва дар фарҳангҳои тадвинкардаи ҳеш аз ашъори ҳуду шуарои дигар абёти ҷолиб ҳамчун асноди зикр намудаанд, вале ҳангоми зикри асноди шохид аз ҷониби луғатнигор ва нусхабардории котибон дар матни абёти зикршуда хатоҳои текстологӣ содир гаштаанд. Ҳамчунин баъзе абёте, ки дар фарҳангҳои тафсирий зикр шудааст, дар девони шоирон дарёфт намешаванд. Аз ин рӯ, луғатномаҳои тафсирий аз арзишҳои хоси адабиётшиносӣ низ бархурдоранд.

-Дар фарҳангнависи Шибҳи қораи Ҳинд принципҳои тозаии луғатнигорӣ роҳ ёфт, ки яке аз онҳо роиҷ гардидани унсурҳои шарҳ дар фарҳангномаҳо маҳсуб меёбад. Муҳаммадсаиди Соҳиб ҳангоми тадвини луғатномаи ҳеш шурӯҳи осори адабиро ҳамчун сарчашмаи муҳим қарор дода, аз аносири шарҳ низ истифода намудааст, ки ин далели мавҷудияти аносири шарҳ дар "Таҳқиқ-ул-луғот" мебошад ва таҳқиқи ин масъала низ аз арзиши хоси адабӣ бархурдор аст.

Апробатсияи рисола (Рисола дар чаласаи кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” аз 21.04.2018 баррасӣ шудааст)

Муҳимтарин нуктаҳо ва хулосаҳои рисолаи илмӣ дар чаласаҳои семинари илмӣ-назарии кафедраи адабиёти классикии тоҷик, конфронсҳои илмӣ-назариявии олимони МТД “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров”, ДДХБСТ (солҳои 2013-2019) ва кафедраи забони тоҷикии донишгоҳи мазкур матраҳ гардидаанд. Муҳтавои асосии тадқиқот дар панҷ мақола, ки дар маҷаллаҳои илмӣ чоп шудаанд, инъикос ёфтааст.

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, шаш фасл, сездаҳ зерфасл, хулоса ва сарчашмаву феҳрасти адабиёт иборат аст.

Боби аввал

“ТАҲҚИҚ –УЛ-ЛУҒОТ” ВА СОХТИ ОН

1.1. Сохти фарҳанг

Омӯзиши таърихи фарҳангнависию форсу тоҷик, хоса ошноӣ бо луғатномаҳои ҷудогонаи тафсирий, ки давоми асрҳои миёна дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ба тасниф расидаанд, мусаллам медорад, ки муаллифони чунин фарҳангҳо ҳангоми тадвини осори соҳаи луғатшиносӣ ҳамеша усули ба мутолиагар нисбатан қулай ва дастраси мураттаб сохтани фарҳангномаҳоро ҷустуҷӯ ва бозёфт карда, зимни он қорбарӣ менамуданд. Аз рӯи тартиби алифбо ба бобҳо қисмат кардан ва ҳамзамон ҷобачогузории моддаҳои луғавӣ аз роҳҳои маъмул ва писандидаи фарҳангшиногон асримиёнагӣ ба ҳисоб мерафт. Агар ба маъмултарин луғатҳои тафсирий, аз қабили «Муаййид-ул-фузало», «Мадор-ул-афозил», «Кашф-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ», «Мунтахаб-ул-луғот», «Ғиёс-ул-луғот» ва ғайра назар андозем, маълум мегардад, ки аз рӯи тартиби мазкур ҷойгузин кардани моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳо барои дарёфти калимаву ибораҳои зарурӣ ба мутолиагар бисёр дастрас аст. Афзудан лозим аст, ки ин тарз усули умумии табақабандии бобҳо ва ҷобачогузории моддаҳои луғавӣ дар фарҳангномаҳои асримиёнагӣ махсус ёфта, муаллифони луғатномаҳо дар зимн аз воситаҳои мухталифи ҷойгузин намудани вожаву ибороти шарҳталаб низ қорғирӣ кардаанд. Масалан, Муҳаммад Ғиёсиддин, муаллифи «Ғиёс-ул-луғот», ҳарчанд дар назари аввал ҳамин усули зикршударо қорбаст намуда бошад ҳам, аммо дар ҷобачогузории моддаҳои луғавӣ ҳарфи аввали ҳар калимаро «боб» ва ҳарфи сониро «фасл» қарор дода, барои он ки ҳонанда вожаи шарҳталаби заруриро ба зудӣ пайдо намояд, тартиби ҳарфи охири калимаҳоро низ риоя намудааст. Лекин соҳиби фарҳанги мазкур ҳуруфи дигари дохили вожаву ибороти шарҳталабро ба эътибор нагирифтааст.

Азбаски «Таҳқиқ-ул-луғот» таҷрибаи як давраи тӯлонии фарҳангшиногонро форсу тоҷикро дар худ ҷамъбаст намудааст, он барои

истифода хеле кулай аст. Мавлоно Шайх Маҳаммадсаид луғатномаи хешро бидуни муқаддима аз рӯи тартиби ҳуруфи алифбои арабиасоси форсӣ – тоҷикӣ ба бобҳо тақсим кардааст. Фарҳанг аз сӣ боб иборат буда, боби аввали он номгузорӣ нашуда, бо ибораи «Бисмилоҳир раҳмонир раҳим» оғоз мешавад ва бобҳои сонии он ба тарзи “Боб-ул-«бо» - и арабӣ”, «Боб-ул- «бо» - и форсӣ”, «Боб-ул-«то»-и ғавқонӣ”, “Боб-ул- «со» - и мусаллас” ва ғайра то ҳарфи охири алифбои арабиасос номгузорӣ шудаанд.

«Таҳқиқ – ул – луғот» замима низ дорад, ки ба бобҳои зерин алоқаманданд:

1. Боб-ул- «алиф»
2. Боб-ул- «бо»
3. Боб-ул- «таъ»
4. Боб-ул- «чим»
5. Боб-ул- «хаъ»
6. Боб-ул- «син»
7. Боб-ул- «шин»
8. Боби «сод»
9. Боби «тоъ»
10. Боби «айн»
11. Боби «фоъ»
12. Боби «қоф»
13. Боби «коф»
14. Боби «коф» - и форсӣ
15. Боби «лом»
16. Боби «мим»
17. Боби «нун»
18. Боб-ул- «ҳо»
19. Боб-ул- «йо»

Ба ёздаҳ боби фарҳанг муаллиф замима ворид накардааст. Азбаски фарҳангномаи мазкур бидуни муқаддимаи муаллиф аст, ба мо сабаби ин ҳолат ноаён аст. Шояд муаллиф баъд аз анҷоми тадвини луғатномаи хеш боз як қатор калимаҳоро, ки шарҳи он ба ниёзмандон зарурат дошт, гирдоварӣ карда онро замима карда бошад, ки мувофиқ ба бобҳои дар замима овардашуда мебошанд. Муаллифи фарҳанг барои шоҳиди маъно аз эҷодиёти суҳанварони форсу тоҷик, мисли Фирдавӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Сайидо, Ғанӣ, Соиб, Урфӣ, Ашраф, Салим ва дигарон байтҳо овардааст.

Аз ин рӯ, «Таҳқиқ-ул-луғот» -ро метавон дар қатори луғатномаи шоҳиддор арзёбӣ кард.

1.2. Сарчашмаҳои «Таҳқиқ-ул-луғот»

Таҷрибаи фарҳангшиногонони асримиёнагӣ собит месозад, ки онҳо дар ҷараёни мураттаб сохтани луғатҳои тафсири ҳамеша ба осори лексикографии пешин муроҷиат намуда, дар шарҳу эзоҳи калимаҳо аз онҳо баҳрагирӣ мекарданд ё маънои вожаву ибороти тафсирталабро дар муқоиса бо луғатномаҳои моқабл зикр карда, назари интиқодии хешро низ нисбат ба онҳо ибраз меошанд.

Баррасӣ ва таҳлили «Таҳқиқ-ул-луғот» -и Мавлоно Муҳаммадсаид нишон медиҳад, ки вай ҳангоми таснифи луғатномаи хеш аз сарчашмаҳои мухталиф фаровон истифода кардааст. Дар ҷараёни ташреҳи маънии калимаву ибораҳо назари танқидии худро нисбат ба афкору андешаҳои суҳансанҷони пешин низ баён сохтааст. Сарчашмаҳои «Таҳқиқ-ул-луғот»-ро ба дастаҳои зерин қисмат кардан мумкин аст: фарҳангҳо, шарҳҳо, тазкираҳо, тафсириҳо, осори соҳавӣ.

Аз ҷараёни ошноии комил бо фарҳанги Мавлоно Муҳаммадсаид ба мо маълум гардид, ки ин фарҳангшиногор ҳангоми тадвини луғатномаи хеш зиёда аз 70 асарро мавриди истифода қарор додааст, ки байни онҳо фарҳангҳо ва шурӯҳи осори адабӣ аз сойири сарчашмаҳо имтиёзи бештар доранд. Аз ҷумла, «Мунтахаб-ул-луғот», «Кашф-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ», «Суроҳ», «Баҳори Аҷам», «Мадор-ул-афозил», «Ғиёс-ул-луғот», «Шарҳи Бӯстон»-и Мирзо Абдулвосеъ, «Ҳиёбон»-шарҳи «Ғулистон»-и Хони Орзу, «Шарҳи Ғулистон»-и Мир Нуруллоҳи Аҳрорӣ, «Шарҳи Сикандарнома»-и Хони Орзу, «Шарҳи Ғулистон»-и Абдулғанӣ, «Тафсири Чалолӣ», «Ҳафт иқлим», «Ҷавоҳир-ул-хуруф», «Завобити азим», «Нафоис-ул-фунун», «Маҷмаъ-ус-саноеъ», «Худуд-ул-арз», «Хулосат-ул-ҳукама», «Тақвим-ул-булдон» ва ғайра аз шумори асарҳое мебошанд, ки муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ҳангоми танзими луғатномаи хеш аз онҳо ба қасрат истифода намудааст. Барои равшанӣ андохтан ба дараҷаи қарбурди ин сарчашмаҳо дар ҷараёни тадвини фарҳангномаи мазкур чанде аз онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

1.2.1. Фарҳангҳо

1. «**Мунтахаб-ул-луғот**» - Соли 1636 аз тарафи Абдуррашид-ат-Таттавӣ ал- Маданӣ таълиф гардида, бист ҳазор калимаро шарҳу тафсир додааст. Фарҳанг аз рӯи тартиби алифбои арабӣ мурааттаб гардида, ҷобачогузории моддаҳои луғавӣ аз рӯи ҳарфи аввал ва охири калимаҳо сураат гирифтааст.

Чуноне ки аз номи фарҳанг мусаллам мегардад, муаллифи он калимаҳоро аз китобҳои мӯътабар, мисоли «Қомус», «Сихоҳ», «Сироч» интиҳоб карда, онҳоро шарҳу эзоҳ додааст. Азбаски бисёре аз калимаву ибороти интиҳобшуда дар китобҳои зикршуда аксаран бисёр муфассал шарҳу тафсир ёфтаанд, Абдуррашид-ат-Таттавӣ усули содабаёниро пеша карда, онҳоро ба таври мухтасар тафсир кардааст. Танҳо дар мавридҳои лозима, яъне ҳангоми шарҳи калимаҳои сермаъно ба шарҳи муфассал рӯ овардааст. Азбаски фарҳанг теъдоди зиёди калимаву ибораҳоро ба тафсир гирифтааст, барои эҳтирос аз пургӯй ва бузургҳачмии асар муаллифи он аз зикри абёти шохид худдорӣ карда, танҳо баъзе мавридҳо аз ашъори суҳанварони форсу тоҷик байтҳо овардааст. Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид ба ин фарҳанг ҳусни таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда, 193 маротиба аз он истифода кардааст. Чунончи:

Услуб – биззам ба маънии вазъ ва тарз ва гуна ва равиш (аз «Мунтахаб» ва «Суроҳ» ва «Кашф») ва билфатҳ (аслӯб) хато аст, асолиб ҷамъи услӯб (13; 8).

Умаро – ба замми аввал ва фатҳи сонӣ ва солис ва дар охир ҳамза ҷамъи амир (аз «Мунтахаб»), аҷаб аз баъзе мардуми беилтифот, ки бо сукуни «мим» умро хонанд (13;14).

Таҷаллӣ – ошкор шудан (аз «Канз» ва «Мунтахаб»), равшан ва ошкоро кардан ва ҷилва кардан ва ба истеъмоли форсиён киноя аз ғалабаи нур-ул-ҳай, ки Мӯсо алайҳиссаломро бар Тур зоҳир шуда буд...(13;40).

Сиқот – ба касри аввал, ҷамъи суққа ва касоне, ки ба замм (суқот) хонанд хатост (аз «Мунтахаб» ва «Канз») (13;46).

Саноё – билфатҳ, чаҳор дандони пешини дарози боло ва дарози зер аз «Мунтахаб» ва биззам хатост (13;46).

Аз мисолҳои зикршуда рӯшан мегардад, ки Шайх Муҳаммадсаид дар баробари зикри маълумоти фарҳангҳои пешин дар шарҳи моддаҳои луғавӣ назари хешро низ баён кардааст.

2. «Кашф-ул-луғот-ва-л-истилоҳот»-и Аҳмад Сури Бихорӣ. Фарҳанги мазкур соли 1544 ба танзим расида, аз муқаддима ва бисту ҳашт боб иборат аст. Муаллиф дар фарҳанги хеш ба тафсири мусталаҳоти ирфонӣ низ эътибори хоса дода, аз ашъори Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҳоконӣ, Ҳофиз ва дигарон абёти шохид зикр намудааст. Дар чараёни тадвини фарҳанг «Шарафнома» - и Аҳмади Манярӣ, «Дастур-ул-афозил», «Фарҳанги Шаҳобиддини Киромӣ», «Канз-ул-луғот», «Суроҳ», «Тоҷайн» ва ғайра ҳамчун сарчашма хизмат кардаанд.

«Кашф-ул-луғот» ду маротиба ба таъъ расидааст, ки соли 1840 дар Калкатта ва 1900 дар Лакҳнав сурат гирифтааст.

Соҳиби «Таҳқиқ-ул-луғот» дар 138 маврид ба ин фарҳангнома муроҷиат карда, дар шарҳи вожаву иборот аз он суд бардоштааст. Чунончи:

Партав – ба фатҳи аввал ва фатҳи «то»-и фавқонӣ ба маънии фурӯғ ва равшанӣ ва акс ва шуо, ки аз ҷирми нуронӣ зоҳир шавад ва ба маънии соя, чунонки машҳур шуда хатост (аз «Бурҳон» ва «Кашф» ва «Баҳори Аҷам») (13;36).

Тувон – ба замми аввал ба маънии зӯр ва қувват ва ба фатҳи аввал (тавон) хатост, (аз «Кашф» ва «Баҳори Аҷам» ва «Муаййид» ва «Рашидӣ» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Сироч») (13;45).

Човид – ба касри «вов» ва «йо»-и таҳтонии маҷҳул, ба маънии ҳамеша ва ба фатҳи вов (човад) хатост (аз «Бурҳон» ва «Муаййид» ва «Кашф» ва «Сарварӣ») (13;47).

Ҷибиллӣ – ба касратайн ва «лом»-и мушаддад ва низ мақсур ва «йо» - и маъруфи ҳалқӣ ва табиӣ ва пайдоишӣ (аз «Мадор» ва «Ҳиёбон») ва

«чабалӣ» ба фатҳатайн мансуб ба чабал, ки ба маънии кӯҳ аст ва ба сукуни «бо» - и мувахҳада (чибли) хатост (аз «Кашф») (13;48).

Арин – ба фатҳи аввал бар вазни қарин ба маънии беша ва сахрои пурдарахт ва шерро аксар ба он нисбат кунанд, чунончи гӯянд шерарин ва баъзе аз новоқифон ба ҷои «айн»-и муҳмала «ғайн»-и муъчама хонанд хато аст (аз «Кашф» ва «Шарҳи Нисоб» ва «Мунтахаб») (13;99).

3. «Бурҳони қотеъ» - таълифи Муҳаммад Ҳусайн ибни Халаф ат-Табрезӣ мутахаллис ба «Бурҳон». Луғати мазкур соли 1652 ба таълиф расида, аз бисту нӯҳ боб иборат аст. Муаллифи фарҳанг дар оғози ҳар боб аз хусуси теъдоди вожаҳои тавзеҳбанда маълумот додааст. Калимаҳо дар фарҳанг аз рӯи тартиби алифбои арабӣ – ҳарфи якум, дуюм, сеюм, чорум ва ғайра ҷойгир карда шудаанд. «Бурҳони қотеъ» соли 1818 дар Калкутта ба нашр расида, солҳои 1822 ва 1834 аз нав рӯи ҷопро дидааст. Қисмати аввали фарҳанг дар Тоҷикистон ҷои кириллӣ ёфтааст.

Аз фарҳанги мазкур муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар 120 маврид истифода кардааст. Чунончи:

Аждарҳо- билфатҳ ба маънии мори бузург ва ин ҷамъи аждар нест, балки аждарҳо лафзи муфрад аст (аз «Бурҳон» ва «Рашидӣ») (13;7).

Бовар – ба фатҳи «вов» аст на ба замми он (бовур) ба маънии эътибор кардан ва қабул доштан, ба лафз кардан ва афтодан ва доштан мустаъмал (аз «Бурҳон» ва «Баҳори Аҷам») (13;20).

Бичишк – ба касратайни «бо» - и мувахҳада ва «чим» - и форсӣ ва сукуни «шин» - и муъчама ва «коф»- и арабӣ ба маънии табиб (аз «Бурҳон» ва «Рашидӣ» ва «Ҷаҳонگیرӣ») (13;23).

Чарда – билфатҳ ба маънии ранг, магар ин лафз бо лафзи сиёҳ мустаъмал мешавад (аз «Муаййид») ва дар «Бурҳон» ва «Рашидӣ» ва «Сироч» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ранг ва пӯсти рӯи одамӣ ва ба «чим»-и арабӣ (чарда) хато аст...(13;55).

4.«Баҳори Аҷам». Фарҳанги мазкур соли 1739 аз ҷониби Рой Тик Чанд мутахаллис ба Баҳор тасниф ёфта, тӯли бист сол мураттаб гардидааст. Ин луғатномаи бузург солҳои 1879 ва 1884 дар Ҳиндустон ҷои

литографӣ гардидааст. Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид аз ин фарҳанг низ пурмаҳсул истифода намуда, 113 маротиба ба он ишора кардааст. Чунончи:

Тавба – билфатҳ аз гуноҳ бозгаштан ва авом ба замм (тувба) гӯянд (аз «Мунтахаб») ва ба лафзи гуфтан ва кардан ва фармудан ва додан ва шикастан мустаъмал (аз «Баҳори Аҷам») (13;45).

Силӣ – он бошад, ки ангуштони даст рост кунанд ва нармаи даст теғвор бар гардани мучримон ва беадабон зананд, авом ба ғалат силаро тапонча ва чапот хаёл кардаанд (аз «Баҳори Аҷам») (13;88).

Қитор – ба касри аввал шутурони баробаршуда ва бар як наққ раванда ва чанд аҷсом, ки ба паҳлӯи ҳамдигар бошанд, ба фатҳи аввал (қатор) хато аст (аз «Мунтахаб» ва «Кашф» ва «Суроҳ» ва «Баҳори Аҷам») (13;112).

Қатъ – билфатҳ ва ба ин маънӣ ба зиёдати «ҳо» навиштан хато аст (аз «Баҳори Аҷам») (13,112).

Лочор – ба маънии ногузир мустаъмал мешавад, лекин саҳеҳ ночор ба «нун» аст, чӣ таркиби лафзи чор, ки форсист бо лафзи «ло», ки калимаи арабӣ аст барои нафӣ бо вучуди мавҷуд будани «но», ки лафзи форсӣ аст ваҷҳе надорад (аз «Баҳори Аҷам») (13;121).

5. «Суроҳ» ё ин ки «ас-Суроҳ мин ас-Сихоҳ» - таълифи Абулфазл Ҷамолиддин Муҳаммад ибни Умар Холиди Қаршӣ. Ин луғат соли 1282 ба таълиф расидааст ва дар соли 1910 ба такмилу замима дар матбааи Маҷидии Конпур ба табъ расидааст.

Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар 105 маврид ба ин фарҳанг ишора намуда, аз он бархурдор шудааст. Чунончи:

Бастат – ба фатҳи аввал ва сукуни сонӣ ва фатҳи «то» ба маънии фароҳӣ ва кушодагӣ (аз «Суроҳ» ва «Канз») ва киноя аз дӯстӣ ва биззам (бистат) хатост (13;27).

Ҳазоқат – ба фатҳи аввал ва «зол» - и муъчама ва «қоф», ба маънии зиракӣ ва доноӣ (аз «Суроҳ» ва «Мунтахаб») ва ба «дол»-и муҳмала (ҳадоқат) хато аст (13;59).

Хизона – билкасп сахех ва билфатх, ки машхур аст хато, чунончи, муҳаққиқони зариф гуфтаанд: Ал - хизонату ло тафтаху» ва дар «Кашф» навишта, ки хизона билкасп хонае, ки дар ӯ мол ниҳанд ва дар «Суроҳ» билкасп ба маънии ганҷина...(13;68).

Дунявӣ – ба замми «дол» ва сукуни «нун» ва фатҳи «йо» ва касри «вов» мансуб ба дунё ва ба замми аввал ва касри «нун» ва ба сукун (дунивӣ) ғалат аст ва дунёвӣ ба саломат доштани «алиф» низ ҷоиз аст (аз «Суроҳ») (13;75).

Зирва, зурва – биззамм ва билкасп ба маънии баландии кӯҳ ва болои сари кӯҳ (аз «Мунтахаб» ва «Суроҳ» ва «Кашф») ва дар «Канз» болотарини мавзеи чизе ба «зо»- и ҳавваз навиштан ва билфатх (зарва) хондан хато аст (13;77).

б. «**Мадор-ул-афозил**» таълифи Илахдоди Файзӣ писари Асадулуламо Алишери Сарҳиндӣ. Фарҳанги мазкур соли 1001 (1593) ҳичрии қамарӣ таълиф шуда, нусхаи хаттии он дар китобхонаи Осафияи Ҳайдаробод ниғаҳдорӣ шудааст. Ин луғатномаро донишманди эронӣ Шаҳриёри Нақавӣ мавриди омӯзиш қарор додааст. Он аз 450 саҳифа иборат буда, ҳарфи аввал «боб» ва ҳарфи охир фасл номида шудааст. Муҳаммад Боқир устои донишгоҳи Лоҳур соли 1337 хуршедӣ ҷилди аввали «Мадор-ул-афозил»-ро ба нашр расонидааст.

Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» 96 маротиба ба ин фарҳанг ишора карда, аз он фаровон истифода бурдааст. Чунончи:

Афдар – билфатх ва «дол» - и муҳмалаи мафтух ба маънии бародарзода ва хоҳарзода (аз «Кашф» ва «Сарварӣ» ва «Мадор» ва «Бурҳон» ва «Рашидӣ»), сахех он аст, ки бародари падарро гӯянд, ки ба арабӣ ам(м) номанд (13;11).

Бахрад, бихрад – дар «Лисон-уш-шуаро» ба фатх ва дар «Мадор» билкасп, ба маънии хушёр ва дар «Бурҳон» низ билкасп аст, ба маънии доно ва хушёр (13;25).

Ҷабин – ба фатх, пешонӣ лафзи арабӣ аст ва ба каср (ҷибин) хатост (аз «Мадор» ва «Кашф» ва «Мунтахаб») (13;47).

Зудудан – биззамматайн занг аз чизе дур кардан ва соф ва равшан кардани ойина ва теғ ва ғайра (аз «Мадор» ва «Муаййид» ва «Кашф») ва дар «Бурҳон» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ба касри аввал ва замми сонӣ (зидудан) ва дар «Сироч-ул-луғот» ба касри аввал ва замми аввал ҳар ду саҳеҳ аст (13;82)

Суродик – ба замми аввал ва касри «дол» сарпарда ва шомӣна (аз «Мадор» ва «Музил» ва «Мунтахаб») ва баъзе навишта, ки муарраби саропарда аст ва ин қавл ҷои тааммул аст (13;85).

7. «Муаййид-ул-фузало» таълифи Мавлоно Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоби Деҳлавӣ. Фарҳанги мазкур соли 1519 ба таълиф расидааст. Муаллифи луғатнома онро аз рӯи ҳарфи аввал ва охири калимаҳо мураттаб сохта, ҳарфи аввалро «китоб» ва ҳарфи охирро «боб» номидааст. Дар навбати худ ҳар боб боз ба се фасл қисмат карда шудааст: луғоти арабӣ, луғоти форсиву паҳлавӣ ва луғоти туркӣ. Дар қисмати хотимаи фарҳанг доир ба илми риёзиёт ва масоили забон тавзеҳоти муфид зикр гардидааст. Бино ба гуфтаи муаллифи «Осаф-ул-луғот» фарҳанги мазкур чандон оммавӣ набуда, «аз фузало дигар касе натавонад аз сурати ҳолаш баҳра гирад». «Муаййид-ул-фузало» луғати лексикаи умумии форсӣ бо якҷоягии калимоти касбикорию истилоҳоти илмӣ ва вожаҳои арабию туркӣ ба ҳисоб меравад. Ин фарҳанг соли 1899 дар Конпур ва соли 1885 дар Лакҳнав ба нашр расидааст. Се нусхаи «Муаййид-ул-фузало» дар китобхонаи Пажӯҳишгоҳи халқҳои Осиёи АУ ФР таҳти рақамҳои с 1800, с310-2, С(1244-4) (464) нигоҳдорӣ мешаванд. Азбаски «Муаййид-ул-фузало» аз фарҳангҳои муътабар маҳсуб меёбад, муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар шарҳи қисме аз моддаҳои луғавии фарҳанги хеш маълумоти фарҳанги мазкурро айнан иқтибос кардааст.

Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид 77 маротиба ба ин фарҳангнома мурочиат карда, аз он фоида бардоштааст. Чунончи:

Пидар – ба касри аввал ва фатҳи дувум бар вазни писар, на ба фатҳи аввал чунонки машҳур аст (аз «Муаййид») (13;35).

Палов – билфатҳ ба маънии неъмат ва таоми маъруф, на биззамм (пулов) (аз «Музил» ва «Муаййид» ва «Баҳори Аҷам») (13;37).

Чорбардӣ – ба фатҳи «бо» - и муваҳхада номи шарҳи «Шофия» ва ин мансуб аст ба Чорбард, ки шаҳре аст ва чорбардӣ муарраби чорпард аст, ки ба «чим» - и форсӣ ва «бо» - и форсӣ аст ва касоне, ки чорбурдӣ ба касри «бо» хонанд, хато аст (аз «Муаййид») (13;47).

Ҳуллон – биззам ва ташдиди «лом» бачаи бузу гӯсфанд ва он чӣ дар урф лафзи ҳалвон барои бачаи гӯсфанд машҳур аст, ғалат аст (аз «Мунтахаб» ва «Муаййид») (13;61).

Шикиб – бикасратайн ва «ё»-и мачҳул ба маънии сабр ва ором ва билфатҳ (шакиб) хато аст (аз «Муаййид») (13;92).

8. «Музил-ул-ағлот» Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ин фарҳангро низ ҳамчун сарчашмаи муътамад истифода карда, 70 маротиба ҳангоми шарҳу тавзеҳи вожаву иборот ба он ручӯъ намудааст. Чунончи:

Инъидом – билкаسر нобуд шудан ва соҳиби «Музил-ул-ағлот» навишта, ки ин лафз ғалат аст, чаро ки боби инфиол мухтасс ба илоҷ ва таъсир аст, магар истеъмоли он бисёр аст (13;16).

Ҳасбулфармуда – ғалат аст, чаро ки «алиф»-у «лом» бар калимаи форсӣ наёранд ва ҳасбуламр сахех (аз «Музил») (13; 60).

Хафақон – ба фатаҳоти салоса номи мариз ва ба сукуни сонӣ (хафқон) хато (аз «Музил» ва «Мунтахаб» ва «Кашф») ва соҳиби «Баҳори Аҷам» навишта, ки хафақон ба фатаҳот, магар форсиён ба сукуни сонӣ низ оранд, ба маънии тапидани дил (13;69)

Исмаат – билкаسر боздоштан худро аз гуноҳ ва билфатҳ (асмаат) хато аст (аз «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва «Музил») ва ба истилоҳ итлоқи ин лафз бар пой касест, ки аз ибтидои вучуд то интиҳои умр гуноҳи кабира, хусусан, зино накарда бошад (13;101).

Нашот – билфатҳ хушӣ ва шодмонӣ ва ба касри аввал (нишот) ба ин маънӣ хато аст, магар ба касри аввал ҷамъи нашит, ки ба маънии шодмон бошад, чунон ки киром ҷамъи карим (аз «Кашф» ва «Мунтахаб»

ва «Баҳори Аҷам» ва «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва «Муаййид – ул-фузало» ва «Музил» ва «Сиҳоҳ») (13;141).

8. «Сироч-ул-луғот» - таснифи Сирочиддин Алихони Орзу. Фарҳанги мазкур соли 1447 ҳ. тартиб дода шудааст. Муаллифони фарҳангу шурӯҳ аз ин луғатнома бо унвони «Сироч» ва ё «Ас-сироч» ёд кардаанд.

Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид аз луғати мазкур дар 50 маврид истифода кардааст. Чунончи:

Азрак – ба фатҳи аввал ва сукуни «зо» - и муъҷама, ки муқаддам аст ва «ро» - и муҳмала ба маънии нилгун ва кабуд ва ба маънии оби соф ва касоне, ки сиёҳии чашми ӯ моил ба кабудӣ ё сабзӣ, ва ё ба зардӣ бошад, (аз «Сироч» ва «Мунтахаб» ва «Шарҳи Нисоб») ва «ро»- и муҳмала қабл аз «зо» - и муъҷама навиштан (арзак) хато аст...(13;7)

Хиракуш – билкаси «ё»-и маъруф ва замми «коф» - и арабӣ ноҳақкуш ва бесабабкуш ва он чи дар «Муаййид» ба маънии заифкуш навишта хато аст (аз «Баҳори Аҷам» ва «Сироч») ва «Рашидӣ» ва «Бурҳон» ва «Сарварӣ», ба маънии беҳаё ва бебок ва золим(13;73).

Фалохан – ба фатҳи аввал ва фатҳи «хо»-и муъҷама, чаро ки муҳаффафи фалохон аст ба маънии олоти сангандозӣ, ки аз мис дуто созанд, ки ба ҳиндӣ «гӯпахон» гӯянд ва фалохун биззамми «хо» -и муъҷама, чунонки машҳур аст, хато бошад аз ин ҷост, ки баъзе устодон бо лафзи ман ва гулшан қофия кардаанд (аз «Сироч» ва «Сурурӣ» ва «Бурҳон») (13;109).

Гузоф – ба замми аввал гуфтори беҳуда ва ба маънии бисёр ва беҳисоб низ омада дар «Сироч-ул-луғот» ва «Муаййид» ва «Бурҳон»... (13;119).

Камар – ба фатҳатайн маъруф аст, яъне миён ва ба маънии миёнбанд, ки ба ҳиндӣ «малча» гӯянд ва ба ин маънӣ маҷоз аст, дигар миёнкӯхро низ гӯянд (аз «Чароғи ҳидоят» ва «Сироч»)... (13;117).

9. «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» - аз маъруфтарин фарҳангҳои тафсири ба ҳисоб рафта, соли 1017 ҳ. аз тарафи Азудуддавла Мир Ҷамолиддин Ҳусайн ибни Фаҳриддин Ҳасани Инҷуи Шерозӣ ба таълиф расидааст. Фарҳанг аз ҷиҳати ҳаҷм низ хеле бузург буда, дар таълифи фарҳангҳои баъдӣ ва шарҳи осори адабӣ ҳамчун сарчашма хидмат кардааст.

Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» 46 маротиба ба ин фарҳанги ҷомеъ муроҷиат карда, дар тавзеҳи маънии калимаву иборот аз он ғоида бардоштааст. Чунончи:

Оҳшинг – ба «ё» -и маҷҳул ва «коф» - и форсӣ ба маънии зид ва муҳолиф аст ва маҷозан ба эътибори зиддият ба маънии яке аз аносири арбаъа, ки хок ва бод ва об ва оташ аст (аз «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Мадор» ва «Рашидӣ» ва «Бурҳон»...) (13;1).

Балодур – ба фатҳи аввал ва замми «дол» - и муҳмала самари дарахт, ки ба ҳиндӣ «бҳуланва» гӯянд... ва номи зевар ва перояи занон, ки ба сурати балодур созанд ва занон онро бар сар банданд (аз «Рашидӣ» ва «Латоиф» ва «Мадор» ва «Кашф» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Бурҳон») ва ба касри аввал ва фатҳи «дол» (билодар) ғалат аст (13;29-30).

Хучаста – биззам ва фатҳи «чим» ва сукуни «син» ба маънии муборак ва хумоюн ва ба касри «чим» (хучиста) хато аст, (аз «Бурҳон» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Мадор» ва ғайра) (13;66).

Лачлоҷ- билфатҳ ва ҳар ду «чим» - и арабӣ он ки дар сухан забонаш дармонад ва сухан дуруст гуфта натавонад ва номи возеъи шатранҷ ва баъзе навиштаанд, ки номи шотири шатранҷ ва исми возеъ ва баъзе гӯянд номи шотири шатранҷ ва муршиди қиморбозон (аз «Кашф» ва «Сироч» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Муаййид» ва «Рашидӣ»...) (13;122)

10.«Фарҳанги Рашидӣ» - таълифи Абдурашид ал-Ҳусайни Ат-Таттавӣ вал Маданӣ. Луғатномаи мазкур солҳои 1653-1654 хусни хотима ёфта, аз ҷониби луғатшинос Ҳ.Аҳадов мавриди омӯзиш ва тадқиқ қарор гирифтааст (41).

Шайх Муҳаммадсаид аз ин фарҳанг низ ба касрат истифода карда, дар 46 маврид ба он ишора кардааст. Чунончи:

Биюсроқ – билкаسر ва «ё»-и маҷҳул ва «коф»- и арабӣ ба маънии шутури чавон ва ба маънии шутурбача ҳам омада, (аз «Бурҳон» ва «Сурурӣ») ва дар «Рашидӣ» навишта, ки баъзе гуфта шутуре, ки модараш арабӣ ва падараш дукӯҳон бошад... (13;34).

Чавтара – маъруф аст ва «чабутара» ғалат аст. Баъзе гӯянд, ки «чабутара» хиндист ва «чавтара» форсист (аз «Муаййид» ва «Рашидӣ» ва «Бурҳон») (13;57).

Равон – билфатҳ ба маънии филҳол ва зуд ва ба маънии ҳар чизе ки моеъ ва ҷорӣ бошад ва ба маънии руҳ ва ҷон ва нафси нотиқа, ва баъзе гӯянд, ки равон ҷон ва руҳи ҳайвонеро гӯянд ва нафси нотиқаро равон аз он гӯянд, ки ҳамеша дар ҳаракати фикрест ва касоне, ки лафзи равонро ба маънии руҳ биззамм хонанд хато аст (аз «Рашидӣ» ва «Кашф» ва «Мадор» ва «Сурурӣ» ва «Латоиф»...) (13;75).

11.«Ғиёс-ул-луғот» - таълифи Муҳаммад Ғиёсиддин ибни Шарофуддин. Фарҳанги мазкур соли 1827 ба танзим омадааст. Барои луғатномаву шурӯҳи осори адабӣ аз сарчашмаҳои муътамад маҳсуб меёбад.

Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» аз фарҳанги мазкур низ истифода карда, дар 38 маврид ба он ишора кардааст. Чунончи:

Ихтиёлӣ – билкаسر, ҳилаангезӣ, зоҳиран «ё»-и таҳтонӣ дар охир зоида аст аз олами саломатӣ ва фузулӣ, чаро ки ихтиёл худ масдар аст ва ҳоҷат ба «ё»-и масдарӣ надорад ва ин навъе аз тафрис аст (аз «Ғиёс») (13;4).

Ихвон – билкаسر ба маънии бародарон, ин ҷамъи ах (х) аст, ки дар асл ахв буд ва «вов»-е, ки дар воҳид ба ҷиҳати таҳфиф ҳазф шуда буд, дар ҳолати ҷамъ **авд** (عود) кард ва ин бар вазни феълон билкаسر аст, чунончи ғизлон ва сирдон ва тиҷон ҷамъи ғизол ва сурад ва тоҷ, пас касоне, ки ихвонро билфатҳ (ахвон) хонанд, хатост (аз «Ғиёс») (13;5).

Асвила – ба фатҳи аввал ва касри «вов» ҷамъи суол аст ва ба фатҳи «вов» (асвала) хато аст (аз «Ғиёс») (13;9).

Каниса - ...соҳиби «Ғиёс» муъбади тарсоён навиштааст (13;117).

12. «Қомус» - таълифи Шайх Маҷдуддини Муҳаммади Фирӯзободӣ. Аз фарҳангҳои маъруфи тафсирии арабӣ маҳсуб ёфта, дар таълифи фарҳангномаҳои тафсирии форсӣ ва шурӯҳи осори адабӣ васеъ истифода шудааст.

Шайх Муҳаммадсаид низ ҳангоми тадвини луғатномаи хеш 39 маротиба ба ин фарҳанги тафсирии арабӣ рӯҷӯ кардааст. Чунончи:

Унамузач – билзам ва «мим» - и мазмум ва «зол»-и муъҷамаи мафтуҳ ба маънии намуна ва намунадор ва дар форсиён гоҳе маҷозан ба маънии андак мустаъмал мешавад, бояд донист, ки соҳиби «Қомус» намузач (бидуни «алиф» ва ба фатҳи «нун») муарраби нумуна навиштааст ва унамузачро, ки биалиф аст, хато гуфта. Лекин аз «Мифтоҳ» - и Саккоӣ ва кутуби муътабарои дигар маълум шуда, ки унмузач ба зиёдати «алиф» саҳеҳ аст, чаро ки рутбаи соҳиби «Мифтоҳ» дар илми арабият зиёда аз рутбаи соҳиби «Қомус» аст ва ҳар ду шорех «Мифтоҳ» унмузачро, ки ба «алиф» аст, савоб дониста, муарраби нумуда гуфтаанд, на муарраби нумуна. Ба далели он ки қоидаи таъриб далолат мекунад, ки муарраби нумуда бошад, чӣ «дол»-и муҳмала дар таъриб ба «зол»-и муъҷама бадал мешавад ва лафзи нумуна, ки бад-ин ҷо мазкур шуда, сиғаи исми мафъул аст, на мозӣ ва нумуна муҳаффафи нумуда аст (13;16).

Увайси Қаранӣ – ба замми аввал ва фатҳи «вов» ва «қоф» ва «ро»-и муҳмала ҳар ду мафтуҳ номи валии комил мансуб ба Қарани Макка, ба фатҳатайн номи қабилае аст дар мулки Яман (аз «Қомус» ва «Мунтахаб» ва «Суроҳ») ва ба сукуни «ро» (Қарнӣ) хондан ғалат аст (13;17).

Чивор, чувор – билкаср ва биззам низ ба маънии ҳамсоғӣ на билфатҳ, чунонки машҳур аст, (аз «Суроҳ» ва «Мунтахаб» ва «Қомус» ва «Кашф» ва «Мадор» ва «Канз») (13;53).

13. «Баҳр-ул-ҷавоҳир» - Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ба ин асар 32 маротиба муроҷиат карда, аз он манфиат ҳосил намудааст. Чунончи: **Бушорат // бишорат** – ба замм ва каср ба маънии хабари хуш ва ба фатҳ ба ҳамин маънӣ хатост (аз «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва «Мадор» ва «Кашф»...) (13;27).

Саббоба – билфатҳ ва ташдид, ангуште, ки қариби нарангушт аст. Чун дар арабӣ сабба билфатҳ ба маънии дашном бошад, дар айёми ҷоҳилият дар араб расм буд, ки чун касеро дашном доданӣ бошанд, ба ҷониби хасм бо ин ангушт ишора мекарданд ва ба ҳамин ҷиҳат инро саббоба гӯянд ва касоне, ки саббобаро биззам (суббоба) хонанд хато аст ва аҳли

ислом саббобаро мусабихҳа ном кардаанд ба замми «мим» ва фатҳи «син»-и муҳмала ва касри «бо»-и муваҳҳадаи мушаддад ва «ҳо»-и муҳмала (аз «Шарҳи Нисоб» ва «Мадор» ва «Кашф» ва «Баҳр-ул-чавохир») (13;83).

Иъзор – билкаسر, зербинои гӯш, ки рустангоҳи хати риш аст, яъне рухсора ва ораз ва фасори асп ва ба замм хондан хато аст (аз «Мадор» ва «Кашф» ва «Суроҳ» ва «Мунтахаб» ва «Муъбад» ва «Баҳр-ул-чавохир») (13;99).

14. «Чароғи ҳидоят» - таълифи Сирочиддин Алихони Орзу (17).

Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид дар 25 маврид аз ин фарҳангномаи тафсири истифода кардааст. Чунончи:

Баққол – дар Ҳиндустон ба маънии ғаллафурӯш бисёр мустаъмал шудааст ва ба маънии баддол билфатҳ ва ташдиди «дол»-и муҳмала саҳеҳ бошад ва назди аҳли забон баққол ба маънии тарафурӯш аст, чӣ бақл билфатҳ тараро гӯянд (аз «Чароғи ҳидоят») (13;29).

Ҳаракат – ба фатҳи аввал ва сонӣ ва солис на ба сукуни сонӣ, чунонки машҳур аст... баъзе авом, ки ба ташдиди «коф» (ҳаракат) гӯянд маҳзи ғалат аст (аз «Чароғи ҳидоят»...) (13;59).

Зот – ба маънии соҳиб ва хонадон ва ба маънии ҳастӣ ва ҳақиқати ҳар чиз... Хони Орзу дар «Чароғи ҳидоят» навишта, ки лафзи зот ба маънии қавм, ки дар урф мустаъмал аст ғалат аст, зеро ки бад ин маънӣ фақат қот аст ба «ҷим» ва он лафзи ҳиндиюласл аст ва сабаби ғалат буданаш он аст, ки «зол»-и муъчама дар ҳиндӣ намеояд...(13;77).

15. «Канз-ул-луғот» Аз фарҳангҳои маъруфи тафсирии арабӣ ба ҳисоб рафта, дар тадвини «Таҳқиқ-ул-луғот» мавриди истифода қарор гирифтааст. Чунончи:

Бастат - ба фатҳи аввал ва сукуни сонӣ ва фатҳи «то» ба маънии фароҳӣ ва кушодагӣ (аз «Суроҳ» ва «Канз») ва киноя аз дӯстӣ ва биззамм хатост (13;28)

Таҷаллӣ – ошкор шудан аз «Канз»... (13; 40).

Дуккон – биззам ва ташдиди «коф»-и муарраб дӯкон, ки тахфиф аст аз «Рисолаи муарработ» ва «Мадор» ва «Мунтахаб» ва «Канз» ва «Муаййид» ...(13;74).

Мавлоно Муҳаммадсаид дар шарҳи як қисм моддаҳои луғавӣ нахуст андешаҳои шахсии хешро баён карда бошад ҳам, лекин барои тасдиқи мулоҳизоти хеш ба фарҳангҳои дигар рӯчӯ карда, шакли дурусти калимаҳо ва маънии луғавии решаи баъзе вожаҳоро бо таъкия ба маълумоти муаллифони фарҳангҳои мавриди истифода асоснок кардааст, ки аз мисолҳои болоӣ метавон ба хубӣ мушоҳида кард.

16. «Латоиф-ул-луғот» - таснифи Абдуллатиф ибни Абдуллои Кабир. Ин фарҳанг соли 1827 ба танзим омада, муаллиф ҳангоми мураттаб сохтани он аз луғатҳои арабии «Қомус», «Суроҳ», «Канз-ул-луғот», «Мадор-ул-афозил», «Муаййид-ул-фузало» хеле зиёд истифода кардааст. «Латоиф-ул-луғот», ки дар сарчашмаҳо бештар дар шакли «Латоиф» вомехӯрад, барои «Таҳқиқ-ул-луғот» низ ба ҳайси сарчашмаи асосӣ хизмат кардааст. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар 34 маврид ба фарҳанги мазкур муроҷиат карда, аз тавзеҳоти муаллифи он истифода кардааст. Чунончи: **Чаро** – ба фатҳи аввал ба маънии чаридан ва чарогоҳ ва ба касри аввал ба маънии барои чӣ, зеро ки ин лафз мураккаб аз калимаи чӣ, ки барои истехфом аст ва аз лафзи «ро» ки ба маънии «барои» бошад (аз «Муаййид» ва «Кашф» ва «Латоиф» ва «Бурҳон») (13;54).

Ҳутом – ба замми аввал бар вазни ғулом ба маънии хурдишкасташуда ва ба маънии резагиёҳи хушк ва резаи ҳар чиз, киноя аз андак моли дунё (аз «Мунтахаб» ва «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва «Канз» ва «Кашф» ва «Латоиф») ... (13;60).

Дабба - билфатҳ ва ташдид саҳеҳ аст, биззамм хато аст, ба маънии зарфи чармин, ки аз чарми хом бошад, аксар дар он равшан пур кунанд (аз «Мунтахаб» ва «Латоиф» ва «Баҳори Аҷам») (13;74).

17. «Мусталаҳот-уш-шуаро». Аз ин фарҳанг муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар 19 маврид истифода кардааст. Аз ҷумла:

Сикоя – билкаسر ва баъдаҳу «алиф» ва «ё»-и таҳтонӣ паймонаи об ва зарфе, ки дар он об хӯранд ва ҷои об (аз «Мунтахаб» ва «Кашф» ва «Мусталаҳот» ...) (13;85).

Моҳазар – ба фатҳи «ҳо»-и муҳмала ва фатҳи «зол»-и муъчама он ҷӣ, ки ҳозир шуда, дар форсиён исми таоми қалили батакаллуф, ки мавҷуд ва ҳозир бошад, лиҳозо ба лиҳози исмият «ё» - и танкир дар охир оварда моҳазарӣ гӯянд ва илло «ё» - и танкир дар охири феъли мозӣ ҷӣ маънӣ дорад, ба хилофи лафзи модом, ки аз ҷиҳати мо масдарияи исме шудааст, барои таъйини вақти чизе барои чизе, лекин назди форсиён модомро исмият барои чизи муайян мустаъмал нашудааст, лиҳозо «ё» - и танкир дар он овардан хатост (аз «Баҳори Аҷам» ва «Мусталаҳот» ва «Хиёбон») (13;125).

Сарчашмаҳои зикршуда аз ҷумлаи фарҳангҳои тафсирие мебошанд, ки Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид аз онҳо ҳангоми таълифи «Таҳқиқ-ул-луғот» фаровон истифода карда, назари интиқодии хешро низ баён намудааст, ки аз мисолҳои зикршуда ба ҳубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Теъдоди фарҳангҳои тафсирие, ки муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ҳангоми таснифи луғатномаи хеш аз онҳо ҳамчун сарчашма истифода кардааст бо ин 17 фарҳанге, ки дар боло зикрашон рафт маҳдуд намегардад. Ғайр аз фарҳангҳои номбаршуда, ҳангоми баррасии «Таҳқиқ-ул-луғот» инчунин бо як қатор фарҳанги дигар, аз қабили «Сихоҳ-ал-фурс», «Лисон-уш-шуаро», «Фарҳанги Нуриддин Ҳусайн», «Фарҳанги ахлоқ», «Ҳалли луғот», фарҳангҳои туркӣ (исмашон зикр нашудааст – Р.М.) ва ғайра низ дучор шудан мумкин аст, ки Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид ба онҳо аз 1 то 10 маротиба рӯчӯ карда, дар шарҳи моддаҳои луғавии фарҳангаш истифода намудааст. Дар маҷмӯъ, теъдоди фарҳангҳои тафсирие, ки муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» аз онҳо истифода кардааст ба 30 адад мерасад. Таҳлили қайдҳои муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» собит месозанд, ки вай бо муаллифони фарҳангҳо на ҳамеша ҳамфикр аст, тавзеҳоти муаллифони фарҳангҳоро ҷое ҷонибдорӣ намояд, ҷои дигар онҳоро нақд карда, сабаби эътирози хешро

низ баён сохтааст, ки дар ин хусус боби дуюми рисола муфассалтар нақл хоҳад кард.

Умуман, Мавлоно Шайх Муҳаммадсайд ҳангоми тавдвини «Таҳқиқ-ул-луғот» фарҳангҳои зиёдеро зерин даст доштааст ва аз онҳо фоидаи зиёд бардоштааст.

1.2.2. ШАРҲИ ОСОРИ АДАБӢ

Фарҳангнависӣ бо шарҳнигорӣ иртиботи қавӣ дошта, ошноӣ бо шурӯҳи осори адабӣ далолат ба он менамояд, ки аҳли шарҳ ҳангоми ташреҳи ин ё он асари адабӣ пеш аз ҳама ба тавзеҳи калимаву ибороти душворфаҳм рӯ овардаанд. Аз ин рӯ, аксари шарҳномаҳое, ки тӯли асрҳои миёна рӯи қор омадаанд, баробари арзиши адабӣ аз аҳамияти лексикографӣ низ бархурдоранд. Муаллифони шурӯҳи осори адабӣ ҳангоми шарҳнависӣ ба луғатномаҳои тафсирий бисёр рӯчӯ кардаанд ва аз онҳо фоидаи зиёд бардоштаанд. Дар навбати худ мурағбатҳои фарҳангҳои тафсирий низ нисбат ба андешаҳои шорҳои осори адабӣ дар мавриди шарҳу тавзеҳи маонии вожаву ибороти душворфаҳм бетараф нестанд. Онҳо низ ба тавзеҳоти шорҳои бисёр рӯ оварда, гоҳе онҳоро ҷонибдорӣ ва гоҳи дигар нақд кардаанд, ки амри воқеист.

Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид ҳангоми таълифи луғатномаи хеш ба якҷанд шарҳҳо, аз ҷумла, шарҳи «Сикандарнома», «Ҳиёбон» - шарҳи «Гулистон» -и Сирочиддин Алихони Орзу, Шарҳи «Гулистон»-и Мир Нуруллоҳи Аҳрорӣ, «Шарҳи «Гулистон»-и Сурурӣ, «Шарҳи «Бӯстон» -и Мирзо Абдулвосеи Ҳонсаӣ, «Шарҳи «Девони Ҳофиз» - и Шамъӣ ва ғайра рӯ оварда, аз онҳо ҳангоми тавзеҳи моддаҳои луғавии фарҳангаш истифода кардааст. Чунончи:

1. «Ҳиёбон» - шарҳи «Гулистон». Ин шарҳ соли 1708 аз ҷониби Сирочиддин Алихон мутахаллис ба Орзу ба таълиф расидааст. Ӯни Орзу аз донишмандони маъруф ва шоири шаҳри форсизабони Ҳиндустон ба ҳисоб рафта, муаллифи зиёда аз сӣ асар будани ӯро Саидалиризи Нақавӣ ба қайд овардааст, ки «Сироч-ул-луғот», «Ҷароғи ҳидоят», «Меъёр-ул-афкор», «Атийят-ул-қубро», «Ғароиб-ул-луғот», «Маҷмаъ-ун-нафоис», «Танбеҳ-ул-ғофилин», «Наводир-ул-алфоз», «Зоида-ул-фавоид», «Гулзори ҳаёл» ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Сирочиддин Алихони Орзу ба ғайр аз «Гулистон»-и Саъдӣ бо номи «Шукуфазор» ба қисмати аввали «Искандарнома»-и Низомӣ, қасоиди

Урфии Шерозӣ, қасидаи «Муҳокима» -и Мунир низ шарҳ бастааст. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар 29 маврид ба «Хиёбон» -и Хони Орзу мурочиат карда, дар тавзеҳи маонии калимоту ибороти луғатномаи хеш ғоида бардоштааст. Чунончи:

Байлақон – билфатҳ номи шаҳре, на ба каср (Бийлақон) (аз «Кашф» ва «Бурҳон») ва дар «Муаййид» навишта, ки билфатҳ ва «лом»- и мавқуф (Байлқон) ва дар «Хиёбон» навишта, ки шаҳрест дар Эрон зоҳиран муарраби Байлагон бошад. Муаллиф гӯяд, ки дар сурати таъриб ва фатҳи «лом» (Байлақон) саҳеҳ бошад ва ба сукуни «лом» (Байлқон) хато, чаро ки дар арабӣ иҷмои сокинайн бидуни мадда дуруст набошад (13;34).

Тувонгар – ба замми аввал, дар асл ба маънии соҳиби қувват аст, мураккаб аз тувон ба маънии тоқат ва гар калимаи нисбат. Ба маънии номдор маҷоз аст, ин лафзро дар асли расмулхат бидуни «алиф» навиштан хатост ва хондан раво бошад (аз «Баҳори Аҷам» ва «Хиёбон») (13;45).

Халоб - ба фатҳ саҳеҳ аст на ба каср (хилоб), ба маънии об ва гилоб, ки дар роҳҳо бошад (аз «Кашф» ва «Суроҳ» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Муаййид» ва «Рашидӣ») ва дар «Хиёбон» навишта, ки хилоб билкаср ва қилаб (халоб) замини гилнок, ки по дар он бимонад ва ба душворӣ барояд ва баъзе навишта, обу гил, ки канда шавад (13;70).

2. «Шарҳи Сикандарнома» - таълифи Сирочиддин Алихони Орзу маъруф ба «Шукуфазор». Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар се-чор маврид ба ин шарҳ рӯҷӯ кардааст. Чунончи:

Сурунгоҳ – ба маънии шақиқа ғалат аст, саҳеҳ сурунгоҳ ба «вов»-и маъруф аст ва сарун ба фатҳи аввал ва замми сонӣ ҷои рустани шохи ҳайвонро гӯянд ва сурунгоҳ мавзеъе, ки аз он ҷо шохи ҳайвон барояд ва он ҷоро ба арабӣ «шақиқа» ва ба ҳиндӣ «канпӣ» гӯянд (шарҳи «Сикандарнома» аз Хони Орзу) (13;85).

3. «Шарҳи «Гулистон»-и Мир Нуруллоҳи Аҳрорӣ. Ин шарҳ соли 1662 комилан ба анҷом расидааст. Мир Нуруллоҳ дар ибтидо барои

«Гулистон»-и Шайх Саъдӣ хошияе тасниф карда, матлабҳои заруриро тавзеҳ медиҳад, баъдан бо назардошти ниёзмандии мутолиагарон ба шарҳи мустақилу комил он хошияро ба шакли рисолаи алоҳида мураттаб месозад. Мутаассифона, ин шарҳ ба нашр нарасидааст ва як нусхаи беҳтарини он таҳти шумораи В 2079 дар ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии Русия (шӯъбаи Петроград) маҳфуз аст. Мир Нуруллоҳи Аҳрорӣ инчунин ба «Маснавии Маънавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ низ шарҳ бастааст. Дар шурӯҳи анҷомдодаи хеш вай нахуст ба ташреҳи калимаву ибороти душворфаҳм аҳамият додааст, то матлаб возеҳтар гардад. Бинобар ин, муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» аз «Шарҳи Гулистон»-и Мир Нуруллоҳ дар чанд маврид истифода намудааст. Чунончи:

Ҳотам – ба касри «то» на бо фатҳи он, номи саҳии машҳур (аз «Музил» ва «Мунтахаб» ва «Мадор») билфатҳи «то» (Ҳотам) ва дар «Сикандарӣ» билкаسر ва Мир Нуруллоҳ дар «Шарҳи Гулистон» ба касри «то» тасеҳ намуда... (13;58).

Фузулӣ – биззамматайн ба маънии масдар шоеъ аст ... ва дар шарҳи Мир Нуруллоҳ навишта, ки фузулӣ биззамматайн ба маънии шахси соҳибфазул, ки ба лоявӣ машғул шавад ва зиёдасарӣ кунад... (13;108).

4.«Шарҳи «Маснавии маънавӣ» - и Мир Нуруллоҳи Аҳрорӣ. Ин шарҳ пас аз анҷоми «Шарҳи Гулистон» ба таълиф расида, хусусияти лексикографӣ низ дорад. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ба ин шарҳ низ як-ду маротиба ишора кардааст. Чунончи:

Хӯдак - ... Мир Нуруллоҳ дар «Шарҳи Маснавии маънавӣ» парешонтабиат аз мулоҳазаи амри номулоим навишта... (13;72).

5.«Шарҳи «Бӯстон» -и Абдулвосеъ. Ин шарҳ низ хусусияти лексикографӣ дошта, муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар шарҳи ду калима (булҳавас, махуфт) аз он истифода кардааст.

6.«Шарҳи «Гулистон» - и Абдулғанӣ маъруф ба «Баҳористон». Ин шарҳ аз ҷумлаи шурӯҳи муфассалу саеҳ маҳсуб намеёбад. Аз ин рӯ, танҳо як

маротиба ҳангоми шарҳи вожаи «килоса» муаллифи фарҳангомаи мавриди таҳқиқ ба он ишора кардааст.

Аз шарҳи моддаҳои луғавие, ки бо таъя ба маълумоти шореҳон оварда шудааст, метавон мушоҳида кард, ки Мавлоно Муҳаммадсаид бо афкори хеш ва маълумоти муаллифони фарҳангҳо маҳдуд нашуда, барои тавзеҳи комили қисме аз алфоз аз маълумоти шурӯҳи осори адабӣ низ баҳрагирӣ кардааст.

Ғайр аз шарҳҳои дар боло зикршуда Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид ҳангоми тавдвини луғатномаи хеш ба «Шарҳи «Девони Ҳоконӣ», «Шарҳи «Девони Ҳофиз», «Шарҳи Нисоб» ба унвони «Шореҳи фозил», «...дар шурӯҳ», муаллифони шурӯҳ ишораҳо дорад, ки гувоҳи аз сарчашмаҳои муҳим будани шурӯҳи осори адабӣ дар таълифи «Таҳқиқ-ул-луғот» мебошанд. Бояд зикр кард, ки муаллифи фарҳанги мазкур ба андешаҳои муаллифони шарҳҳо низ назари интиқодӣ дошта, ақидаҳои баҳснокро бо далелҳо собит сохтааст.

1.2.3. ТАЗКИРА ВА ТАФСИРҲО

Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид ҳангоми таълифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ба тазкирахову шарҳи онҳо, тафсирҳо низ ишора карда, дар тавзеҳу ташреҳи моддаҳои луғавӣ аз онҳо бархурдор гардидааст. Чунончи, дар шарҳи ибораи «Шеърои ямонӣ» овардааст:

Шеърои ямонӣ – ситораест равшан, ки ба тарафи ҷануб тобад. Чун Яман ба тарафи ҷануб воқеъ аст ба Яман нисбат кардаанд ва баъзе навиштаанд, ки ғуруби ӯ ба тарафи Яман бошад ва баъзе навишта, ки Шеърои Яманӣ Суҳайлро ғӯянд ва ин хатоаст, чаро ки аз «Шарҳи тазкира»-и Насируддини Тӯсӣ... ҳамин возеҳ мешавад, ки Суҳайл сивои шеърои ямонӣ аст... (13;92).

Ё худ дар тавзеҳи вожаи «ғазолӣ» меҳонем:

Ғазолӣ – ба фатҳи аввал ва таҳфиф мансуб ба Ғазола, ки қарияест аз музофоти Тӯс, мавлиди Имом Муҳаммади Ғазолӣ (р), (аз «Луббу-л-албоб»), баъзе ғӯянд, ки Ғазолӣ ба ташдиди «зо»-и муъчама мансуб ба ғазол, ки ресмонфурӯш бошад, чун бо ресмонфурӯшӣ эшонро дӯстии комил буд, лиҳозо ин нисбат шуд, бояд донист, ки ин вачҳ маҳзи хатост (13;105-106).

Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид ба тазкираҳо ишораҳои зиёд надорад, танҳо барои собит намудани андешаҳои шахсии хеш нисбат ба маънии дурусти баъзе вожаву иборот ба ин қабил осор мурочиат кардаасту халос. Ин ҳолатро дар қорбасти тафсирҳо низ мушоҳида менамоем.

1. «Тафсири Ҷалолӣ» аз маъруфттарин шарҳҳо ба Қуръони шариф буда, дар маърифат ва шинохти каломи раббонӣ барои аҳли фарҳанг хизмат намудааст.

Аз ин тафсир муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» танҳо дар ду-се маврид истифода кардааст. Чунончи:

Одам – вачҳи тасмия он, ки аз адиму-л-арз, яъне дар рӯи замин аз хоки рӯи замин махлуқ шуда буд ва баъзе ғӯянд, ки ӯ гандумгун буд ва дар ин

сурат аз удмат маъхуз аст ва удмат (ادمت) биззам ба маънии гандум аст ва одам ба маънии шутури сафед ва оҳуи сафед, ки бар пушташ хатҳои сиёҳ бошанд, низ омада (аз «Латоиф» ва «Шарҳи Нисоб») ваҷҳи аввал аз «Тафсири Ҷалолӣ» ва баъзе муҳаққиқон навиштаанд, ки лафзи Одамро, ки исми Абулбашар аст, аз адим ва ё аз удмат муштак гуфтан сахҳ набошад, чаро ки Одам лафзи аҷамист ва адиму удмат арабӣ аст, пас иштиқоқи лафзи аҷамӣ аз арабӣ мутасаввир намешавад...(13;1).

Китоби дигаре, ки муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» аз он баҳрабардорӣ кардааст «Тӯҳфату-л-мӯъминин» мебошад. Ў дар мавриди тавзеҳи калимаи «ҳалоҳил» овардааст:

Ҳалоҳил – ба фатҳи «ҳо» - и аввал ва касри «ҳо»-и дувум номи заҳри қотил, ки ҳам даво ва тарёк илҷпазир набошад (аз «Мадор» ва «Бурҳон» ва «Кашф» ва «Рашидӣ» ва «Музил» ва «Ҷаҳонگیرӣ») ва дар «Тӯҳфалу-л-мӯъминин» мастур аст, ки ҳалоҳил номи кӯҳест дар ҳудуди Чин ва беҳи наботе дар он ҷо бирасад, ки он заҳр бошад, номаш ба номи кӯҳ машҳур шуда...(13;153).

Азбаски маълумот оид ба вожаву иборот дар тазкираву тафсирҳо нисбатан муфассалтар зикр карда мешавад, аз ин рӯ, фарҳангшигори ба ин қабил осор нисбатан камтар таваҷҷуҳ намудаанд, зеро усули кори луғатнависӣ муҷазбаёниро тақозо менамояд. Бинобар ин, муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» низ ҳангоми тадвини фарҳангномаи хеш дар бештари маворид ба фарҳангҳо ва шурӯҳи осори адабӣ таъя карда, танҳо дар сурати баҳсталаб будани тавзеҳи баъзе калимаву ибораҳо ва собит кардани этимологияи дурусти онҳо ба тазкира ва тафсирҳо муроҷиат намудааст. Бо вучуди кам будани чунин ишораҳо мо метавонем тазкираву тафсирҳоро низ ба ҳайси сарчашмаҳои луғатномаи мавриди таҳқиқ муаррифӣ намоем.

1.2.4. ОСОРИ ДИГАРИ СОҲАВӢ

Чунонки дар боло зикр шуда буд, Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид хангоми таснифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ба сарчашмаҳои зиёде бархӯрд намудааст, ки дар байни онҳо осори соҳавӣ низ мавҷуданд, аз қабилӣ «Акбарнома», «Наҳр-ул-фасоҳат», «Ҷавоҳир-ул-хуруф», «Хулосат-ул-ҳукамо», «Зубдат-ул-фавоид», «Худуд-ул-арз», «Таквим-ул-булдон», «Ҷавҳари беназир», «Мунозарат-ул-иншо», «Шарафнома» ва ғайра. Ҳарчанд ишораҳои муаллифи луғатнома ба ин қабил осор камшуморанд, хидмати онҳоро наметавон дар мурағбат сохтани «Таҳқиқ-ул-луғот» нодида гирифт. Мавлоно Муҳаммадсаид аз як то панҷ маротиба ба асарҳои зикршуда рӯи қарда, дар тавзеҳи маънии калимаву иборот аз онҳо истифода кардааст. Чунончи:

Худак - аз «Акбарнома» -и Алломӣ... ва «Рашидӣ» ба маънии халаҷони хотир ва ҳасад ва ҳашм маълум шуд... (13;72).

Музмаҳил (л) - ба замми «мим»-и аввал ва фатҳи «мим»-и дувум ва касри «ҳо»-и муҳмала ва ташдиди «лом» магар дар форсӣ ба ташдиди «лом» хондан зарур нест, ба маънии нест ва маҳвашаванда ва ночиз ва суғ (аз «Кашф» ва «Мунтахаб» ва «Зубдат-ул-фавоид») (13;136).

Малатийя- ба фатҳи аввал ва сонӣ ва касри «то»-и муҳмала ва ташдиди «ё» - и таҳтонӣ номи шаҳрест дар Рум, ки дар ибтидои ислом маскани куффор буд ва он ҷӣ дар баъзе шарҳи «Ғулистон» Малита ба вазни қасида навиштааст ғалат аст... (аз «Таквим-ул-булдон») (13;139).

Ятим – тифли бепадар ва гоҳе ба маънии бемодар бошад ва тифле, ки модар ва падар надорад ятиму-т-тарафайн гӯянд ва қасоне, ки онро ятим ва ясир гӯянд хато аст (аз «Мадор», «Ҷавҳари беназир» ва ғайра) ва ба маънии ғулом ва дузд ва айёр ва дар «Суроҳ» ба маънии сутури бемодар ва ҷавҳари беназир ва тифли бепадар ва ба маънии ғулом... (13;155).

Ҳамон – ба фатҳ ин лафз барои занн ояд, яъне барои гумони ғолиб ба маънии пиндорӣ ва гӯё шояд (аз «Мадор» ва «Кашф» ва «Бурҳон» ва

«Рашидӣ») ва дар «Одоб-ул-фузало» ба маънии биляқин ва биззамм (хумоно) хатост... (13;154).

Азбаски муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ба ин қабил асарҳо аксар як маротиба мурочиат намудааст, бинобар ин, зикри яқояки онҳо дар рисола зарурат надорад. Танҳо метавон натиҷа гирифт, ки Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид аз донишмандони маъруфи суҳаншиносу луғатшинос ба ҳисоб рафта, дар танзими фарҳангномаи тафсирии хеш тавонистааст дар баробари луғатномаҳои тафсирии зиёд аз тазкираву тафсирҳо ва осори соҳавӣ истифода намояд ва як дастури муҳимро дар шинохти маъноӣ вожаву ибороти мушкила ба ҳонанда пешниҳод намояд. «Таҳқиқ-ул-луғот» номгузорӣ шудани фарҳанг низ бечоя нест, зеро муаллиф ҳар як моддаи луғавиро дар муқоиса бо фарҳангҳои пешин ва кутуби дигари муътабар тавзеҳ додаа, ҳам шакли дуруст ва ҳам маънии мушаххаси онро пешкаши мутолиагар намудааст. Бисёр мавридҳо бо тавзеҳоти аҳли фарҳанг муқобил баромада, сабаби нодурустии қавли онҳоро бо далелу санадҳо собит сохтааст.

Муаллиф дар шарҳи қисме аз моддаҳои луғавӣ дар баробари афқору андешаҳои шахсиаш ба маълумоти фарҳангҳои муътабар низ бисёр така намуда бошад ҳам, лекин ин тарзи ташреҳ низ ўро қаноатманд накардааст ва барои комил гардидани тавзеҳот ва баровардани ниёзи мутолиагарон ба шурӯҳи осори адабӣ, тазкираву тафосир ва осори дигари соҳавӣ низ рӯҷӯ карда, зикри маълумоти муаллифони ин қабил осорро низ муҳим донистааст.

Аз ин рӯ, метавон хулоса кард, ки «Таҳқиқ-ул-луғот» новобаста аз фарҳангномаи ҷомеъ набуданаш дар шинохти маънии асливу маҷозии калимаву ибораҳои форсӣву тоҷикӣ ва арабиву туркӣ, шинохти ибораву таркибҳои шоирона, масоили назарии адабӣ, абёти бозмондаи суҳанварон ва ғайра барои аҳли илм арзиши муҳимро дорост.

Аз баррасӣ ва таҳлили «Таҳқиқ-ул-луғот» ҳамчун сарчашмаи илми суҳаншиносии форсу тоҷик метавон ба чунин натиҷаҳо расид:

- «Таҳқиқ-ул-луғот» бидуни муқаддима аз рӯи тартиби алифбои арабӣ мураттаб гардида, аз сӣ боб ва замима, ки ба нуздаҳ боби аввал ворид гардидааст, иборат аст;
- Муаллифи фарҳанг Мавлоно Шайх Муҳаммадсаиди Соҳиб Раиси Мирзопур ба ҳисоб рафта, соли таълифи он маълум нест. Аз рӯи сарчашмаҳои истифодашуда метавон хулоса кард, ки луғатномаи мазкур дар поёни асри XIX мураттаб гардида, дар матбааи Агра бо эҳтимоми Хоча Сиддиқи Ҳусайн ба таъъ расидааст;
- Бо вучуди ҳаҷман калон набудани фарҳанг ҳангоми тадвини он муаллиф аз сарчашмаҳои зиёд, хоса луғатномаҳои маъруфи форсию арабӣ ва туркӣ, шурӯҳи осори адабӣ, тазкираву тафосир ва кутуби соҳавӣ фаровон истифода кардааст;
- «Таҳқиқ-ул-луғот» фарҳанги шоҳиддор буда, дар он аз ашъори панҷоҳу як нафар суҳанварони форсу тоҷик, монанди Фирдавсӣ, Анварӣ, Низомӣ, Ҳоконӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Соиб, Урфӣ, Салим, Қудсӣ ва дигарон асноди шоҳид зикр шудааст. Бинобар ин, метавон “Таҳқиқ-ул-луғот”-и Муҳаммадсаиди Соҳибро ҳамчун луғатномаи шоҳиддор муаррифӣ кард.

Боби дуюм

Вижагиҳои асосии “Таҳқиқ-ул-луғот” ва аҳамияти сарчашмавии он

2.1.Вижагиҳои асосии луғатнома

2.1.1.Интихоб ва танзими моддаҳои луғавӣ ва роҳҳои тавзеҳи онҳо

Ошноӣ бо мактаби фарҳангнависии форсу тоҷик ва принципҳои танзими луғоти тафсириӣ нишон медиҳад, ки дар қуруни вусто роҳи усули ягонаи таснифи фарҳангҳо вуҷуд надошт. Аз ин рӯ, ҳар яке аз муаллифони фарҳангҳо бо тақия бо луғатномаҳои пешин ба кори луғатсозӣ рӯ оварда, зина ба зина роҳҳои наву қулайи тадвини луғатҳоро ҷустуҷӯ ва бозёфт мекарданд, то ки асарашон мақбули хонандагону истифодабарандагон бошад. Яке аз ин гуна тозақориҳо дар ҷодаи таълифи фарҳангҳои тафсириӣ ин мавзӯбандии моддаҳои луғавӣ дар онҳо махсус меёбад. Яке аз фарҳангҳое, ки моддаҳои луғавӣ дар он аз рӯи тематика ҷойгузин гардидааст «Фарҳанги Фаҳри Қаввос»-и Ғазнавӣ мебошад (6). Аммо таҷрибаи фарҳангшиносии асримиёнагӣ нишон медиҳад, ки на ҳамаи муаллифони фарҳангҳо ба табақабандии моддаҳои луғавии дар луғатномаҳояшон ғунҷоишёфта эътибор додаанд. Дар аксари фарҳангҳои тафсириӣ, хоса луғатҳое, ки дар Шибҳи қораи Ҳинд ба тасниф расидаанд, хоса, «Бурҳони қотеъ», «Ҷароғи ҳидоят», «Сироч-ул-луғот», «Ғиёс-ул-луғот» ва ғайра чунин тарзи ҷойгузин намудани калимаву ибороти тавзеҳталаб ба назар намерасад.

Вақте аз ин нуқтаи назар ба «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Мавлоно Муҳаммадсаид рӯ меорем, мушоҳида менамоем, ки бо вуҷуди ҳаҷман хурд будани луғатнома муаллиф лексикаи онро ба мавзӯҳо гурӯҳбандӣ накарда, тамоми калимаву ибораҳоро аз рӯи тартиби алифбо дар омехтагӣ паси ҳам ҷобаҷогузорӣ намудааст. Ҳангоми баррасӣ ва таҳқиқи маводи луғавии фарҳангнома онҳоро ба чунин гурӯҳҳо қисмат намудем:

- калимаву ибороти марбут ба инсон;
- калимаву ибороти марбут ба табиат;
- алфози мутафарриқа.

Калимаву ибороти марбут ба инсонро дар навбати худ метавон чунин гурӯҳҳо қисмат кард.

А. Номи ашхоси асотирий ва таърихӣ. Ҳарчанд муаллифи “Таҳқиқ-ул-луғот” таваҷҷуҳи хос ба тавзеҳи номҳои шахсони асотириву таърихӣ зоҳир накардааст, лекин дар матни луғатнома бо чунин номҳо, мисли Чамшед, Сиёвуш, Юнус, Борбад ва ғайра метавон бархурд кард, ки бо истифода аз аносири шарҳ хеле муфасссал тавзеҳ дода шудаанд. Чунончи: **Сиёвуш** – ба касри аввал ва замми «вов» ва баъдаҳу «шин»-и муъҷама ва соҳиби «Баҳори Аҷам» навишта, ки ба фатҳи «вов» аст ва дар «Сироч-ул-луғот» навишта, ки ба касри аввал ва замми «вов» ҳар ду саҳеҳ аст ва Сиёвуш ба «вов» -и маъруф бар вазни равопуш низ дуруст, номи писари Кайковус ва дар «Шамшери хонӣ» мастур аст, ки Сиёвуш писари Кайковус ба сабаби бӯхтони модари ғайриҳуқуқии худ аз падар ранҷида шуда, назди Афросиёб, ки муҳолифи Кайковус буд, рафт. Афросиёб аз омаданаи хуш шуда, духтари худро дар никоҳаш дод, баъди чанде бо иғвои домоди дигараш аз дасти Афросиёб ба ноҳақ кушта шуд. Тамма каломашу ва дар китобе ба назар омада, ки Сиёвуш бағоят хушманишу айёш буд, лиҳазо маҷозан аз лафзи Сиёвуш маънии хуш ва шодмон мурод доранд (13;88-89).

Б. Калимаву ибораҳое, ки ба касбу кори инсон далолат мекунанд. Марбут ба номи одамон муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» як қатор калимаву ибораҳоро шарҳу тавзеҳ додааст, ки ба касбу кор ва ё пешаву ҳунари онҳо далолат кардаанд. Чунончи:

Охавунд – ба «алиф» - и мамдуда ва фатҳи «хо»-и муъҷама, ки бӯи замма дорад ва «вов»-и маъдула ва сукуни «нун» ба маънии устод ва муаллим ва биззамми «хо» низ омада ва касоне, ки ба «алиф»- и ғайримамдуда ва сукуни «хо» ва фатҳи «вов» (яъне охванд) хонанд, хато аст (13;1).

Дар «Таҳқиқ-ул-луғот» калимаҳои зиёде тавзеҳу ташреҳ дода шудаанд, ки ба касбу ҳунари одамон марбутанд, аз қабилоти онҳо, барзгар, ҳаҷҷом, бозаргон, бичишк, баққол, бандивон, бинукар, порса (гадо –

М.Р), пулҷӣ, тоҷир, рассом, соис (сиёсаткунанда ва ниғаҳбони аспон – М.Р.) сарпараст ва ғайра. Мавлоно Муҳаммадсаид ҳангоми ташреҳи ин кабил моддаҳои луғавӣ, пеш аз ҳама, кӯшиш намудааст, ки тарзи дурусти талаффузи калимаҳоро муайян созад ва сипас, маънои онҳоро бозгӯ намояд, ки аз мисолҳои болоӣ возеҳ мегардад.

В. Калимаву ибораҳои баёнгари сифати инсон. Омӯзиш ва таҳлили маводи луғавии «Таҳқиқ-ул-луғот» равшан месозад, ки дар фарҳанг як қатор вожаву иборарое мавриди шарҳ қарор гирифтаанд, ки хислатҳои инсон ва сифати зоҳирии вайро ифода менамоянд, монанди алломӣ, лаҷлоҷ, тувонгар, чуғул, роҳдор, ҳасуд ва ғайра. Чунончи:

Аллома ва алломӣ – ҳарду лафз ба фатҳи «айн» ва ташдиди «лом» ба маънии бисёр-бисёр донанда ва «то» ва «ё» дар охири ин ҳар ду лафз барои таъният ва нисбат нест, балки ҳар ду барои муқолиға ва ё ин ки дар ин ҳар воҳид ду аломати муқолиға ҳаст, магар итлоқи ин ҳар ду лафз бар Ҳақ таъоло нақунанд чиҳати «то»-и таъина ва «ё»-и нисбат, аз «Мунтахаб» (13,102).

Муаллифи фарҳанг кӯшиш намудааст, ки дар вақти тавзеҳ додани алфози ифодакунандаи хислату сифатҳои одамон низ дақиқназарӣ намояд ва дар баробари таъин намудани шакли дурусти талаффузу навишти онҳо сохту таркиби онҳоро низ муайян созад.

Г. Калимаҳое, ки ба узвҳои инсон далолат менамоянд. Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид дар фарҳангномаи худ ба шарҳи калимаву иборарое низ диққат додааст, ки онҳо ба узвҳои инсон далолат менамоянд, ба мисли буноғӯш, забон, изор, камар ва ғайра. Чунончи:

Буноғӯш - ба замми аввал нармаи гӯш (аз «Кашф» ва «Сироч-ул-луғот»), соҳиби «Мадор-ул-афозил» аз «Сикандарӣ» ва «Шарафнома» ва «Ҳалли луғот» ҳам ин ба замми аввал таҳқиқ қарда ва соҳиби «Фарҳанги Ҳусайнӣ» низ ҳамин замма саҳеҳ гуфта, пас ба каср ва билфатҳ, ки машҳур аст маҳзи ғалат бошад ва низ соҳиби «Баҳори Аҷам» навишта,

ки баъзе ба маънии шақиқа гуфтаанд ва баъзе ба маънии паси гӯш овардаанд. Илло асҳоби «Мусталаҳот» биззам ва маънии он аз болои гӯш то бани гӯш бошад ва дар «Рашидӣ» паси гӯш, дар ин хатост (аз «Баҳори Аҷам»). Дар «Вақоеъ» Неъматхони Олӣ чунин гӯяд:

Сабоҳе бо сафо гашта ҳамогӯш,

Хичил аз рӯи ӯ субҳи баногӯш.

«Субҳи буногӯш» истиора аз сафои ӯст...(13,30).

Ғ. Вожаҳои ифодакунандаи чоҳу мартаба. Дар «Таҳқиқ-ул-луғот» як қатор калимаҳое тавзеҳ дода шудаанд, ки марбут ба мартабаву мансаби одамонанд, монанди усул, умаро, борхудо, подшоҳ, шихна ва ғайра. Чунончи:

Усул - биззамм ба маънии пешво дар муҳимот (аз «Мунтахаб» ва «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва «Канз» ва «Суроҳ») ва ба фатҳ хато аст (13;9).

Шихна – марде, ки ӯро подшоҳ барои забти қорҳо ва сиёсати мардум дар шаҳр насб кунад; ба урф ӯро кӯтвол ва ҳоким гӯянд; ва ин лафз ба фатҳ (шаҳна – Р.М.) ғалат аст (аз «Қомус» ва «Суроҳ» ва «Мунтахаб» ва «Музил-ул-луғот» ва «Баҳори Аҷам»). Ва соҳиби «Хиёбон» гӯяд, ки «шихна» дар «Мадор-ул-афозил» ба фатҳатайн (шаҳна – Р.М.) гурӯҳи ниғаҳбонони шаҳр; ва порсиён ба сукуни «хо» (шаҳна – Р.М.) истеъмол намоянд... Соиб гӯяд:

Мекунад кори хирад нафс чу гардид мутеъ,

Дузд чун шаҳна шавад амн кунад оламро (13;90).

Аз қайдҳои болоӣ ба ҳубӣ метавон мушоҳида кард, ки соҳиби «Таҳқиқ-ул-луғот» ба шаклу мазмун ва сохту таркиби моддаҳои луғавӣ эътибори хоса дода, барои тақвияти андеша ба сарчашмаҳои зиёд ручӯъ менамояд ва барои тасдиқи фикр баъзан абёти шоҳид низ меорад.

Д. Алфози баёнгари муносибатҳои хешу ақрабӣ. Соҳиби «Таҳқиқ-ул-луғот» як даста вожаву иборотро шарҳу тавзеҳ додааст, ки низ ба инсон марбут буда, муносибатҳои хешу ақрабро ифода менамоянд ва қисме аз онҳо кӯҳна шуда бошанд, қисме дигар то имрӯз дар

забони муҳовараи мардум ва забони адабӣ мавриди истифода қарор доранд, ба мисли ихвон, афдар, бародар, падар, фарзанд ва ғайра. Чунончи:

Ихвон – ба каср ба маънии бародарон ин ҷамъи ах(х) аст, ки дар асл аху буд ва аз ин ки дар воҳид ба ҷиҳати таҳфиф ҳазф шуда буд, дар ҳолати ҷамъ увд (عرد) кард ва ин бар вазни фаълон билкаср аст, чунонки ғазлон ва сарвон ва тайҷон ҷамъи ғизол ва сарв ва тоҷ, пас касоне, ки ихвонро билфатҳ хонанд, хато аст (аз «Ғиёс») (13;5).

Е. Калимаҳои ифодакунандаи либос. Либос аз муҳимтарин лавозимоти зиндагии инсон ба ҳисоб рафта, дар ҳар даври замон хусусиятҳои хосро касб намуда, аз ҷиҳати дӯхт, ороиш, матоъ ва ғайра аз ҳам тафовут мекард. Бинобар ин, аҳли фарҳанг аз шарҳи ин қабил мафҳумот низ канораҷӯӣ накардаанд. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» низ дар луғатномаи хеш як қатор калимаҳои тавзеҳ додааст, ки марбут ба пӯшоки инсон аст, мисли бурнус, хилъат ва ғайра.

Бурнус – ба замми «бо»-и муваҳҳада ва «ро»-и муҳмалаи сокин ва «нун»-и мазмум ва «син»-и муҳмала ҷомае, ки аз пашми сиёҳ бофанд ва нодираш сафед ҳам бошад ва он либоси тарсоён ва насорост. Соҳиби «Кашф-ул-луғот» менависад, ки дар «Сихоҳ» ба маънии кулоҳи дароз оварда. Мирзо Ҷалоли Таботабо дар тавҳид гӯяд. Фикра: «Риштаи бурнуси роҳибу тайласони зоҳидро як чарх ришта». Ва аз «Қомус» бурнус ба маънии кулоҳи дароз ва ҳар ҷома, ки сари он ҷома аз он ҷома бошад... (13,26-27).

Ж.Вожаҳои ифодагари таом. Таом низ барои ҳастии инсон чизи аз ҳама муҳим буда, низ дарозии қуруни вусто ба таҳаввулоти гуногун дучор гардидааст. Хӯрок ва тарзи тайёр кардани он дар ҳама мавзеоҳо яксон нест ва мардуми ҳар як шаҳру вилоят таомҳои ба худ хос дошта, дар омода кардани он хунари пазандагии худро зоҳир кардаанд. Дар корбурди маҳсуло ва усули тайёр кардан ҳам таомҳо аз ҳамдигар фарқ менамоянд. Аз ин рӯ,

фарҳангҳо, ки инъикосгари тамаддуни халқанд, дар батни хеш як қисм калимаҳоеро маҳфуз дошта меоянд, ки ба ҳӯроки инсон марбутанд. Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид низ аз шарҳу тавзеҳи ин қабил вожаҳо канораҷӯӣ накардааст. Чунончи:

Палов (پلاو) – бафатҳ ба маънии неъмат ва таоми маъруф на биззамм (аз «Музил», «Муаййид» ва «Баҳори Аҷам») (13;37).

Шула – ба замми аввал ва фатҳи «лом»-и муҳаффафа (مخففه) навъе аз таом, ки биринчро дар оби ҷӯш ба таври ҳариса мепазанд ва новоқифони ин диёр онро шӯла гӯянд ба «вов»-и маҷҳул... (32;93-94).

Чунонки мусаллам гардид дар «Таҳқиқ-ул-луғот» як даста калимаву ибораҳое шарҳу эзоҳ ёфтаанд, ки бевосита далолат ба инсон намуда, ном, таҳаллус, лақаб, ҷоҳу мансаб, касбу ҳунар, хислат, сифат, узв, муносибатҳои хешу ақрабогӣ, мансубият, либос, таомро ифода сохтаанд ва дар шинохту маърифати ин қабил алфоз ба хонанда кӯмак расонидаанд. Муаллифи фарҳанг дар шарҳи ин дастаи моддаҳои луғавӣ кӯшиш кардааст, ки баробари эъробгузорӣ ва зикри маълумоти сарчашмаҳо каму беш аз усули таҳқиқ, ких осӣ шорехони осори адабист, низ коргирӣ намояд.

Муҳаммадсаиди Соҳиб дар луғатномаи хеш инчунин як қатор калимаҳоеро тавзеҳ додааст, ки ба инсон ва зиндагии вай иртиботдоранд, монанди асбобу анҷоми рӯзгор (даба, сиқоя, синӣ, қутӣ...), мафҳумоти марбут ба корзор (ухбатӣ, чаночан, ливо, талоя...), созу мусиқӣ (тунбак, чанг, табл...), номи бемориву доруву дармон (ҷироҳат, ҷурҳ, ҳафакон, моҳулиё...). Муаллифи фарҳанг кӯшиш ба харҷ додаст, ки хонандааш аз маълумоти зикршуда бархурдории комил ҳосил намояд.

Инсон ва табиат бо ҳам алоқаи ногусастанӣ доранд. Аслан, инсон худ як ҷузъи табиат буда, аз ашёи он фаровон истифода мебарад. Ин аст, ки ашёву ҳодисаҳои табиат ба зиндагии инсон таъсир гузошта, барои ҳаётгузаронии вай мусоидат менамоянд. Аз ин рӯ, табиат ва ашёву ҳодисоти фарогири он ҳамчун қисми ҷудонашавандаи ҳаёти инсон дар

пешрафти зиндагӣ нақш гузошта меоянд ва дар фарҳангҳо ҷойгузин гардидани вожаву ибороти марбут ба табиат як амри воқеист. Таҷрибаи ба фарҳангҳо ворид кардани моддаҳои луғавии вобастаи табиатро ҳанӯз дар нахустфарҳангҳои форсӣ – тоҷикӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Омӯзишу таҳлили «Таҳқиқ-ул-луғот» ба мо мусаллам гардонид, ки дар он як гурӯҳи калон калимаву ибораҳои шарҳ ёфтаанд, ки марбут ба табиат мебошанд. Муаллифи луғатнома кӯшиш кардааст, ки дар тавзеҳи ин қабил воҳидҳои луғавӣ ба таҷрибаи шорехони осори адабӣ таъя намуда, барои ниёзмандони фарҳанги худ маълумоти иловагӣ пешниҳод намояд. Дар ҷараёни таҳқиқ алфози марбут ба табиат ба дастаҳои зерин қисмат карда шуданд:

А. Номи дарахтон ва гулу гиёҳҳо. Соҳиблуғат дар асари худ як қатор моддаҳои луғавиро ҷой додааст, ки ифодакунандаи номи гиёҳҳо, дарахтон ва қисме аз сабзавот мебошанд. Чунончи:

Бон – номи дарахтест ва номи хушбӯӣ ва мушки бедро низ гӯянд, аз «Бурҳон» ва таҳқиқ ин аст, ки бон дарахтест нозук ва хушнамо, ки аз тухми он рафта гиранд ва бисёр нофеъ ва хушбӯӣ бошад ва он дарахт дар мулки араб рӯяд ва дар Ҳиндустон набошад ва он ҷӣ баъзе навишта, ки бон ба маънии дарахти саҳҷана аст ва баъзе гӯянд, ки дарахти бақоин (بکاین) ҳар ду ғалат аст (аз «Мунтахаб» ва «Ҳиёбон») ва дар форсӣ ба маънии ранг ва ба маънии доранда ояд, чун филбон ва дар ҳиндӣ бон чизест, ки борут пур карда ба мадади оташ бар ғавҷи муҳолиф андозанд ва он ба шакли ҳавое бошад, ки оташбозии маъруф аст, зоҳиран, номаш аганбон (اگن بان) аст, ки бон дар ҳиндӣ тирро гӯянд ва аган ба маънии оташ (13;21).

Аз тавзеҳоти болоӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки муаллиф ба шарҳи номи дарахтон низ эътибори ҷиддӣ додааст. Ў дар баробари маънии калима, шаклу хосияти онро низ баён карда, дар қучо рӯидани он, манфиати самарайи онро низ бозгӯ кардааст. Дар баробари ин муродифоти ин қабил калимаҳоро аз забонҳои дигар ҷустуҷӯ карда, ба қадом маънӣ истифода гардидани онҳоро бо мисолҳо тавзеҳ додааст.

Ба ин усул калимаҳои **чанор, шохбан, бавлсарӣ, садбарг** ва ғайра низ тавзеҳ ёфтаанд.

Дар иртибот ба ин гурӯҳи моддаҳои луғавӣ муаллифи фарҳангнома баъзе сабзавотро низ шарҳ додааст, ки зикри онро зарур меҳисобем.

Салчам - билфатҳ муарраби шалғам ва «шин»-и муъчама хато аст, чаро ки дар таъриб «шин»-и муъчама ба муҳмала бадал мешавад, аз «Рисолаи Ибни Ҳоч» (13;86).

Ин қабил моддаҳои луғавӣ дар фарҳанг зиёд нестанд, аммо онҳо бо диққати махсус ташреҳ ёфтаанд.

Б. Номи ҳайвонот ва мурғон. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» ба шарҳи номи ҳайвоноту мурғон низ эътибор зоҳир кардааст, ҳарчанд ин қабил моддаҳои луғавӣ низ дар фарҳанг камшуморанд, мисли бабғо, зирғом, шот, сид, ҳуллон, паланг ва ғайра. Дар тавзеҳи ин гурӯҳи калимаҳо низ принципи кори шореҳон баръало мушоҳида мегардад. Чунончи:

Баюсроқ - билкаср ва «ё»-и маҷхул ва «син»-и муҳмала ва «коф»-и арабӣ ба маънии шутури ҷавон ва ба маънии шутурбача ҳам омада, аз «Бурҳон» ва «Сурурӣ» ва дар «Рашидӣ» навишта, ки баъзе гуфта, шутуре, ки модараш арабӣ ва падараш дукӯҳон бошад ва ҳам соҳиби «Бурҳон» боз навишта, ки ба маънии астар, ки ба ҳиндӣ онро хачир гӯянд, низ омада ва дар «Сироч-ул-луғот» навишта, ки баюсроқ ба «бо»-и муваҳхада ва «ё»-и маҷхул ва «син»-и муҳмала шутури ҷавони пурқувват ва он ки баъзе ба маънии харулоғ (جرا لاغ) ва астар навишта саҳеҳ нест, чаро ки бад-он маънӣ баюсроқ аст, бидуни «син» (13;34).

Тазарв – ба фатҳи аввал ва сонӣ, ки «зол»-и муъчама аст, ба маънии хурӯси саҳроӣ ва ба «дол»-и муҳмала навиштан ва хондан ва ба маънии кабк гуфтан хато аст (аз «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Фарҳанги Ҳаким Нуриддин») ва дар «Сироч-ул-луғот» аз «Фарҳанги Қавсӣ» нақл карда, ки тазарв ба «зол»-и муъчама мурғ аз чинси мокиён ва хурӯс, ки дар бешаи Астаробод ва Мозандарон бисёр бошад ва бағоят хушранг бувад ва боз Сирочиддин

Алихони Орзу қавли Қавсиро писанд намуда навишта, ки моро эътимод бар қавли Қавсист, ки соҳибзабон аст (13;41).

Аз санадҳои мазкур метавон натиҷа гирифт, ки Мавлоно Муҳаммадсаид дар ташреҳи номи ҳайвоноту мурғон усули таҳқиқро зиёда ба кор бурда, дар баробари нишон додани шакли дурусти талаффуз, тарзи навишти асмой ҳайвоноту парандагон, ҳамчунин дар хусуси тафриқаи онҳо аз ҳамчинсон, макони зисти онҳо низ маълумоти дақиқ медиҳад. Ҳамчунин дар муҳовараи мардум ба шакли нодуруст мустаъмал гардидани қисме аз онҳоро ҳам ба қайд оварда, назари интиқодиашро баён сохтааст.

Афзудан ҷоиз аст, ки вобаста ба номи мурғону ҳайвонот дар фарҳанг як қатор калимаҳое шарҳу эзоҳ ёфтаанд, ки бевосита номи онҳоро ифода накарда бошанд ҳам, лекин ба мурғону ҳайвонот иртибот мегиранд. Чунончи:

Чоғир – ин лафз ба «чим»-и арабӣ саҳеҳ бошад, ба маънии чайнадони мурғон, ки ба арабӣ ҳавсала гӯянд (13;54).

Ҳавсала – ба фатҳи «сод»-и муҳмала ба маънии меъдаи мурғ, ки ба ҳиндӣ пӯтӣ (پُتِی) гӯянд ба касри «сод», ба сукуни «сод» хато аст (аз «Муаййид» ва «Баҳори Аҷам» ва «Мадор» ва «Кашф» ва «Бурҳон») (13;63).

Дар шарҳи ин қабил моддаҳои луғавӣ низ назари таҳқиқии муаллиф аён аст, зеро дар баробари шарҳи маънӣ муродифоти ҳиндию арабии онҳо зикр шуда, ба кадом ҳарф навишта шудани онҳо дуруст ва ба кадомаш нодуруст будани онҳо дақиқ нишон дода шудааст. Ин қабил моддаҳои луғавӣ дар фарҳанг 24-то мебошанд.

В. Алфози марбут ба нучум. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар фарҳангномаи хеш номи бурҷҳо, сайёраву ситораҳоро низ шарҳ додааст. Чунончи:

Сухайл – ба замми аввал ва фатҳи сонӣ номи ситораи маъруф ва ба касри сонӣ хато аст, чаро ки ин бар вазни сиғаи тағир аст, аз «Мунтахаб» ва ғайра (13;87).

Шеърои ямонӣ – ситораест равшан, ки ба тарафи ҷануб тобад. Чун Яман ба тарафи ҷануб воқеъ аст ба Яман нисбат карданд ва баъзе навиштаанд, ки ғуруби ӯ ба тарафи Яман бошад ва баъзе навишта, шеъри яманӣ Суҳайлро ғӯянд ва ин хато аст, чаро ки аз тазкираи Насируддини Тӯсӣ возеҳ мешавад, ки Суҳайл сивои Шеърои ямонӣ аст... (13;92).

Соҳиби фарҳанг ҳамчун донандаи илми нучум номи ситораҳоро низ дақиқ ва мушаххас ташреҳ додааст ва макони тулӯи онҳоро ҳам муайян кардааст.

Дар иртибот ба номи ситораҳо дар фарҳанг номи солшумориҳо, моҳҳо низ тавзеҳ ёфтаанд. Дар тавзеҳи ин ғурӯҳи воҳидҳои луғавӣ принсипи кори шорехони осори адабӣ равшан зухур кардааст. Чунончи: **Таҳоқуӣл** - ба фатҳи аввал ва замми «қоф» ва касраи ҳамза соли мурғ чӣ «таҳоқур» дар туркӣ ба маънии мурғ, «йил» ба маънии сол, чунонки, давраи дувоздаҳ моҳ сол бошад ва ҳамчуни турконро давраи дувоздаҳ сол низ муқаррар аст ва ҳар солро номе алоҳида ба исми ҷонвареаст, пас таҳоқуӣл номи соли даҳум аст аз ҷумлаи дувоздаҳ сол ва касоне, ки номи моҳ фаҳманд, ғалат аст (аз «Ғиёс») (13;40).

Ҷумодиюлаввал – биззамми аввал ва фатҳи «дол» ба ҳазфи «алиф»-и мақсура дар лафз, ки ба сурати «ё» аст, чаро ки чун «алиф» ва «лом»-и таъриф ба дарҷи калом соқит шуд, иҷтимои сокинин лозим омад, миёни «алиф»-и мақсура ва «лом», пас «алиф»-и мақсураро дар талаффуз ҳазф карданд ҷамодӣ сифаи муфрад сифати мушаббаҳ аст бар вазни ҷаҳорӣ ба маънии афсурда ва бахтбаста, чун дар охирин лафз «алиф»-и мақсура, ки аломати таънис аст, воқеъ гашт, сурати мунис пайдо шуд, лиҳозо, васфи он ба лафзи аввал татобуқи сифати мавсуф дар тазкир ва таънис аз даст наравад ва ҷамодиюлаввал чунонки машҳур аст, хато аст (аз «Суроҳ» ва «Музил» ва «Мунозарат-ул-иншо» ва «Мунтахаб» ва «Қомус» ва «Сихоҳ» ва «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва ғайра) дар китоби муътабар навиштааст, ки чун дар вақти тамима машҳур ин моҳро дар ибтидои мавсима, ки дар он иҷтимои обҳои шадид воқеъ гашт, лиҳозо ба ин мусаммо гашт (13;49).

Чунонки аз мисолҳои болоӣ мушоҳида мешавад, Мавлоно Муҳаммадсаид дар ташреҳи номи моҳҳо назари пажӯҳишиашро боз ҳам амиқтар намуда, ин қабил моддаҳои луғавиро бо усули шарҳи энциклопедӣ тавзеҳ додааст. Ба ҳамин усул калимаи «чумодалухро» низ тавзеҳ ёфтааст.

Г. Номҳои чуғрофӣ. Дар «Таҳқиқ-ул-луғот» як даста вожаҳои шарҳ дода шудаанд, ки номи шаҳру кишварҳо, вилояту қарияҳо, бандар ва рӯду дарёхоро ифода мекунанд. Муҳаммадсаиди Соҳиб дар ташреҳи ин қабил воҳидҳои луғавӣ низ шабеҳи муаллифони шарҳномаҳо маълумоти бештари иловагӣ медиҳад. Чунончи:

Бобил – ба касраи «бо»-и дувум номи шаҳр қариби Кӯфа ва биззамм ғайрифасеҳ (аз «Бурҳон» ва «Муаййид») ва дар «Мусталаҳот» навишта, ки номи шаҳрест аз Ироқ ва дар он ҷо хоҳест, ки Ҳорут ва Морут дар он муаззабанд: Қолу изза ва ҷалла би Бобила Ҳорута ва Морута. Ва баъзе аҳли луғат ба замми савум низ навиштаанд ва шуаро ҳам оварда. Зухурӣ гӯяд. Байт:

**Дар Дакан он чашм пайдо мешавад,
Бочҳои сохирони Бобил аст.**

Салим гӯяд. Байт:

**Дар раҳи ишк, эй дил, аз сеҳру фусун эмин мабош,
Хонаи ҳар мӯри ин саҳрой ҷоҳи Бобил аст (13;20-21).**

Сайхун – ба фатҳи аввал ба «ҳо»-и муҳмала номи рӯд аст ва соҳиби «Латоиф» навишта, ки рӯдест, миёни Андиҷон ва Самарқанд ва дар «Мадор» навишта, ки наҳри Ҳинд аст. Баъзе гӯянд, ки оби Синд аст ва афғонон онро Бобосин ва ҳиндуён Нилоб, аксарӣ дарёи Атак гӯянд; ва Атак қалъаест бар канори дарёи мазкур ва баъзе гумон баранд, ки рӯди Ганг аст; ва аз таҳқиқоти хони мағфур Абдулқаримхон ва дар «Кашф» низ ҳамин ихтилоф аст ва соҳиби «Мунтахаб» навишта, ки наҳрест ба Мовароуннаҳр ва наҳрест ба Ҳинд (13;89).

Аз қайдҳои муҳаққиқонаи муаллифи луғатнома аён мегардад, ки вай дар тавзеҳи номҳои ҷуғрофӣ низ диққати хоса зоҳир намуда, перомони онҳо маълумоти мушаххасу амиқро зикр намудааст. Ў ҳамчун донандаи хуби илми ҷуғрофӣ ва таърих, хоса таърихи дин аз хусуси мавқеи географӣ ва таърихи пайдоишу ободонии онҳо маълумоти хуб медиҳад.

Муаллифони фарҳангҳои тафсирии асримиёнагӣ ҳангоми шарҳу тавзеҳи моддаҳои луғавӣ аз роҳу усулҳои гуногуни ташреҳи маънои калима истифода кардаанд. Маъмултарин усулҳои шарҳи маънои калима дар фарҳангҳои тафсирий иборатанд аз: шарҳи синонимӣ, антонимӣ, зикри муродифи калима аз забонҳои дигар (арабӣ, ҳиндӣ, туркӣ, юнонӣ ва ғайра), шарҳи энциклопедӣ, шарҳи мухтасар ё муфассали маънои калима ва ғайра. Доир ба усулҳои шарҳи маънои калима дар фарҳангҳои бори нахуст луғатшиноси маъруф В.А. Капранов (99) маълумот додааст. Баъдтар луғатшиносони тоҷик Ҳ. Рауфов (127), А. Сангинов (138), Ҳ. Аҳадов (41), А. Воҳидов (91), А. Насриддинов (115,116) ва дигарон низ дар ин хусус тадқиқотҳои ҷолиб ба анҷом расонидаанд. Ҳар яке аз соҳибони фарҳанг дар вақти тадқиқи луғатномаи хеш, хоса шарҳи маънои моддаҳои луғавӣ роҳу усулҳои мухталифи тафсиргариро пеша кардаанд. Воқеан, интиҳоби усули ташреҳи маънои калима аз табиат ва хусусияти маъниифодакунии он вобаста аст. Аз ин рӯ, маънои баъзе калимаҳо бо зикри синониму антоними онҳо муайян гардад, қисми дигарашон шарҳи мухтасар ё муфассалро тақозо менамоянд. Бинобар ин, дар фарҳангҳо қариб тамоми роҳу усулҳои шарҳи маънои калимаро мушоҳида кардан мумкин аст.

Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид низ дар «Таҳқиқ-ул-луғот» аз роҳу воситаҳои мухталифи шарҳи маънои калима истифода кардааст. Азбаски ҳадафи асосии муаллифи фарҳанг таҳқиқи маъно ва шакли дурусти калимаҳо махсус меёбад, аз ин рӯ, дар фарҳанг ба усули шарҳи мухтасару муфассал ва энциклопедӣ бештар дучор омадан мумкин аст. Муаллиф дар бисёр мавридҳо бо муаллифони фарҳангҳои дигар баҳс

карда, сабаби нодуруст будани тавзеҳоти онҳоро бо далелҳо собит сохтааст.

Эъробгузорӣ аз маъмултарини усулҳои нишон додани шакли калимаҳо буда, муаллиф барои дуруст муайян кардани шаклу маънои калима ҳамвора кӯшиш намудааст, ки ҳаракатҳоро ба таври комил нишон диҳад. Чунончи:

Бовар – ба фатҳ додааст, на ба замми он ба маънии эътибор кардан ва қабул доштан, ба лафзи кардан ва афтодан ва доштан мустаъмал (аз «Бурҳон» ва «Баҳори Аҷам») (13;20).

Бақара – ба фатҳ коргоҳи чуллоҳа (аз «Кашф» ва «Рашидӣ») (13;28).

Татимма - ба фатҳи «то»-и аввал ва касри «то»-и сонӣ ва ташдиди «мим»-и мафтӯҳа ба маънии бақияи охири ҳар чиз ва касоне, ки ба касри аввал ва фатҳи сонӣ хонанд, хато аст (аз «Кашф») (13;40).

Муаллифи фарҳанг кӯшиш намудааст, ки шакли нодурусти калимаҳоро, ки дар натиҷаи ивази ҳаракатҳои онҳо ба вучуд омадаанд, инкор намояд.

Ҳучаста – биззамм ва фатҳи «чим» ва сукуни «син» ба маънии муборак ва ҳумоюн ва ба касри «чим» хато аст (аз «Бурҳон» ва «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Мадор» ва ғайра) (13;66).

Қадрдон – ба фатҳи «қоф» ва сукуни «дол» саҳеҳ бошад, баъзе мардум аз беилтифотӣ «дол»-ро мутаҳаррик хонанд ва ин хато аст (13;110).

Ласиқа – ба фатҳи «лом» ва касри «йо»-и мусалласа ва фатҳи «қоф» навъе аз тапи балғамӣ ва ба каср хатост (13;122).

Баъзе мавридҳо дар сурати камистеъмол будани як қисм калимаҳо баробари нишон додани ҳаракатҳои калима таъини ба кадом ҳарф: арабӣ ё форсӣ навишта шудани онҳо низ мушоҳида мешавад. Чунончи:

Арғачак – ба фатҳи аввал ва сукуни «ро»-и муҳмала ва фатҳи фавқонӣ ва «чим» ва «қоф» ҳар ду арабӣ ба маънии барқ (аз «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Бурҳон») ва соҳиби «Рашидӣ» билкаср навишта (13;5).

Харач – бафатҳ ва «чим»-и арабӣ берун шудан ва баромадан зидди духул, форсиён ба маънии моле, ки онро ҳарач тавон кард, истеъмол

намоянд ва ба «чим»-и форсӣ аз ғалате аст, магар ҳоло аз касрати истеъмоли мардум айби он машҳур гашт (аз «Баҳори Аҷам» ва ғайра) (13;66).

Лучча ва лучҷӣ – ба замми «лом»-и аввал ва ташдиди «чим»-и арабӣ ва ба замми «лом»-и дувум ва ташдиди «чим»-и арабӣ ва ба касри «ё» маънии лафзи аввал миёни дарё ва амиқтарин мавзеи дарёи жарф, аз «Мунтахаб», лучча билфатҳ ва ташдид «чим»-и форсӣ муфарраси лучча, ки лафзи ҳиндӣ аст ва маънии лафзи дувум дарёи жарфи пуроб ва ба фатҳ хато аст (аз «Мунтахаб») (13;123).

Аз шарҳи вожаи охирини дар боло зикршуда метавон мушоҳида кард, ки муаллифи фарҳанг дар баробари эъробгузорӣ ва таъин намудани ҳарфҳои арабию форсӣ, инчунин дар кадом шакл ба кадом забон шомил будани онро низ нишон додааст, ки ин тарзи ташреҳ хоси шурӯҳи осори адабист.

Таҳлили моддаҳои луғавии фарҳанг инчунин собит месозанд, ки муаллифи он дар бисёр маврид дар радифи нишон додани ҳаракатҳои калима бо кадом намуди ҳарф, яъне нуқтадор ё бенуқта, маъруф ё мачҳул, дастадор ё бедаста ва ғайра навишта шудани онҳоро низ ба қайд оварда, дар кадом шакл дуруст ва дар кадом шакл нодуруст будани онҳоро таъин сохтааст. Чунончи:

Х(в)аш – бафатҳи «хо»-и муъҷама, ки бўи замма дорад ва «вов»-и маъдуна ва сукуни «шин»-и муъҷама ба маънии шод ва хуб ва ба замми «хо» хато лиҳазо ховаш бо шаркаш ва ғаш қофия кардаанд, на бо ҳуш ва нуш ва муш (аз «Хиёбон») ва лафзи х(в)ад низ ба фатҳи «хо»-и муъҷама ва «вов»-и маъдула ва сукуни «дол» аст, лиҳозо хавадро бо бад қофия кунанд, чунончи Саъдӣ фармояд:

Паси парда бинад амалҳои бад,

Ҳам ӯ парда пӯшад ба болои х(в)ад.

Ба сандон, вале рӯй дарҳам макаш

Ба банде парешон макун вақти х(в)аш (13;73-74).

Усот – ба замми аввал ва тахфифи «сод»-и муҳмала ва дар охир фавқонӣ чамъи оъсӣ ва ба ташдиди «сод» хато аст, чӣ дар асл асият буд бар вазни фаъилата ба замми аввал ва фатҳи сонӣ ва солис, «ё»-и мутаҳаррики моқабли он мафтух; он «ё»-ро ба «алиф» бадал карданд, усот шуд ва бар ҳамин қиёс қузот чамъи қозӣ ва рувот чамъи ровӣ ва вулот чамъи воӣ вағузот чамъи ғозӣ, ғараз ки ҳар исми фоил, ки ноқис бошад, чамъи он бар ҳамин вазн ояд («Фусули Акбарӣ» ва «Шофия») (13;101).

Аз мисоли болоӣ бармеояд, ки соҳиби фарҳанг дар баробари муайян кардани ҳаракатҳову анвои ҳарфҳои моддаҳои луғавӣ, ҳамчунин ба бадалшавии ҳарфҳо ва бар кадом вазн омадани моддаҳои луғавиро низ амиқ таҳлил намуда, андешаҳои худро бо мисолҳои фаровон собит ҳам менамояд. Ин тарзи ташреҳи моддаҳои луғавӣ арзиши адабии фарҳангро дучанд намудааст.

Шарҳи синонимӣ – аз роиҷтарин усулҳои ташреҳи вожаву ибораҳо дар фарҳангҳои тафсирий махсуб меёбад. Ин тарзи ташреҳи моддаҳои луғавиро дар тамоми фарҳангҳои асримиёнагӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» низ ин усули тавзеҳи калимаҳоро хеле зиёд ба кор бурдааст. Чунончи:

Баҳчат – ба фатҳ шодмонӣ ва тозагӣ ва зебӣ ва хубӣ ва бизамм, чунончи машҳур аст, ғалат аст (аз «Мадор» ва «Кашф» ва «Канз») (32;33).

Ишрат – ба каср саҳеҳ ва билфатҳ хато аст, ба маънии хушдиӣ ва хуш зиндагонӣ кардан бо ҳам (аз «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва «Қомус» ва «Суроҳ») (13;101).

Иёдат – ба касри аввал беморпарастӣ (аз «Мунтахаб» ва «Мадор» ва «Кашф» ва «Суроҳ» ва «Музил» ва «Латоиф») (13;104).

Мурувват – биззаматайн ва ташдиди «вов»-и мафтуҳа мардӣ ва ин маъхуз аст аз маръ, ки ба маънии мард бошад (аз «Муаййид» ва «Кашф» ва «Музил» ва «Суроҳ») ва ба замми аввал ва фатҳи сонӣ хато аст. Саъдӣ фармояд:

Якero карам буду қувват набуд,

Кафофаш ба қадри мурувват набуд (13;129).

Муаллифи фарҳанг дар баробари зикри муродифоти моддаҳои луғавӣ, баъзан ба сохти калимаҳои тавзеҳбанда дахл намуда, аз кадом калима сохта шудани онро ба қайд овардааст, мисоли калимаи мурувват.

Муҳаммад Ғиёсиддин дар «Ғиёс-ул-луғот» калимаи мазкурро чунин шарҳ додааст:

Мурувват – мардумӣ ва мардӣ ва ин маъхуз аст аз маръ, ки ба маънии мард бошад (аз «Муаййид» ва «Суроҳ» ва «Кашф» ва «Музил» ва «Суроҳ») ва ба замми аввал ва фатҳи сонӣ хатост (13;25-24).

Аз қайдҳои муаллифони ин ду фарҳанг бармеояд, ки ҳар ду дар тавзеҳи калимаи мазкур ҳамфикр ҳастанд ва сарчашмаҳои истифода кардашон низ як хел аст.

Мамот – ба фатҳ марг, дар «Канз» ва мамот масдари мимӣ аст дар асл мамват бар вазни мафъал буд ва мутаҳаррики моқабли он ҳарфи саҳеҳи сокин, ҳаракати «вов» нақл карда ба моқабл доданд, «вов» дар асл мутаҳаррик буд, акнун моқаблаш мафтӯҳ гашт, он «вов»-ро ба «алиф» бадал карданд, мамот шуд (13;139).

Аз мисоли болоӣ аён мегардад, ки муаллиф дар баробари зикри синонимии калима ба тавзеҳи тағйироти овоии калимаҳо низ эътибор дода, сабаби ба чунин тағйирот дучор шудани онҳоро дақиқ нишон медиҳад.

Вожаи мамот дар «Ғиёс-ул-луғот» ба тариқи зайл маънидод шудааст:

Мамот – марг, аз «Кашф» ва «Канз» ва мамот масдари мимист, дар асл мамват дар вазни мафъал буд, «вов»-и мутаҳаррики моқабли он ҳарфи саҳеҳи сокин, ҳаракати «вов» нақл карда ба моқабл доданд, «вов» дар асл мутаҳаррик буд, акнун моқаблаш мафтӯҳ гашт, он «вов»-ро ба «алиф» бадал карданд, мамот шуд (8,299).

Аз шарҳи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» бармеояд, ки вай дар ташреҳи калимаи мазкур аз «Кашф-ул-луғот» ва «Канз-ул-луғот» истифода

кардааст. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» бошад танҳо «Кашф-ул-луғот»-ро ҳамчун сарчашма нишон додааст. Азбаски ташреҳи маънои калимаи «мамот» дар ҳар ду фарҳанг яксон аст, мусаллам мегардад, ки ҳар ду луғатнигор шарҳи калимаи мазкурро аз «Кашф-ул-луғот» иқтибос кардаанд.

Шафақат – меҳрубонӣ ва форсиён бад ин маънӣ ба маънии ғамхорӣ ба фатаҳот ва ба ташдид низ истеъмол намоянд ва ин ғариб аст (13,13-з).

Мавлоно Муҳаммадсаид баъзе мавридҳо муродифоти калимаро ба қайд оварда, дар муховараи форсизабонон чӣ гуна синоним доштани калимаҳо ва тағйироти дар ҳаракатҳои калима ва сохти овоии он бавучудомадаро нишон дода бошад ҳам, лекин сабаби онро ба қайд наовардааст, монанди калимаи шафақат.

Аммо Ғиёсуддини Ромпурӣ дар мавриди калимаи шафақат овардааст:

Шафақат –меҳрубонӣ аз «Мунтахаб» ва «Кашф» ва соҳиби «Баҳори Аҷам» гӯяд, ки ин лафзро аксари форсиён ба фатаҳот истеъмол кардаанд, агарчи дар урф ба сукуни сонӣ, яъне шафқат шӯҳрат дорад ва дар «Хиёбон» навишта, ки шафқат ба таҳрик ва таҳфиф ба маънии меҳрубонӣ, чунончи дар «Суроҳ» аст ва таҳқиқ ин аст, ки шафақат ба фатаҳот дар асли луғат ба маънии тарс аст. Чун меҳрубон аз офот ва балийёт дӯсти худро тарсонанда бошад, маҷозан ба маънии меҳрубонӣ мустаъмал шуда (8;466).

Аз тавзеҳоти муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» бармеояд, ки шакли дурусти ин калима на шафқат, балки шафақат мебошад ва маънии аслии луғавии он на меҳрубонӣ, балки тарс буда, маҷозан меҳрубониро ифода кардааст.

Шояд Мавлоно Муҳаммадсаид аз сабаби дар замимаи фарҳанги хеш зикр кардани калимаи шафақат онро амиқ таҳқиқ накарда бошад.

Ҳамин тавр, Муҳаммадсаиди Соҳиб дар луғатномаи хеш калимаву ибороти зиёдеро тавзеҳ додааст, ки зиёда аз ҳаштод ғисади онҳо дар осори суҳанварони форсу тоҷик истифода шудаанд ва имрӯз низ

муस्ताъмаланд. Дар тавзеҳи ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ ба шурӯҳи осори адабӣ тақя карда, маълумоти ҳарчи васеътарро манзури ниёзмандон кардааст.

Аз баррасӣ ва таҳлили интиҳобу танзим ва тавзеҳи моддаҳои луғавӣ дар «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид ба натиҷаҳои зерин расидан мумкин аст:

1. «Таҳқиқ-ул-луғот» аз ҷумлаи фарҳангҳои тафсирии ҷомеъ ба ҳисоб рафта, дар он моддаҳои луғавӣ на аз рӯи мавзӯҳои муайян, балки дар омехтагӣ аз рӯи тартиби алифбо ҷобаҷогузорӣ шудаанд.
2. Моддаҳои луғавии фарҳангро метавон асосан ба се гурӯҳ қисмат кард:
 - калимаву ибораҳои марбут ба шахсияти инсон ва зиндагиву фаъолияти вай;
 - вожаву ибороти марбут ба табиат;
 - алфози мутафарриқа.
3. Дар фарҳанг бисёр моддаи луғавии марбут ба инсон шарҳу тавзеҳ дода шудааст, ки ба исми одамони таърихиву афсонавӣ, лақабу таҳаллус, касбу ҳунар, ҷоҳу мансаб, мансубият, бемориву даво, рӯзгору асбобҳои он, созу оҳанг, дину мазҳаб марбутанд.
4. Гурӯҳи дигари моддаҳои луғавии фарҳангро калимаву ибораҳои марбут ба табиат ташкил медиҳанд, ки миқдоран хеле зиёданд. Ин қабил моддаҳои луғавӣ номи ҳайвоноту паррандагон, дарахту гулҳо, номи ситораҳо, солшумориву моҳҳо, номҳои ҷуғрофиро ифода намудаанд.
5. Муаллиф дар тавзеҳи моддаҳои луғавӣ бо истифода аз шарҳи синонимӣ, антонимӣ, шарҳ бо муродифот аз забонҳои дигар ва ғайра бо мурочиат ба фарҳангу шурӯҳ, тазкираву асарҳои соҳавӣ барои дақиқ муайян кардани шакли дурусти хондану навиштани калимаҳо, таърихи пайдоиши онҳо, сифату хосият, шаклу намуд, рангу бў, мавқеи ҷойгиршавӣ ва ғайра кӯшиши зиёд масраф намудааст, ки ин амали ӯ принсипи кори шорехони осори адабиро бештар ба хотир меорад.

2.1.2.Решашиносии луғот

Муҳаммадсаиди Соҳиб дар чараёни танзими луғатномаи хеш кӯшиш ба харҷ додаст, ки решаҳои қисме аз моддаҳои луғавиро мувофиқи зарфияти хеш муайян созад. Чунин тарзи тавзеҳи моддаҳои луғавӣ аз таснифгарони луғат дониши амиқ ва диққати махсусро тақозо дорад. Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар тавзеҳи як қатор калимаҳо, мисли Одам, аринӣ, Каюмарс, подшоҳ, рузола ва ғайра аз ин усул коргирӣ карда, ба мутолиагар маълумоти дақиқу мушаххасро пешниҳод карда тавонистааст. Чунончи:

1. **Аринӣ** – ба маънии бинамо маро; ва ин ишорат аст ба қиссаи Мӯсо алайҳиссалом қола рабби аринӣ анзур илайка гуфт Мӯсо алайҳиссалом: - Эй парвардигори ман, бинамо маро дидори худ то бибинам ба сӯи ту! Қола лан таронӣ фармуд Ҳақ таоло, ки ҳаргиз дидан натавонӣ маро! Ва калимаи **аринӣ** мураккаб аст аз лафзи **ари** ва “нун”-и виқоя ва “ё”-и мутакаллим. Ва **ари** дар асл **арӣ** буд бар вазни акрам амр аз боби афъол. Ҳаракати ҳамза нақл карда ба моқабл доданд ва ҳамзоро аз ҷиҳати сокинайн ва “ё”-ро аз ҷиҳати вақф, ки дар охири амр мебошад, ҳазф карданд **ари** боқӣ монд. Чун “нун”-и виқоя ва “ё”-и мутакаллим ба ў макрун гашт **аринӣ** шуд. Ва лафзи **аринӣ** дар форсӣ ба сукуни рои муҳмала (яъне **арнӣ**) низ омада, чунончи, дар «Махзан-ул-асрор» Мавлавӣ Низомӣ гуфта, байт:

Мусо аз ин чом тихӣ дид даст,

Шиша ба кӯҳпои арнӣ шикаст (13,14).

2. **Бихил** – бахшидани чурм ва афв кардани гуноҳ (аз «Латоиф» ва «Мадор»); ва дар «Баҳори Аҷам» ба маънии муоф омада. Ва муаллиф гӯяд, ки чун дар форсӣ

“ҳо”-и хуттӣ наёмада, зохиран **бихил** лафзи арабӣ бошад. Ва ҳол он ки дар луғоти муътабарои арабӣ, мисли «Суроҳ» ва «Қомус» ва «Мунтахаб» ва ғайра моддаи **бихил** ба ҳеч маънӣ наёмада. Аз ин маълум шуд, ки дар асл **баҳил** буда бошад. Ба фатҳи аввал ва касри “ҳо”-и ҳавваз (яъне баҳил); сиғаи сифати мушаббаҳа ба маънии тарк кардашуда ва ба мурод гузошташуда, маҷозан ба маънии муоф мустаъмал; маъхуз аз **баҳл** (билфатҳ), ки масдар аст ба маънии тарк кардан ва гузоштан ба мурод (аз «Суроҳ» ва «Қомус»). Пас аз ғалати котибони қадим ва адамултифотии аҳли тааллум ва таълим ба “ҳо”-и хуттӣ шуҳрат гирифта. Ё он ки дар асл **бихил** (ба касратайн) бошад, сиғаи амр аз **хилидан** ба маънии гузоштан, ки дар баъзе маҳал ба маънии исми мафъул воқеъ мешавад, чунонки **гузин**, ки сиғаи амр аст ба маънии исми мафъул мустаъмал мегардад. Пас ба ҳар тақдир ба “ҳо”-и ҳавваз дуруст бошад, магар он ки будани “ҳо”-и хуттӣ ба ибдол бошад, чунон ки: дар ҳез ва ҳол, ки дар асл ҳез ва ҳол буда. Лекин ин қисм даъвии ибдол ҳолӣ аз заъф наменумояд. Ва метавонад, ки **баҳалл** (ба фатҳатайн ва ташдиди “лом” аст) ба маънии ҳалол шудан, чи “**бо**”-и муваҳҳадаи мафтуҳа барои зарфият ё маийят бошад ба қоидаи форсӣ ва **ҳалл** (билфатҳ ва ташдиди “лом”) масдар ба маънии ҳалол шудан, чунонки дар «Мунтахаб» аст. Сурурӣ, ки шореҳи «Гулистон» аст ба арабӣ ҳамин тавзеҳи охир ихтиёр намуда (13,25).

Каюмарс – номи подшоҳест, ки аввал дар ҷаҳон подшоҳӣ кард ва дар «Ҷаҳонگیرӣ» ва ғайри он навишта, ки Гаюмарт ба фатҳи «коф»-и форсӣ ва «то»-и фавқонӣ ба маънии зинда ва гӯё, «гов» ба маънии гӯё ва «март»

ба маънии зинда ва он чи дар мутааххирин ба «коф»-и арабӣ ва «со»-и мусалласа наёмада ва Хони Орзу дар «Сироч» ва «Чароғи хидоят» навишта, ки Гаюмарт ба «коф»-и форсӣ ва фатҳи «мим» ва «то»-и фавқонист, чӣ «гаю» қалби гӯй аст, ба маънии гӯянда ва «март» мубаддали мард аст, ки ба «дол»-и муҳмала бошад, пас маънии таркибии он марди гӯё мешавад. Зоҳиран, подшоҳи мазкур хушкалом буда ва талоқати лисони хуб дошта бошад, ки бад-ин лақаб мулаққаб гардид ва дар «Рисолаи муарработ» -и Мулло Абдуррашиди соҳиби «Рашидӣ» ва «Мунтахаб» чунин навишта, ки Каюмарс ба фатҳи «коф»-и арабӣ ва фатҳи «мим» ва мусалласа муарраби Геюмарт аст, ки ба касри «коф»-и форсӣ ва фатҳи «мим» ва «то» -и фавқонӣ бошад ва маънии таркибии он пешвои замин аст, чӣ лафзи «гею» ба маънии замин аст ва «март» билфатҳ ба маънии сайид ва пешво ва ин калимаи забони сурёнист ё юнонӣ, чунончи «геюметриё», ки ба маънии илми ҷандаса аст, «гею» ба маънии замин ва «метриё» ба маънии «андоза» ва «мард» ва «март» ба маънии сайид, чунончи «морт» Маръям гӯянд, ҳазрати Маръямро.

Фирдавсӣ гӯяд:

Нахустин ғиреве, ки кишвар кушуд,

Сари подшоҳон Гаюмарт буд.

Ва Мӯҳсини Таъсир ҳаракат бар «ро»-и муҳмала овардааст. Мӯҳсини Таъсир:

Дар бандагии ту аз салотин,

Зад сикка Геюмарт нахустин (13;117-118).

Ин тарзи ташреҳи моддаҳои луғавӣ дар «Таҳқиқ-ул-луғот» кам ба назар мерасанд, аммо барои муайян сохтани принципи кори луғатнигории ӯ арзиши хоса доранд. Зеро маҳз ба туфайли решашиносии калимот муаллифони луғот хонандагонро аз ғалатхониву дарки нодурусти маънии алфоз барканор менамуданд. Ин тарзи ташреҳро дар шурӯҳи осори адабӣ бештар метавон мушоҳида кард ва соҳиби

луғатнома низ ҳангоми тавзеҳи ин қабил моддаҳои луғавӣ шарҳномаҳоро ҳамчун сарчашма қарор додааст.

2.1.3. Талаффузи саҳеҳи калимаҳо

Воқеан, дуруст муайян кардани шакли дурусти хондану навиштани калимаҳо яке аз рукнҳои асосии фарҳангшиносӣ ва шарҳшиносӣ ба ҳисоб мерафт, аз ин рӯ, қариб дар тамоми шурӯҳи осори адабӣ ва луғатномаҳои форсӣ-тоҷикӣ, қабл аз ҳама, ба эъробгузорӣ диққат дода шудааст. Аммо муаллифони фарҳангҳо на дар ҳама маврид ба ин масъала эътибор додаанд, танҳо дар мавридҳои зарурӣ ҳаракати ҳарфу овозҳоро нишон додаанду ҳалос. Масалан, Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» ба эъробгузорӣ камтар таваҷҷуҳ дорад, ӯ нахуст маънои калимаҳоро шарҳ дода, сипас, барои нишон додани дар шакли дигар ифода кардани маънии дигари калимаҳои тавзеҳбанда ба эъробгузорӣ рӯ овардааст. Чунончи:

Забӯъ – ба маънии ҷонваре, ки онро кафтар гӯянд ва ба ҳиндӣ хундар номанд ва ба сукуни «бо» (яъне забъ – Р.М.) низ омада ва ба фатҳи аввал ва сукуни сонӣ ба маънии бозу ва бағал (аз «Суроҳ» ва «Мунтахаб» ва «Баҳр-ул-ҷавоҳир») (13;16).

Аммо муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» қабл аз шарҳи маънои калимаву ибораҳо ба эъробгузорӣ эътибор додааст. Чунончи:

Ирсол – ба каср лафзи арабист ба маънии фуру гузоштан ва фиристодан, форсиён бар тӯҳфа ва савғот истеъмол кунанд (аз «Мусталаҳот») (13;5).

Измон – ба каср дерина шудан ва билфатҳ вақтҳо (аз «Канз» ва «Мунтахаб») (13;7).

Чурх – ба замм ба маънии реш ва захм (аз «Мунтахаб» ва «Баҳр-ул-ҷавоҳир») (13;47).

Чунин моддаҳои луғавие, ки ба шакли хондану навиштани онҳо эрод нашуда бошад дар фарҳанг хеле кам аст, қариб тамоми калимаву ибораҳои эзоҳёфта аз ҷиҳати ҳаракати овозу ҳарфҳои таркибашон дучори нақд гардидаанд. Чунончи:

Озардан – ба фатҳи «зо»-и муъчама, ба замми он (яъне озоридан –Р.М.) галат аст, чаро ки мухаффафи озоридан аст (аз «Кашф») (13;3).

Барҳазар – билфатҳ ва «ҳо»-и ҳуттӣ ба маънии яксӯ ва барканор ва ба замми «бо»-и форсӣ, чунончи шӯҳрат дорад, хатост («Баҳори аҷам»)

Саъдӣ фармояд:

Ту пок омадӣ, барҳазар бошу пок,

Ки нанг аст нопок рафтан ба хок (13;26).

Ҳиммат – ба каср ба маънии дабдаба ва бузургӣ ва ба фатҳ хатост (13,60)

Мавлоно Муҳаммадсаид кӯшиш кардааст, ки барои дуруст муайян сохтани шакли калимаҳо бештар ба сарчашмаҳо таъям намуда, дар натиҷаи қиёсу муқобалаи онҳо маънои онҳоро муайян созад, ба мисли:

Рузола – ба замми аввал нақл, чизе ки ҳулосаи он аз ӯ кашида бошанд, камо фӣ-л-Қомус ва маҷозан ба маънии нокас ва фурумоё ва ба фатҳи аввал низ омада, дар ин ҳолат масдар аст, ба маънии нокас ва фурумоё шудан, камо фӣ –л-Қомус ва «Мунтахаб» дар ин сурат агар ба қиёси зер удули масдар ба маънии сифат гирифта, ба маънии нокас ва фурумоё гӯянд, ҷоиз бошад, чунончи, дар «Мадор» биззамм ва дар «Кашф» билфатҳ аст ва ризола ба касри аввал ва «зо»-и ҳавваз, чунонки шӯҳрат гирифта, ба ин маънӣ дар ҳеҷ китоби муътабар ёфта нашуд. (13;79-80).

Муаллифи фарҳанг қабл аз шарҳу тавзеҳи маънои як қисми моддаҳои луғавӣ ба кадом ҳарф форсӣ ё арабӣ, навишта шуданашонро таъкид менамояд ва дар кадом маврид саҳеҳ будани вожаҳоро нишон медиҳад. Чунончи:

Артаҷак – ба фатҳи аввал ва сукуни «ро»-и муҳмала ва фатҳи фавқонӣ ва «ҷим»-у «коф» ҳар ду арабӣ ба маънии барқ (аз «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Бурҳон») ва соҳиби «Рашидӣ» билкаср навишта (13,5).

Ҷорбардӣ – ба фатҳи «бо»-и муваҳҳада, номи шарҳи «Шофия» ва ин мансуб ба Ҷорбард, ки шаҳре аст ва Ҷорбард муарраби чорпард аст, ки ба «ҷим»-и форсӣ ва «бо»-и форсист ва касоне, ки ҷорбардӣ ба касри «бо» хонанд хатост, аз «Муаййид» (13;47).

Аз чанд мисоле, ки дар боло овардем, мусаллам мегардад, ки Мавлоно Муҳаммадсаид ҳамчун донандаи хуби табиати забонҳои форсӣ тоҷикӣ, арабӣ ва ҳиндӣ ба кадом ҳарф навишта шудани калимаҳоро ҳатман тавзеҳ медиҳад ва дар кадом сурат ғалат буданашонро низ қайд менамояд.

2.1.4. Маънӣ ва зикри шоҳиди маъноӣ

Мавлоно Муҳаммадсаид ҳангоми шарҳу эзоҳи моддаҳои луғавӣ дар баробари эроду ислоҳи шакли алфоз ба маъноӣ ифодакунандаи онҳо низ эътибори махсус медиҳад. Аз тавзеҳи моддаҳои луғавии «Таҳқиқ-луғот» метавон пай бурд, ки муаллиф танҳо бо тавзеҳи маънии муфрад маҳдуд нагардида, доир ба аксари вожаву ибороти дар луғатнома гунҷоишёфта маълумоти иловагӣ пешниҳод менамояд. Чунончи, дар тавзеҳи калимаҳои ифодакунандаи номи ашхос, касбу пешаҳо, номи таому доруву дармон, ашёи табиат, солшумориву асми ситораву сайёрагон ва ғайра ин усули кори танзимгари фарҳанг равшан ба назар мерасад. Чунончи, дар тавзеҳи калимаи «увҷ» муаллифи фарҳанг овардааст:

Увҷ – ба замми «вов»-и маъруф ва чим, номи марди тавилулқомат, ки дар замони Одам (а) омад ва то замони ҳазрати Мӯсо алайҳиссалом бизист ва умраш се ҳазору понсад сол шуд, тӯфони Нӯҳ (а) то камари ӯ буд, Мӯсо асои худро ба каъби (كعب) ӯ зад бияфтоду бимурд ва номи падари ӯ Увуқ (وق) биззамм аст ва он чӣ ки дар мардум Увуқ бани Унук машҳур шуда, хато аст, саҳеҳ Увҷ бани Увқ аст ба касри аввал ва фатҳи «вов» ба маънии қачӣ (аз «Мунтахаб» ва «Латоиф» ва «Суроҳ»)

Саъдӣ фармояд:

Чаве боз дорад балои дурушт,

Асое надидӣ, ки Увче бикӯшт (13;104).

Баррасӣ ва таҳлили фарҳанг собит сохт, ки соҳибфарҳанг дар саду ҳаштод маврид барои исботи андеша шоҳиди маъноӣ меорад, баъзе маврид ба маъниҳои ифодакунандаи қисме аз моддаҳои луғавӣ норизоӣ

баён месозад, ҳарчанд онҳо дар сарчашмаҳо дафъатан зикр ёфтаанд ва ё дар байни мардум маъруфият доранд. Чунончи:

Дерсол ва дергоҳ – ба «бо»-и муваҳхада ба маънии «дарозии замон» ва муддат ва замони дарозу қадим хатост (13;76).

Аждарҳо – билфатҳ ба маънии мори бузург ва ин ҷамъи аждар нест, балки аждарҳо лафзи муфрад аст (аз «Бурҳон» ва «Рашидӣ»)

Саъдӣ фармояд:

Ҳар касе беачал нахоҳад мурд,

Ту марав дар даҳони аждарҳо (13;5).

Истеъфоъ – хато аз касе муоф кунонидан ва маҷозан ба маҳалли адаб ўҳда ва хидматро гузоштан, он чӣ гўянд, ки фалон аз кор худро истеъфоъ кард, лекин агар он қоғазро маҷозан истеъфоъ гўянд, ки дар он калимоти истеъфо марқум бошанд, додан ҳам дуруст бошад (13;7).

Уммаҳонӣ – биззамм ва ташдиди «мим»-и мақсур номи духтари Абўтолиб, яъне хоҳари ҳақиқии Ҳазрати Алӣ карамаллоҳу вачҳаҳу, ва чӣ хоҳари амзодаи ҳазрати пайғамбари Худо саллаллоҳу алайҳи ва олӣ ва асҳобиҳӣ вассалама бошад аз «Асмоу-р-риҷол»-и шайх Абдулҳақ ва «Ҷомеъу-л-усул» ва касри «мим» мухтаси форсист он чӣ, ки баъзе аз аҳли луғат ба маънии аммаи он ҳазрат навиштаанд маҳзи ғалат аст (13;14).

Ҳасуд – ба фатҳи аввал ва замми сонӣ бадхоҳ ва бисёр ҳасудкунанда, аз «Мунтахаб» ва «Мадор» ва биззаматайн ҷамъи ҳосид ва ҳам масдар аст ба маънии бад хостан ва ба замми аввал ва сонӣ (яъне ҳусуд), ки ба маънии ҳосид шўҳрат дорад, ғалат аст (аз «Хиёбон») (13;60).

Ҳуллон – биззамм ва ташдиди «лом» бачаи бузу гўсфанд ва бара ва он чи дар мардум лафзи ҳалвон барои маънии бачаи гўсфанд машҳур шуда, ғалат аст (аз «Мунтахаб» ва «Мўбад» ва «Баҳр-ул-ҷавохир» ва «Мадор» ва «Кашф») (13;59).

Баъзан муаллиф баъд аз зикри моддаи луғавӣ онро бидуни зикри маъноӣ он ғалат меҳисобад ва баъдан шакли дурусташро оварда маънидод менамояд. Чунончи:

Тавонин – ин лафз ғалат аст, сахеҳ «таноин» аст» ба маънии аждаҳо, ин чамъи «танин» аст (13;45).

Халоса – ин лафз ғалат аст, чаро ки халос бидуни «ё» худ масдар аст, аз таълифоти Хони Орзу ва баъзе гӯянд ҷоиз бошад, чаро ки ин навъе тасарруфи форсиён аст. Чунонки Яҳёи Шерозӣ гӯяд: Байт:

Сафар аз ғам халосо кай диҳад меҳнатнасибонро,

Ҳамон дар баҳр бошад, гарчи киштӣ бар канор ояд (13;71).

Майшум – билфатҳ, ин лафз ғалат аст, сахеҳ машъум ба фатҳи «мим» ва сукуни «шин» аст... (13,141).

Тавшахона – ин лафз ғалат аст, сахеҳ тавшакхона аст, чӣ тавшак ба маънии роҳат аст, чунончи дар «Бурҳон» ва «Ҷаҳонگیر» аст (13;45).

Чуноне ки аз мисолҳои дар боло зикршуда ба мушоҳида расид, муаллифи фарҳанг нисбати маъниҳои ифодакунандаи калимаҳо ва шакли маъруфиятдоштаи онҳо бетараф нест. Ў ҳамеша ба назари таҳқиқ ба моддаҳои луғавӣ муносибат карда, барои исботи маъниҳои дурусту ҳақиқии вожаҳо ва баробари ин муайян кардани шакли дурусти истифода бурдани онҳо кӯшиш ба харҷ дода, вачҳи нодурустии онҳоро низ нишон медиҳад.

2.1.5. Нуктаҳои баҳсталаб дар шарҳи калимаҳо

Мавлоно Муҳаммадсаид дар луғатномаи хеш то қадри имкон барои муайян кардани шакли дурусти калима ва тавзеҳи маъноӣ саҳеҳӣ онҳо кӯшиш намуда, аз маълумоти сарчашмаҳо низ фаровон истифода бурдааст. Вай гоҳе бо муаллифони сарчашмаҳо ҳамфикр шуда бошад, гоҳи дигар афкори эшонро рад карда, шаклу маънии дурусти моддаҳои луғавиро эзоҳ додааст. Лекин дар фарҳанг баъзан мавридҳоеро низ метавон мушоҳида кард, ки муаллиф дар ҳалли онҳо очиз мондааст ё таҳқиқро то поён анҷом намодааст. Аз ин рӯ, дар ин сурат бо ишораҳои «ҷои таҳқиқ аст», «мавриди тааммул аст», «дар ҳеч китоб ёфт нашуд» қайдҳо дорад. Чунончи:

Бурдбор – ба замма муҳаммил ва ҳалим ва мискин, дар маънии таркибии он тааммул аст, «Баҳори Аҷам» (13;25).

Барзгар – ба фатҳи аввал ва сукуни «ро»-и муҳмала ва баъдаху «зо»-и муъчама зироаткунанда ва деҳқон ва касоне, ки аз ин таҳқиқ огоҳ нестанд базргар ба «зол»-и муъчама ба ҷои «ро»-и муҳмала мехонанд ва ин назди аҳли таҳқиқ саҳеҳ нест, аз «Бурҳон» (13;25).

Бастом- соҳиби «Мунтахаб-ул-луғот» ва «Музил-ул-ағлот» навиштаанд, ки билкаср номи шаҳре аст, ки мавлуди ҳазрати Боязид аст ва соҳиби «Кашф» ва «Суроҳ» ва «Мадор» ва «Луббу-л-албоб» билфатҳ навиштаанд ва билзамм дар ҳеч китоб ёфта нашуд (13;28).

Ҳичомат – билкаср хун кашидан ба захмҳои кӯчак, устара ба шохи гов, аз «Суроҳ» ва «Баҳори аҷам» ва «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ва ҳамчунин ҳар масдаре, ки маънии он ба санъате тааллуқ дорад, билкаср аст, чунонки ҳиёкат ва ниётат ва дибоғат ва диросат ва синоат ва сиёсат ва ғайра ва маънии мӯи сар тарошидан, ки дар урфи мардум машҳур шуда, дар ҳеч китобе ёфта нашуд, зоҳиран, ғалат аст, ғояташ ислоҳи мутааххирини Ҳинд бошад (13;58).

Суродик - ба замми аввал ва касри «дол» сарпарда ва шомӣёна, аз «Мадор» ва «Музил» ва «Мунтахаб» ва баъзе навишта, ки ин муарраби саропарда аст ва ин қавл ҷои тааммул аст (13;85).

Ҳамин тавр, Мавлоно Муҳаммадсаид Мувофиқи донишу тамиз ва зарфияти хеш ба шарҳу тавзеҳи моддаҳои луғавӣ пардохта, дар аксар маврид андешаҳояшро хотима бахшида бошад ҳам, лекин дар тавзеҳи қисме аз вожаҳо эҳтиётро аз даст навода, ишораи ниёз ба таҳқиқи минбаъда доштани онҳоро афзал донистааст. Воқеан, забони форсӣ – тоҷикӣ аз ҷумлаи забонҳои аналитикӣ буда, бисёр уқдаҳои нокушуда дорад, ки қисме аз онҳо ба лексикология низ мутааллиқ аст. Бинобар ин, аҳли фарҳанг низ барои худдорӣ аз иштибоҳ ба баъзе нуқтаҳои баҳсталаби калимашиносии забон дахл накардаанд.

Омӯзишу таҳлили «Таҳқиқ-ул-луғот» собит сохт, ки дар шарҳу тавзеҳи маънии моддаҳои луғавӣ асосан роҳу усулҳои дар боло зикршуда истифода шудаанд. Аз ин рӯ, метавон қайд кард, ки муаллиф дар вақти танзими луғатномаи хеш асосан ба таҷрибаи фарҳангшиносии пешин така карда, бо назардошти принципҳои мавҷудаи таълифи луғатҳои тафсири асари худро мураттаб сохтааст.

Хулоса, аз таҳлили вижагиҳои асосии «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Мавлоно Шайх Муҳаммадсаид метавон ба чунин натиҷаҳо расид:

1. Муҳаммадсаиди Соҳиб ҳангоми тавзеҳи моддаҳои луғавӣ ба таърихи пайдоиши як қисм калимаҳо эътибори махсус дода, кӯшиш кардааст, ки заминаҳои пайдоиш ва таҳаввули шакливу маъноии онҳоро муайян созад ва ба ин васила ниёзмандони луғати худро аз иштибоҳот дар шинохти шаклу маъноии калимоту иборот нигоҳ дорад. Дар баробари ин ба тарзи дурусти талаффузи вожаҳои шарҳталаб, ки бисёр муҳим аст, диққати махсус додааст.

2. Муаллиф қабл аз шарҳи маъноии калима нахуст ба эъробгузори диққати махсус дода, қариб дар тамоми моддаҳои луғавӣ ин принципро риоя намудааст. Ба таври хаттӣ нишон дода шудани ҳаракати калимаҳо, мисли «фатҳа», «касра», «замма», «сукун», «ташдид», илова бар ин қайди ба кадом ҳарф навишта шудани онҳо, мисли «бо»-и муваҳхада, «то»-и манкута, «зо»-и муҷама, «ро»-и муҳмала, «ҷим»-и форсӣ, «коф»-и форсӣ

ва ғайра боиси дуруст хондану навиштан ва фаҳмидани маънии моддаҳои луғавӣ гардидааст.

3. Дар «Таҳқиқ-ул-луғот» усулҳои маъмули шарҳи маъноӣ калимаҳо, аз қабили шарҳи синонимӣ, антонимӣ, шарҳ бо зикри муродифот аз забонҳои дигар (ҳиндӣ, арабӣ, туркӣ ва ғайра) истифода шудаанд, ки дар фарҳангҳои пешин низ васеъ ба кор рафтаанд, аммо дар фарҳанг мавриди таҳқиқ ин усулҳо аксаран бар таҳқиқи шакли маъноӣ моддаҳои луғавӣ асос ёфтаанд.

4. Азбаски дар «Таҳқиқ-ул-луғот» калимаҳои зиёди байни форсизабонони Ҳиндустон роиҷ бештар ғунҷоиш ёфтаанд, аз ин рӯ, аксари онҳо ба тарзи мухтасар шарҳу тавзеҳ ёфтаанд ва муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки баробари зикри маъноӣ асли, маъноӣ маҷозии онҳоро низ зикр намояд ва баробари ин бо зикри таъйири ҳаракати калима, маъноӣ нав касб кардани онҳоро ҳам ба қайд орад.

5. Муаллифи фарҳанг ҳангоми шарҳу тавзеҳи як қатор моддаҳои луғавӣ перомуни шакли маъноӣ онҳо баҳс орошта, нисбат ба маълумоти сарчашмаҳо ва як қисм калимаҳои дар урфи мардум машҳургашта назари интиқодии хешро иброз доштааст. Ғалат сабт гардидани як қисм калимаҳо ва дар шакли вайрон мавриди истифода қарор ёфтани вожаҳо, ҳамчунин нодуруст маънидод шудани қисме аз вожаҳо махсус таъкид сохта, вачҳи бо ин хатоҳо маъруф гардиданашонро ба таври мушаххас нишон додааст.

6. Муаллиф дар сурати боварӣ ҳосил накардан дар таҳқиқи шакли маъноӣ баъзе моддаҳои луғавӣ баҳснок будани шарҳу тавзеҳи онҳоро эътироф намуда, мавриди тааммул буданашонро таъкид кардааст, ки ин тарзи ташреҳи воҳидҳои луғавӣ барои илми матншиносии тоҷик низ аз арзиши хоса бархурдоранд.

2.2. Аҳамияти сарчашмавии «Таҳқиқ-ул-луғот»

2.2.1. Истинод аз ашъори суҳанварон

Агар ба мактаби фарҳангшиносии форсу тоҷик назар андозем мусаллам мегардад, ки на ҳамаи луғатҳои тафсири аз ҷумлаи фарҳангҳои шоҳиддор ҳастанд. Зеро дар сурати зикри абёти шоҳид барои исботи маънии тамоми моддаҳои луғавии фарҳангҳо, махсусан фарҳангҳои ҷомеа, ҳаҷми онҳо хеле бузург шуданашон мумкин аст, ки ин ҳолат кори котибонро низ душвор мекард. Ҳамчунин барои дарёфти абёти мувофиқ вақти зиёд сарф шуда, боиси саривақт набаровардани ҳоҷати ниёзмандони луғат мегардид. Аз ин рӯ, муаллифони аксари фарҳангҳои тафсирии асримиёнагӣ ба зикри абёти шоҳид камтар эътибор дода, танҳо дар мавридҳои ҷудогона аз ашъори классикони форсу тоҷик мисолҳо овардаанд.

Чуноне ки дар боло зикраш рафт, Мавлоно Муҳаммадсаид ҳангоми тадвини «Таҳқиқ-ул-луғот» зикри асноди шоҳидро комилан риоя накардааст. Лекин дар бисёр маворид аз ашъори суҳанварони форсу тоҷик, аз қабили Фирдавсӣ, Низомӣ, Анварӣ, Санойӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Амир Хусрав, Ҷомӣ, Сайидо, Соиб, Урфӣ, Толиб, Ғанӣ, Зухурӣ, Салим, Таъсир, Туғро, Қудсӣ ва дигарон абёти шоҳид зикр шудаанд. Чунончи:

Ашкбӯс – ба аввал мафтӯҳ ба сонӣ зада ва «коф»-и мафтӯҳ ва «бо»-и мазмун ва «вов»-и маҷҳул номи муборизи кошонӣ, ки ба мадади Афросиёб омада буд ва Рустам ба захми тир ўро кушт ва Фирдавсӣ гӯяд:

Пиёда маро з-он фиристод Тӯс,

Ки то асп бистонам аз Ашкбӯс (13;10).

Тунбак – бар вазни хунбак созест, ки як сараш санҷом кашанд ва як тараф баста бошад ва он ҷӣ аз ду сӯ санҷом кашанд духул аст..., соҳиби «Муаййид-ул-фузало» ба «то»-и дастадор оварда, бино бар қоидаи аҳли луғат, ки «то» дар форсӣ нисбати ин маҳалли таъҷуб аст. Мир Начот гӯяд:

Дар ҷаман тунбаки таълими ғамат ғунҷаи гул,

Ринди боғотии танбӯрнавозат булбул

Тунбаки таълим он аст, ки киштигирон ҳангоми таълими варзиш ба шогирдон навозанд (13;44).

Сон – лафзи форсӣ аст, ба маънии расму одат ва силоҳ ва сомон, ин ки мегӯянд подшоҳ сони лашкар мебандад, мурод аз дидани силоҳ ва сомони лашкар аст. Шони лашкар, ки дар ин мақом ба «шин»-и муъчама мегӯянд, ба қавли аҳли луғат ва муҳоварадонон ғалат аст, Шофеъ:

Дид чандон ки сони лашкари афлокро,

Бар муначчим толеи хасмаш нашуд ҳаргиз аён (13;83).

Юнус – ба зам ва ҳар се ҳаракоти «нун» магар замми «нун» афсах аст, исми набӣ алайҳиссалом, ки моҳӣ эшонро фурӯ бурда буд (аз «Қомус» ва «Суроҳ»). Саъдӣ фармояд:

Вакт аст хуш онро, ки бувад зикри ту сун,

Дар худ бувад андар шиками ҳут чу Юнус (13;156).

Уфтодан – биззамм на билфатҳ чунонки машҳур шуда, аз «Бурҳон» ва «Муаййид» ва «Мадор» ва «Кашф» ва низ ба маънии махлуқ шудан ва ин зоҳиран маҷоз аст. Мавлоно Ҷомӣ фармояд:

Бад-он покон, к-аз эшон зодаам ман,

Бад-ин покизагӣ уфтодаам ман (13;11).

Бобил – ба касраи «бо»-и дувум номи шаҳр қариби Кӯфа ва биззамм ғайри фасеҳ (аз «Бурҳон» ва «Муаййид») ва дар «Мусталаҳот» навишта, ки номи шаҳрест аз Ироқ ва дар он ҷо ҷоҳест, ки Ҳорут ва Морут дар он муаззабанд: Қолу изза ва чалла би бобила Ҳорута ва Морута. Ва баъзе аҳли луғат ба замми савум низ навиштаанд ва шуаро ҳам оварда. Зухурӣ гӯяд. Байт:

Дар Дакан он чашм пайдо мешавад,

Бочхоҳи сохирони Бобил аст.

Салим гӯяд. Байт:

Дар раҳи ишқ, эй дил, аз сеҳру фусун эмин мабош,

Хонаи ҳар мӯри ин саҳрой ҷоҳи Бобил аст (13;20-21).

Мурувват – биззаматайн ва ташдиди «вов»-и мафтуха мардӣ ва ин маъхуз аст аз маръ, ки ба маънии мард бошад (аз «Муаййид» ва «Кашф» ва «Музил» ва «Суроҳ») ва ба замми аввал ва фатҳи сонӣ хато аст. Саъдӣ фармояд:

Якero карам буду қувват набуд,

Кифофаш ба қадри мурувват набуд (13;129).

Аз санадҳои дар боло зикршуда мусаллам мегардад, ки Муҳаммадсаиди Соҳиб ҳангоми шарҳи моддаҳои луғавӣ маъноӣ маҷозӣ касб кардани онҳоро таъкид сохта, барои исботи андешаи худ аз ашъори суҳанварон байтҳои шоҳид меорад (масалан, дар шарҳи калимаи «уфтодан»), ки ин тарзи шарҳи моддаҳои луғавӣ арзиши адабиётшиносии фарҳангро меафзояд. Ҳарчанд дар «Таҳқиқ-ул-луғот» теъдоди абёти шоҳид зиёд набошанд ҳам, вале аз санадҳои зикршуда метавон хулоса кард, ки муаллифи фарҳанг аз донандагони ҳуби шеърӣ форсист.

Манзараи мушаххаси зикри абёти шоҳид аз ашъори суҳанварон дар «Таҳқиқ-ул-луғот» ба тариқи зайл аст:

№	Номи суҳанварон	Теъдоди абёт	Саҳифа
1	Фирдавсӣ	5	8;35; 38; 38; 117; 118
2	Анварӣ	1	12
3	Саной	1	111
4	Ҳоконӣ	2	154; 155;
5	Низомӣ	5	7; 154;155; 156; 3-10
6	Саъдӣ	34	2;2;7;17;25;26;34;36;36;45;55;58;66;67;68;69
7	Амир Хусрав	1	155;

8	Ҷомӣ	2	11; 14;
9	Асир	3	83; 112; замима 1;
10	Ғазолии Шаҳидӣ	1	90;
11	Ҳофиз	4	3; 91; 99; 129
12	Ҳотифӣ	1	25
13	Сайидо	1	71
14	Соиб	10	30; 45; 66;75; 90; 116; 138; 149; з-3, з-19
15	Урфӣ	5	15;62;66;95;з-9
16	Қоонӣ	1	154
17	Ғанӣ	3	75; 91; 130;
18	Калим	3	з-4; з-4; з-8
19	Толиб	2	36; 55;
20	Салими Теҳронӣ	9	2;21;35; 48;61;75;91;(з-1;з-7;)
21	Неъматхони Олӣ	9	2;8;8;30;73;75 (ду абёт) 104; 151;
22	Таъсир	10	4;9;10;59;118;125;з-8;з-9;з-10;з-13
23	Яздӣ	1	7
24	Зухурӣ	5	16;51;98;з-3;з-6
25	Қудсӣ	3	16;25;27
26	Волаи Ҳиравӣ	2	19;155

27	Шифой	1	19;
28	Туғро	9	19; 43;51;65;86;134;3-8;3-15;3-19
29	Боқирӣ Кошӣ	2	26;3-8
30	Ваҳид	13	29 (4 байт); 38;43;56;71;3-3;3-8;3-15;3-18 (ду байт)
31	Ашраф	6	37; 68;115;140;3-5;3-20
32	Яҳёи Кошӣ	3	42;51;153
33	Фавқӣ	4	42;59;91; 3-10
34	Возеҳ	1	3-18
35	Собит	1	61;
36	Хоҷаи Нишопури	1	3-9
37	Амир Наҷот	1	44;
38	Фавҷии Нишопури	1	53;
39	Мирзодорони Ҷӯё	1	72
40	Мир Амонӣ	1	61
41	Ҷалолои Таботабо	2	61;61
42	Фигонӣ	1	62;
43	Яҳёи Шерозӣ	1	71

44	Мир Саидӣ	2	71;3-2
45	Шаҳдӣ	1	3-1;
46	Мӯъмини Астарободӣ	1	98
47	Ҳаётии Гелонӣ	1	111
48	Фитрат	1	115
49	Мавлоно Масеҳӣ	2	122;136;
50	Абдураззоқи Файёз	1	145
51	Хони Орзу	1	3-5
52	Бидуни муаллиф	10	7;20;3-20;22; 38; 54;61;145;3-2; 3-17

Чамбулчамъ муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» аз 51 шоир асноди шоҳид овардааст, ки ҳамагӣ 186 байтро ташкил додаанд ва даҳ байт бидуни муаллиф қорбаст шудааст, ки дар маҷмӯъ, 196 байти шоҳидро ташкил додааст. Аз ин рӯ, фарҳангномаи мазкурро ба қатори луғатномаҳои шоҳиддор дохил намудан дуруст хоҳад буд.

2.2.2. Ишора ба ифода ва таркибҳои шоирона

Афзудан ҷоиз аст, ки шореҳони осори адабӣ азбаски бевосита бо матни осори бадеӣ сару кор доранд, ҳар як вожаву ибора ва таркиботи шоиронаро, ки дар ин ё он асари бадеӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, шарҳ дода, маъниву мазмун, мавриди истеъмол ва мақому макони истифодашавиашонро низ вобаста ба мазмуни абёт ва ё ҷумлаҳои шарҳталаб иброз медоранд. Масалан, Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ ҳангоми шарҳ бастанӣ “Гулистон”-и Шайх Саъдӣ бисёр масал, ифодаву таркибҳои шоиронаро, ки Саъдии Шерозӣ дар ҳикоеҳои “Гулистон” мавриди қорбурд қарор додааст, шарҳ бастааст. Масалан, дар шарҳи байти

Зи гӯш пунба бурун ору доди халқ бидеҳ

Ва гар ту менадихӣ дод, рӯзи доде ҳаст

аз боби якуми “Гулистон” Муҳаммад Ғиёсиддин овардааст: “Шарҳ: Аз гӯш пунба бурун овардан” киноя аз тарки ғафлат ва лафзи “бурун” муҳаффафи “бурун” аст, “рӯзи дод” ба изофат, рӯзи қиёмат ва “ё”-и танкир дар “рӯзи доде” ба тариқи таъриз аст, гӯё муҳотаб аз роҳи ғафлат қиёматро намедонад, ки ин қисм бедод мекунад (10;68-69).

Ҷои дигар дар шарҳи ҷумлаи “Золим аз насихати ӯ биранҷид ва рӯ дар ҳам кашид ва бар ӯ илтифоте накард” аз боби якуми “Гулистон” чунин овардааст: “Шарҳ: Рӯ дар ҳам кашидан” иборат аз чин ба абрӯ шудан, “илтифоте накард”, яъне аз ғурур ба сӯи ӯ ба гӯшаи ҷашм ҳам надид”(10;112).

Саъдии Шерозӣ дар ин мисолҳо масалҳои халқиро моҳирона истифода кардааст, азбаски мардуми Ҳинд аз

масалҳои халқие, ки дар Мовароуннаҳр маъруф ҳастанд, камтар огоҳ буданд, бинобар ин, шорех онҳоро шарҳ додааст.

Вале дар матни “Гулистон” бисёр ифодаву таркиботи худсохти суҳанвар ба ҷашм мерасанд, ки аз ҳунари суҳанофаринии Шайх Саъдии Шерозӣ дарак медиҳанд. Ин қабил ифодаву таркиботи шоирона низ дар “Баҳори борон” хеле рӯшан шарҳ дода шудаанд. Чунончи: дар шарҳи байти

Ба даст оҳаки тафта кардан хамир,

Беҳ аз даст бар сина пеши амир

шорех чунин нигоштааст: “Шарҳ: “Оҳак” чунаи сафед, ки бад-он иморот кунанд, чун онро ба об тар кунанд, мисли оташ гарм мегардад. “Тафта” ба маънии “саҳт гарм” ва ин муҳаффафи “тофта”. “Оҳак” мавсуф ва “тафта” сифати он аст. Ба даст хамир кардани оҳак киноя аз сӯхтани даст аст” (10;131).

Ё ҷои дигар ҳини шарҳи ҷумлаи “Рӯзе ба гурури ҷавонӣ роҳ саҳт ронда будам ва шабонгаҳ ба пой гарева нишаста” омадааст: “Шарҳ: “Саҳт ронда будам”, яъне тез рафта будам ва “рондани роҳ” маҷоз аст ба маънии “рафтан”, “гарева” ба маънии пуштаи баланд, ки дар саҳро мебошад” (10;357).

Аз мисоли дар боло зикршуда мусаллам аст, ки ибораи “рондани роҳ” бофтаи ҳаёли Саъдии Шерозист, ки ба маънии маҷозӣ истифода шудааст.

Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ дар “Ғиёс-ул-луғот” низ бисёр ифода ва таркибҳои шоиронаро шарҳ додааст. Воқеан, дар аксари фарҳангҳои тафсирий бисёр зарбулмасалу мақолҳо, тамсилҳо ва ифодаҳову таркибҳои шоирона бо асноди шохид ё ғайри он шарҳ дода

мешаванд, ки арзиши хуби матншиносӣ доранд. Зеро бидуни маърифати ин қабил моддаҳои луғавӣ фаҳмидани осори бадеӣ душвориҳо пеш меоранд. Ҳангоми аз ин нуқтаи назар муқоиса намудани “Таҳқиқу-л-луғот”-и Муҳаммадсаиди Соҳиб бо “Ғиёсу-л-луғот”-и Муҳаммад Ғиёсиддин бо бисёр масалу тамсилот ва ибороту таркиботи шоирона, монанди “ангушт ба дандон гирифтани”, “ангушти нил кашидан”, “ангушт бар дар задан”, “ангушт бар ҳарф ниҳодан”, “ба забон бардоштан”, “ба забон гирифтани”, “байза дар қулоҳ шикастан”, “байза дар сари касе шикастан”, “ба об расонидани бино”, “барги сабз фиристодан”, “ба ресмони аҷаб афтодан”, “гарм ҷӯшидан”, “гард баровардан”, “гирифтани хотир”, “дабири фалак”, “дандон сурх кардан”, “дандон тез кардан”, “даргирифтани”, “дар коса нимкоса доштан”, “забон ба девор молидан”, “забонбозӣ”, “забон тар кардан”, “кайк дар мӯза афтодан”, “кори дастбаста”, “қулоҳ андохтан”, “лаб барчидан”, “мурғи заррин”, “мӯ баровардани забони қалам”, “нохун ба дил задан”, “ойина аз пай доштан”, “расад дар кор бастан”, “сиёҳ шудани забон”, “сикка хӯрдани даъво”, “тангчашм”, “тарзубон”, “хай аз бағал равон шудан”, “чашми беоб доштан”, “шумор ба дасти чап кардан”, “аҳдалхуснайн”, “ябрухуссанам” ва ғайра бархӯрд намудем, ки шарҳи онҳо аз арзиши хуби матншиносӣ бархурдоранд. Чунончи:

Аз пеши пои касе бархостан – ба таъзими ӯ бархостан (аз “Мусталаҳот”) (7;52).

Аз бунӣ дандон – киноя аз ниҳояти рағбат ва илҳоқ ва миннаткашӣ; ва зоҳир аст, ки дар чунин ҳолат аксар

бехҳои дандон зоҳир мегарданд (аз “Рашидӣ” ва “Бурҳон” ва базе шурӯҳи “Нисоб”) (7;52-53).

Дар мағзи бодом (лавзина) сир омехтан (кардан) – яъне дар хушии касе ҳалал ва ғам пайдо кардан (аз “Бурҳон” ва “Баҳори Аҷам”) (7;331).

Сипар дар об андохтан – дар ҷанг номардӣ кардан ва очиз шудан; ва сипари касе дар об андохтан, яъне касеро дар ҷанг мағлуб кардан ва очиз кардан (аз “Рашидӣ” ва “Бурҳон” ва ғайра) (7;412).

Ба назар мерасад, ки дар фарҳанги “Таҳқиқ ул –луғот” низ бар асоси таваҷҷуҳ бар мутуни адабӣ таркиб ва ибораҳои шоирона низ ҷой доранд ва ин аз мутолеаи амиқи муаллиф аз осори суҳанварони гузаштаи мо паём мерасонад. Аз ҷумла, зимни шарҳи ибораи “ангушт бар лаб задан” чунин оварда: “киноя аз истидҳои суҳан. Ҳочӣ Қудсӣ гуяд:

Нолаи хушкзабонро асаре ҳаст аз он,

Қудсӣ ангушт занад бар лаби паймонаи хеш (13;17).

Бо мурур ба ин тавзеҳи байти Қудсии Машҳадӣ маънии таркиби шоироаи “ангушт бар лаби паймонаи хеш задан”, ки шоир дар асоси таркиби маъруфи “ангушт бар лаб задан” офаридааст, равшан мегардад. Таркиби мазкур, пеш аз ҳама, маҳсули андешаи ин шоири сабки Ҳиндӣ маҳсуб меёбад ва зарурати таваҷҷуҳи бештар ба ашъори шоирони дигари ин сабкро хостор аст.

Муҳаммадсаиди Соҳиб ба ин монанд боз як қатор ифодаву таркиботи шоиронаро дар луғатномаи хеш шарҳ додааст, ки аҳамияти хуби адабӣ доранд. Аз ҷумла:

Макони авлиё – ба ташдиди таҳтонӣ киноя аз фалаки ҳафтум. Возеҳ:

Идрисро макони улийё чу мафхар аст,

Дорад ба байн баробар Исро чӣ эътибор.

Бояд донист, ки ало бар вазни феъли муштақ аз улув ба маънии бартар аст ва Возеҳ ба таври иқтибос лафзи алоро аз ояи карима.. вар фоонноҳ маконан уљӣ», ки дар ҳаққи Идрис алайҳиссалом аст, мансуб оварда, на уљӣё лафзи мустақил ва киноя аз фалаки ҳафтум аст, чунончи муаллифи «Баҳори Аҷам» гумон бурда (13;18-з).

Бар линг задан – ба маънии гурехтан (аз «Мусталаҳот» ва «Бурҳон» ва «Баҳори Аҷам»); ва низ соҳиби «Баҳори Аҷам» навишта, ки дар ин тааммул аст. Зоҳиран, линг (ба касри «лом») ба маънии олати ручулият аст. Пас бар линг задан киноя аз қатъи олат бувад, чаро ки задан ба маънии буридан омадааст (7;128).

Пой барчидан – гурехтан. Зухурӣ гӯяд:

Ба афшондани даст печанд, кӯш

Барчидани пой ва додани ҳуш.

Махфӣ намонад, ки тафсири пой барчидан бо гурехтан ҳеч маънӣ надорад ва пой бардоштан ва барчидан мутародифу-л-маънист, зоҳиран, лафзи гурехтан зиёдати котиб аст (13;29).

Имрӯз фардо кардан – дафъу-л-вақт намудан ва ба ҳила аз сар дур кардан ва биатф ғалат аст, чаро ки ба ду мафъул кардан аст ба маънии имрӯзро ба ҳила ваъдаи фардо кардан. Соиб гӯяд:

Лабаш имрӯзу фардо мекунад дар бўса доданҳо,

Намедонад зи хат чу душман кам фурсате дод (13;29).

Аз санадҳои дар боло зикршуда маълум мегардад, ки Муҳаммадсаиди Соҳиб кӯшиш ба харҷ додааст, ки як қатор масалҳои мардумиро, ки барои аҳли Ҳинд аз ҳайси мазмун номафҳуманду дар осори суҳанварон ба тариқи мисолия мавриди истифода қарор дода шудаанд, шарҳ диҳад, то ки хонанда матлаби аҳли қаламро дуруст дарк намояд.

Ғайр аз ин дар луғатнома як қатор калимаҳое шарҳ ёфтаанд, ки дар баробари маънии луғавӣ тобишҳои бадеӣ доранд ва дар сурати нафаҳмидани маънӣ дарки матлаби шоирон ба мутолиагар мушкилӣ эҷод менамояд. Масалан, ҳангоми шарҳи калимаи «оташбарг» муаллифи фарҳанг менависад: **«Оташбарг»** ба фатҳи «бо»-и муваҳхада ва сукуни «ро»-и муҳмала ва «коф»-и форсӣ аз ин байти Саъдӣ:

Биё соқӣ, шаби ид аст фикри иди ман кун,

Ба оташбарги моҳи нав чароғи бода равшан кун

ба маънии кибрит, ки дар муҳоварот ба ин маънӣ мебошад, ки чароғ ва оташ бад-он афрӯзанд ва ба ҳиндӣ «виёслоӣ» гӯянд, маълум мешавад ва охир ба таҳқиқ пайваст, ки ба маънии чақмоқ аст ва ташбеҳи моҳи нав медонист ва маънии таркибии он низ чи барг ба сомон меояд, чунонки «барги сафар» ба маънии сомони сафар ва чақмоқи сосон ба ҳам расидани оташ аст, он чи соҳиби «Нусхау-л-ҳисоб» ба маънии шамшери обдор навишта ғалати маҳз бошад ва дар кутуби муътабарии луғоти қадими форсӣ мисли «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Рашидӣ» ва ғайра нест (13;29).

Бикртарошӣ – пайдо кардани мазмуни тоза ва ба маънии пайдо кардани мутлақи амри аҷиб ва қариб хато аст. Толиби Калим гӯяд:

Маънии бикртарошӣ чӣ буд кӯҳканӣ,

Хомаи фикр кам аз тешаи Фарҳод нашуд

балки зоҳир он аст, ки маънии «бикртарошӣ» тамоми як калима аст, дар ин сурат луғати мазкур набуд (13;34).

Бикрнигоҳ – ба маънии касе, ки нигоҳи ӯ маҳҷуб ва шармгин бувад, чунонки зоҳир аст ва баъзе гӯянд касе, ки

нигоҳ кардани ӯ ба тарзи маъшуқон набошад ва ин хато аст. Боқири Кошӣ гӯяд:

Нозам ба тифли бикрнигоҳе, ки дар хаёл

Чашмаш накарда ғорати як хонумон ханӯз (13;29).

Дар «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ ин калимаро ба тариқи зайл шарҳ бастааст:

Бикрнигоҳ – маъшуқе, ки ханӯз дилрабоӣ наёмӯхта бошад (аз «Мусталаҳот») (7;139).

Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки фарҳангҳои тафсири баробари шурӯҳи осори адабӣ дар муайян кардани бисёр паҳлуҳои осори бадеӣ ҷойгоҳи хоса дошта, баррасиву таҳқиқи онҳо барои муайян сохтани нерӯи зехнии суҳанварони форсу тоҷик аз аҳамияти хоса доранд.

2.2.3.Тавзеҳи анвоъ ва авзони ашъор

Чуноне қаблан зикр гардид шарҳнависӣ ва фарҳангшиносии аз макотиби бузурги суҳаншиносӣ суҳансанҷии асримиёнагӣ ба шумор рафта, дар паҳлуи ҳам инкишоф ёфтаанд ва дарозии асрҳои миёна бо ҳам иртиботи қавӣ ҳосил намудаанд. Агар шурӯҳи осори адабӣ ва фарҳангҳои тафсирии асримиёнагиро амиқ таҳлилу таҳқиқ намоем, мусаллам мегардад, ки муалифони онҳо аз донандагони забардасти улуми адабӣ буда, ҳини тадвини шарҳи ин ё он асари бадеӣ ва ё таснифи фарҳанги ҳеш мувофиқи зарфияти худ перомунӣ масоили назарии адабӣ, аз ҷумла, жанрҳои адабӣ, авзони шеърӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ғайра иброи назар кардаанд. Яке аз фазилатҳои кори фарҳангшиносии Муҳаммадсаиди Соҳиб низ дар он зоҳир гардидааст, ки вай ҳангоми тадвини луғатномаи ҳеш як қатор мусталаҳоти илмӣ адабиётшиносиро низ шарҳу тавзеҳ додааст. Аслан, шарҳи истилоҳоти марбут ба адабиётшиносӣ, ки аксаран, ба қисмати назарияи адабиёт иртибот мегардад, дар аксари шурӯҳу фарҳангҳои асримиёнагӣ ва ҳам

луғатномаҳои дар замони муосир тадвинёфта низ ба назар мерасанд. Масалан, Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ, ҳам дар “Баҳори борон”-шарҳи “Гулистон” ва ҳам дар “Ғиёс-ул-луғот”-и худ ба шарҳи мусталеҳоти адабиётшиносӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир кардааст. Чунончи, ӯ дар “Баҳори борон” ҳангоми шарҳи ҷумлаи “Қасидае манҳул пеши малик бурд...” аз ҳикояти “Сайёҳе гесувон бофта, ки ман алавиям” дар шарҳи ибораи “қасидае манҳул” нигоштааст:

”Шарҳ: Қасида навъе аз назм аст муштамил бар мадҳ, ки ҳар ду мисраи байти аввалаш ва охирмисраи абёти дигар қофияҳои яксон дошта бошад, назди мутааххирин беҳтар он аст, ки абёташ кам аз понздаҳ набошад. “Манҳул” ба “нун” ва “ҳо”-и муҳмала, назми дигаре, ки касе ба номи худ баста бошад, яъне назми дуздида. Фоида: Наҳл аз интиҳол навъе аз се анвои сирқоти шеърӣ аст, ки каломи дигарӣ бе тағйири алфоз ва мазмун ба номи худ бандад ва “масх” ба “ҳо”-и муъчама он аст, ки маънии каломи дигарӣ бигирад ва тағйир дар алфоз намояд ва “салх” би-л-фатҳ ва “ҳо”-и муъчама он аст, ки мазмуни каломи дигарӣ бигирад фақат ва таарруз ба алфоз накунад ва тасарруфоти ҳасана ба кор бурда, ба манзалаи каломи ҷадид гардонад. Қисми савум чандон маъюб нест ва дар нусхаи “Маҳдумӣ” ва “Сурурӣ” “манҳул” нест (10;67).

Муҳаммад Ғиёсиддин дар шарҳи ин ибора маълумоти бисёр пурмуҳтаворро гунҷоиш додааст. Баробари хондани шарҳи мазкур мутолиагар ҳам дар бораи жанри қасида ва ҳам умдатарин хусусияти он иттилоъ пайдо менамояд. Дар радифи он аз хусуси анвои сирқоти шеър, мисли “наҳл”, “масх” ва “салх” ва вежагиҳои онҳо низ бохабар мешавад.

Агар ба маълумоти “Ғиёс-ул-луғот” назар андозем чунин манзараро метавон мушоҳида кард: “Қасида – дар луғат ба маънии мағзи ситабр ва ғализ; ва дар истилоҳи шуаро назме, ки ҳар ду мисраи байти аввал бо мисраҳои сонии абёти дигар ҳамқофия бошанд ва дар он мадҳ ё зам ё ваъз ё ҳикоят ё амсоли он баён шавад ва камтар аз понздаҳ байт

набошад. Вачҳи тасмия ин аст, ки дар қасида маънии ҷалилаи касира мундариҷ мегардад, ки дар мазоқи табъ лазиз ояд” (8;136).

Аз муқоисаи маълумоти “Баҳори борон” ва “Ғиёс-ул-луғот” дар шарҳи вожаи “қасида” ҳаминро метавон бозгӯ кард, ки муаллиф дар фарҳанги тафсири нахуст ба бозгӯи маънии луғавии калима пардохта, сипас, маънии истилоҳии онро шарҳ додааст. Чунки принципи луғатнигорӣ ҳаминро талаб менамояд.

Ё худ дар шарҳи байти

Динварзу маърифат, ки сухандони сачъгӯй,

Бор дар силоҳ дораду кас дар ҳисор нест

аз боби ҳафтуми “Ғулистон” дар шарҳи истилоҳи “сачъ” чунин ибрази андеша кардааст: “Сачъ ба маънии лафзест, ки онро ба назм “қофия” ва ба наср “сачъ” ва ба оёти қуръонӣ “фавосил” номанд ва дар ин ҷо аз “сухандони сачъгӯй” марди зебокаломи хуштакрир мурод аст (10;371).

Дар “Ғиёс-ул-луғот” бошад, ин истилоҳ чунин шарҳ ёфтааст:

Сачъ – овози туюри хушовоз мисли булбул ва кумрӣ ва ғайраҳо; ва низ лафзе, ки дар охири фикраи наср воқеъ шавад ва муносиби он дар охири фикраи дигар низ як лафз воқеъ шавад, баёни ин муддао ба иборати дигар; сачъ дар луғат овози кумрӣ; ва ба истилоҳ иборат аз баробар будани ду лафзи авохири фикратайн аст, ҳамчунонки ҳар овози кумрӣ мувофиқи якдигар мебошад, эроди калимоти авохири фикратайнро бар ҳасби мувофиқати ҳамдигар сачъ гуфтанд. Ва сачъ мунқасим бувад ба се қисм: мутавозӣ, мутарраф ва мутавозин. Сачъи мутавозӣ мувофиқ будани ду лафз ба ҳарфи равӣ ва вазн ва адади ҳуруф, чун гул ва мул ва баҳор ва мазор ва сурӣ ва дурӣ ва маҳчурӣ ва маҳмурӣ ва назар ва шакар; ва сачъи мутарраф мувофиқ будани ду лафз ба ҳарфи равӣ фақат дар вазну адади ҳуруф мухталиф, чун вақор ва атвор ва мол ва манол ва буд ва ҷуд; сачъи мутавозин мувофиқ будани ду лафз дар вазну адади ҳуруф ва дар равӣ мухталиф, чун азмор ва арзок ва маротиб ва маросим ва таҳрир ва тасвид. Пас сачъи мутавозин ба нисбати сачи

мутавазӣ ва мутарраф мустахсан ва марғуб нест. Бидон ки итлоқи лафзи қофия дар назм мекунад ва он чи ба сурати қофия дар авохири фикроти наср бошад, онро сачъ гӯянд; аз авохири оёти Қуръони мачидро, ки ба сурати қофия бошад фавосил хонанд ва аҳадро фосила номанд” (7;221).

Чуноне ки аз қиёси ин маълумот рӯшан мегардад, дар шарҳи истилоҳи “сачъ” ин навбат нисбат ба иттилои шарҳи “Гулистон” маълумоти “Ғиёс-ул-луғот” мукамалтар аст ва хонанда аз мутолиаи он иттилои муфассал дар хусуси санъати мазкур ҳосил менамояд. Инчунин истилоҳоти “адаб”, “фунун”, “балоғат”, “фасоҳат”, “мунозира” ва ғайра чи дар “Баҳори борон” ва чи дар “Ғиёс-ул-луғот” ба ҳамдигар хеле наздик шарҳ ёфтаанд. Худи ҳамин санадҳо метавонанд иртиботи қавӣ доштани шарҳнигориву фарҳангнависиро собит намуда, ҳангоми тадвини фарҳангҳои тафсирий аз усули кори шореҳон ба касрат истифода кардани муаллифони луғатномаҳоро бори дигар асоснок менамоянд.

Аз баррасӣ ва таҳлилу тадқиқи матни «Таҳқиқ-ул-луғот» ба мушоҳида расид, ки Муҳаммадсаиди Соҳиб низ ҳини танзими луғатномаи хеш ба тавзеҳи анвоъ ва авзони шеърӣ эътибори махсус зоҳир кардааст:

1. Навъҳои шеър. Муҳаммадсаиди Соҳиб ҳамчун донандаи хуби назми форси-тоҷикӣ ҳангоми таснифи фарҳанги худ ба бисёр масъалаҳои назарияи адабиёт дахл намуда, перомунӣ анвои шеър низ мувоҳида кардааст. Гарчанде маълумоти ин шахси фозил ба ахбори китобҳои назарии суҳаншиносони пешина мувофиқ ояд ҳам, бо вуҷуди ин омӯзишу тадқиқи онҳо аз аҳамият ҳалӣ нест. Зеро дар ишораҳои вай баъзе ҷиҳатҳои норавшани жанрҳои адабиёт зикр ёфтаанд ва нуқтаи назари шахсии муаллиф баён гардидаанд. Таваҷҷӯҳ менамоям ба санадҳои зерин:

а) Қасида – дар луғат ба маънии мағзи ситабр ва ғализ; ва дар истилоҳи шуаро назме, ки ҳар ду мисраъи байти аввал бо мисраъҳои сонии абёти дигар ҳамқофия бошанд ва дар он мадҳ ё зам ё ваъз ё ҳикоят

ё амсоли он баён шавад ва камтар аз понздаҳ байт набошад. Вачҳи тасмия ин аст, ки дар қасида маънии чалилаи касира мундариҷ мегардад, ки дар мазоқи табъ лазиз ояд (13;121).

б) Ғазал – бозӣ кардани маҳбуб ва ҳикоят кардан аз ҷавонӣ ва ҳадиси сӯҳбат ва ишқи занон; ва билфатҳ, яъне ғазл риштан ва ресидан ва ба маънии ришта ва ресмон ва расан оранд (13;93).

в) Таркиббанд - он ки шоир чанд банд ба баҳри мувофиқ ва ба қавофии мухталиф тасниф намояд ва мобайни ҳар банд байте алоҳидаи ғайри муқаррар, муттафиқулвазн ва мухталифулқавофӣ ҳоил кунад (13;52).

г) Тарҷеъбанд – маънии ин дар луғат баргардонидани банд аст; ва дар истилоҳ он ки шоир чанд банд дар баҳри мувофиқ ва ба қавофии мухталиф тасниф намояд ва баъди ҳар банд як байти муайянро, ки муттафиқулвазн ва мухталиф ба қавофии ҳар банд бошад, бор-бор биёрад, ба шарте ки он байти муқаррар ба мазмуни байти охири ҳар банд марбут бошад (13;47).

г) Мустазод – зиёд кардашуда; ва навъе аз шеър, ки дар охири ҳар мисраъ калимаи зиёда аз вазн оваранд (13;101).

ғ) Мусаммат – дар ришта қашидашуда ва силки марворид; ва дар истилоҳи удабо санъати шеърест, ки шоир дар се мисраъ ё бештар як қофияро риёоят кунад ва мисраъи чаҳорум ё мофавки онро бар ҳолати худ гузорад; пас мураббаъ ва мухаммас ва мусаддас ва мусаббаъ ва мусамман ва муашшар аз афроди мусаммат аст; ва мусаммат ситаи исми мафъул аст аз тасмит, ки ба маънии марворид дар ришта қашидан бошад. Чун дар санъати мусаммат дар авохири чанд мисраъ қавофии мутамосил паиҳам меоранд, ба марворид дар ришта қашидан муносибати тамом дорад; ё он ки мусаммат аз он гӯянд, ки тасмит дар луғат чизе ба фитроқи зин бастан аст. Чун шоир чанд мисраи худро бо байти дигаре марбут ва мунзам мекунад, гӯё ки чизе ба фитроқи зин бастан аст (13;31-3).

д) Мусаддас - шашпахлӯ; ва қисме аз ақсоми шеър, ки бар асли байт чаҳор мисраъ афзуда бошанд (31;25-з).

ё) Маснавӣ – мансуб ба масно, ки исмест маъдул аз иснайн; иснайн, ки тарчимаи он ба форсӣ ду-ду бошад; алифи мақсура мутобиқи қоида дар ҳолати илҳоқи «ё»-и нисбат ба «**вов**» бадал карданд. Чун дар абёти маснавӣ дар ҳар байт ду қофияи алоҳида бошад, лиҳозо абёти мухталифулқавофиро маснавӣ ном карданд (13;41-з).

Дар “Баҳори борон” ин жанри адабӣ чунин шарҳ ёфтааст:

Маснавӣ – қисме аз назм аст. Фоида: “Маснавӣ” мансуб ба “масанно”, аз “иснайн” – “иснийн”, яъне ду-ду. Чун дар абёти маснавӣ дар ҳар байт ду қофия алоҳида бошанд, “маснавӣ” ном карданд (10;69).

ж) Достон – қисса ва ҳикоят ва шӯҳрат ва масал ба маҷоз; ва лақаби Золи падари Рустам (13;65).

з) Бадеха – бе андеша омадани суҳан ва ногоҳ омадани чизе; ва шеърӯ масал, ки бар маҳал хонда шавад (13;16-з).

й) Қитъа - поре аз ҳар чиз; ва дар истилоҳи шуаро ду байт ё зиёда, матлаъ дорад ё надорад, гӯё ки он поре аз ғазал ё қасида бурида шудааст ва ба ин маънӣ билфатҳ, яъне қитъа хатост, магар баъзе фусаҳои мутааххирини ҷоиз ҳам доштаанд (13; 59-з).

Метавон номгӯи ин гуна моддаҳои луғавиро давом дод, лекин мо ин ҷо бо зикри истилоҳоти болои иктифо менамоем.

Боздиду таҳлили ишораҳои Муҳаммадсаиди Соҳиб перомунӣ анвои шеър имконият медиҳад дарёбем, ки ҳақиқатан ҳам вай дар таърифу тавсифи ин жанрҳои адабӣ дақиқназарона муҳокимаронӣ кардааст. Аз мулоҳизоти муаллиф мо дар бораи анвои шеър маълумоти кофӣ гирифта метавонем ва хонандаи ғайр низ аз мутолиаи ин фарҳанг аз хусуси навъҳои шеър тасаввуроти мукамал пайдо карда метавонад. Танҳо баъзе мавридҳо (масалан, достон) мулоҳизоти муаллифи фарҳанг хеле мухтасар сурат гирифтааст, ки шояд сабаби он хеле маъмул будани ин навъи шеърӣ бошад. Муҳаммадсаиди Соҳиб, пеш аз ҳама, ба маънии

аслии ин истилоҳоти шеърӣ дахл намуда, пасон, маъниҳои кӯчидаи онҳоро ташреҳ менамояд. Ин тарзи тафсири муаллиф барои муайян кардани этимологияи истилоҳоти шеърӣ кӯмак мерасонанд. Умуман, ба инобат гирифтани афкору мулоҳизоти ин фарҳангшинос мавриди таълифи асарҳои илмӣ оид ба назарияи адабиёт ва таълими фанни мазкур аз аҳамият ҳолӣ нест.

2. Вазни шеър. Мутолиаи «Таҳқиқ-ул-луғот» ошкор месозад, ки Муҳаммадсаиди Соҳиб аз донандагони беҳтарини авзони шеъри форсӣ ба шумор меравад. Агар мо қайду ишораҳои ӯро оид ба авзони шеър дар шакли алоҳида гирд оварем, худ як рисолаи хуби илмӣ перомуни вазни шеър ҳосил хоҳад шуд. Масалан, шарҳи истилоҳи «Арӯз» худ як рисолаи алоҳидаро ташкил додааст. Таваҷҷӯҳ менамоем:

«Арӯз – уруз – зухур; ва ба маънии ориз шудан; ва ба фатҳи аввал, яъне ар ӯ з номи илмест маъруф, ки бад-он авзони бухур дарёфта мешаванд. Ва дар ваҷҳи тасмияи ин Сайфӣ дар «Рисолаи арӯз» бисёр вучӯҳ навишта. Минҷумлаи он ду ваҷҳ ин аст, ки Халил ибни Аҳмад дар Маккаи муборака ба ин илм мулҳам шуда. Яке аз асмой Макка Арӯз аст. Ин илмро ба исми Макка хонад таяммунон, ё он ки арӯз ба маънии маъруз аст. Ва ин илм низ маърузи алайҳи шеър аст, ки шуаро бар он арз мекунанд, то мавзун аз номавзун ҷудо шавад ва ҷузви ахири мисраъи аввали ҳар байтро низ арӯз гӯянд. Ин лафзро сивои расоили арӯз аз «Кашф» ва «Мунтахаб низ таҳқиқ нумуда, чун тазкираи арӯз дар миён омад, барои хушии толибон қадре баёнаш зарур менумояд ҳомидан ва мусаллиян ва мусалламан... Аввал бояд донист, ки шеър дар лугат ба маънии дарёфтан аст ва доништан. Ва ба истилоҳ иборат аст аз каломи мавзун ва муқаффӣ, ки ба қасди мутакаллим судур ёбад. Ва баъзе қофияро дохили таърифи шеър нашмурдаанд, ки риояти қофия барои таҳқиқи нафси шеър нест, бад амри оризест. Ва Саккокӣ дар «Мифтоҳ»

хамин қавлро ручхон дода. Ва назди баъзе қасди мутакаллим низ дар шеър лозим нест. Ва ин қавли мадуд аст. Агар каломи мавзун бе қасд воқеъ шавад, онро шеър нагӯянд, чунончи дар Қуръони маҷид «сумма акрартум ва ташҳадуна сумма антум хоъу лоъи таътулуна». Ва бояд донист, ки мучид ва мудаввани илми арӯз Халил ибни Аҳмад аст, ки авзонро аз ашъори араб татаббуъ намуда, муқаррар дар понздаҳ баҳр сохта ва иддаои ҳаср дар ин авзон намудан дур аз кор аст. Ва ин бухурро дар лафзе чанд мунтазам ва мазбут сохтаанд ва он алфозро усул ва афӯил ва тафӯил гӯянд ва аркон низ номанд. Он даҳ аст ва назди баъзе ҳашт. Ва ин афӯил назди аксар аз ду ҷузв таркиб ёфта, сабаб ва ватад. Сабаб дар луғат ресмон аст ва дар истилоҳи арӯз калимаи духарфиро гӯянд. Агар ҳарфи дувуми он сокин бошад, сабаби ҳафиф номанд, чун бар ва сар. Ва агар ҳар ду мутаҳаррик бошад сабаби сақил номанд, чун ҳама ва рама. Ва ҳарфи ҳо, ки дар мисоли ин ҳар ду калима менависанд, маҳз барои изҳори ҳаракати моқабли ўст ва ба талаффуз дарнамеояд. Ватад дар луғат меҳро гӯянд. Ва ба истилоҳи арӯз калимаи сеҳарфист. Агар ҳарфи охираш сокин бошад, ватади макрун ҳам гӯянд, мисли чаман ва саман. Ва агар ҳарфи васаташ сокин бошад, ватади мафрук гӯянд, монанди лола ва жола. Ва «ҳо»-и ин низ ба ҷиҳати изҳори ҳаракати моқабд аст. Ва назди баъзе бинои афӯил бар се рукн аст: сабаб ва ватад ва фосила. Ва фосила дар луғат ба маънии сутун аст. Ва ба истилоҳ фосила низ бар ду қисм аст: суғро ва кубро. Фосилаи суғро калимаи чаҳорҳарфӣ, ки се ҳарфи аввалаш мутаҳаррик бувад, чунончи лафзи санамо. Ва фосилаи кубро калимаи панҷҳарфӣ, ки чаҳор ҳарфи аввалаш мутаҳаррик бошад, чун шиканамаш. Ва баъзе аз арӯзиёни порсӣ гуфтаанд, ки сабаб се қисм аст: ҳафиф ва сақил ва мутаваассит. Мисоли сабаби мутаваассит як мутаҳаррик ва ду сокин, чун корубор. Ватад низ бар се қисм аст: ватади маҷмуъ, ватади мафрук, ватади қасрат. Мисоли

ватади касрат ва он ду мутаҳаррик ва ду сокин бошад, чун ҷаҳон ва ниҳон. Ва фосила низ се қисм гуфтаанд: суғро ва кубро ва узмо. Пас узмо панҷ мутаҳаррик дорад ва як сокин ва мисоли он аз пояи эътибор соқит (13;99).

Баъд аз зикри ин маълумот муаллифи фарҳанг тавзеҳотро идома бахшида бо зикри калимаи «фасл» перомуни афоилу тафоили бухури арӯз сӯҳбат ораста, аз ҷумла менависад:

Фасл: - бидон ки афои́ли арӯз, ки даҳ аст, баъзе хамосӣ ва баъзе сабоъӣ, лекин хамосӣ аз онҳо ду бошад; фаъулун ва фоилун. Ҳар яке мураккаб аз ватади маҷмуъ ва сабаби хафиф. Ва сабоъӣ ҳашт аст: мафоилун, фоилотун, мустафъилун. Ҳар як аз ин се мураккаб аст аз як ватади маҷмуъ ва ду сабаби хафиф. Ҷаҳорум мутафоилун, панҷум мафоилатун. Ҳар яке аз ин мураккаб аст аз як ватади маҷмуъ ва як фосилаи суғро. Шашум мустафъилун ҳафтум фоилотун, ҳаштум мафъулоту. Ва ҳар як аз ин мураккаб аст аз ду сабаби хафиф ва як ватади мафрук.

Ҳамин тариқа, бо зикри мафҳуми «фасл» доир ба ҳар як баҳри арӯз маълумот гирд оварда, ба мутолиагар перомуни ин масъала маълумоти кофиро пешкаш менамояд. Чунончи, дар яке аз фаслҳо менависад: «Фасл: - бидон ки бухуре, ки аз такрори баъзе ба баъзе ҳосил мешавад, ҳамагӣ низдаҳ аст. Асомии онҳо билотартиб дар ин қитъа мучтамеъ, қитъа:

Раҷаз хафифу рамал мунсарех, дигар мучтас,

Баситу вофиру комил, ҳазаҷ тавилу мадид.

Мушокилу мутақориб сареъу муктазаб аст.

Музореъу мутадорик қарибу низ ҷадид.

Ва баъзе арӯзиёни порсӣ ёздаҳ баҳри дигар истихроҷ кардаанд. Ва баёни онҳо дар охири ҳамин рисола оварда хоҳад шуд. Ва он ариз ва амиқ ва сарим ва кабир ва мазил ва калиб ва ҳамид ва сағир ва асим ва

салим ва хамим аст» (13;100).

Муаллифи фарҳанг дар пайравии шорехони осори адабӣ бо калимаи «фасл» перомуни баъзе масоили мубрами арӯз, аз ҷумла баҳрҳои асосӣ ва фарӣ баҳсро идома медиҳад. Чунончи:

Фасл: - бидон ки аввал Халил ибни Аҳмад бинои арӯз бар ин понздаҳ баҳр гузошта буд: тавил ва мадид ва басит ва комил ва вофир ва рамал ва ҳазач ва раҷаз ва мунсарех ва музореъ ва сареъ ва ҳафиф ва мучтас ва муқтазаб ва мутақориб. Ва баъд аз ӯ Абулҳасани Ахфаш баҳри шонздаҳум, ки мусаммо ба мутадорик аст, пайдо карда. Ва баъд аз ӯ баҳри қариб ва ҷадид ва мушокил аз муҳдисоти мутааххирин аст.

Соҳибфарҳанг перомуни баҳрҳои ҳоси шеъри аҷаму араб ва миқдори рукнҳои дохилӣ абёт низ мушаххас ибрози назар кардааст:

Фасл: - бидон ки тавил ва мадид ва басит ва вофир ва комил махсуси араб аст. Форсиён дар ин панҷ баҳр шеър камтар гуфтаанд. Ва ҷадид ва қариб ва мушокил махсуси аҷам ва боқӣ ёздаҳ баҳр муштарак дар арабу аҷам. Ва аз ин бухур баъзе аз такрори як рукн ҳосил ояд ва баъзе аз ду рукн. Он чи аз як рукн ҳосил ояд ҳазач ва раҷаз ва комил ва вофир ва мутақориб ва мутадорик аст. Ва он чи аз ду рукн сурат мегирад, тавил ва мадид ва басит ва сареъ ва ҳафиф ва мучтас ва мунсарех ва музореъ ва муқтазаб аст.

Бидон ки байт дар баҳри тавил ба чаҳор фаулан мафоилун тамои мешавад ва мадид аз фоилотун чаҳор бор ва басит аз мустафилун фоилун чаҳор бор ва вофир аз мафоилатун ҳашт бор ва комил аз ҳашт мафоилун ва раҷаз аз ҳашт мустафилун ва рамал аз ҳашт фоилун ва сареъ аз мустафилун, мафъулоти чаҳор бор ва ҳафиф аз фоилотун мустафилун фоилотун чаҳор бор ва муқтазаб аз мафъулоти мустафилун чаҳор бор ва мутақориб аз ҳашт фаулун ва мутадорик аз ҳашт фоилун ва қариб аз мафоилун мафоилун фоилотун ду бор ва ҷадид аз фоилотун мустафилун ду бор ва мушокил аз фоилотун мафоилун ду

бор.

Ҳамин тариқа, кулли масоили асосии марбут ба вазни арӯз дар тавзеҳи моддаи луғавии мазкур зикр карда мешавад ва дар идома Муҳаммадсаиди Соҳиб дар бораи номҳои зихофот ба монанди измор, ҳабн, ыас, тай, асб, қабз ва ғайра муаълумоти зарурӣ медиҳад. Сипас, перомуни ҳар яке аз баҳрҳои арӯз алоҳида-алоҳида баҳс карда, андешаҳои хешро бо байтҳои шохид аз эҷодиёти суҳанварони форсу тоҷик собит мегардонад. Таваҷҷуҳ менамоям ба мисолҳои зерин:

Баҳри ҳазач: - ин баҳрро ҳазач аз он гӯянд, ки ҳазач дар луғат оғоз ё тараннуми кушоянда аст. Ва араб бештар ашъоре, ки ба овози хуш дар сурудҳо меҳонанд, дар ин баҳр аст. Ва ин баҳр бар сию чаҳор вазн омадааст:

Ҳазачи солим: аз Ҳофиз, байт:

Ало ё айюҳассокӣ, адир каъсан ва новилҳо,

Ки ишқ осон намуд аввал, вале уфтод мушқилҳо.

Мафоилун, ҳашт бор. Дар ин вазн агар баъзе солим ва баъзе мусаббағ оранд, ҷоиз аст (13; 104).

Пас аз ин Муҳаммадсаиди Соҳиб дигар сию се вазни баҳри ҳазачро зикр намуда, мисолҳо меорад ва афъоли онро номбар менамояд.

Дар «Баҳори борон» - шарҳи «Гулистон» низ дар иртибот бо баъзе истисноҳои вазни арӯз перомуни муайян кардани вазни абёти ҷудогона мабоҳиси хуби илмӣ сурат пазируфтааст. Чунончи, ҳангоми шарҳи қитъаи

Донӣ, чӣ гуфт маро он булбули сахарӣ,

Ту худ чӣ одамӣ, к-аз ишқ беҳабарӣ.

Уштур ба шеъри араб дар ҳолат асту тараб,

Гар завқ нест туро, қатъи ҷонварӣ

чунин маълумот сабт гардидааст: «Шарҳ: Лафзи «одамӣ» ба ду «ё» аст: Аввал «ё»-и нисбат, дувум хитоб аст. «Ё»-и аввалро ба ҳамза бадал кардаанд ва «син»-и лафзи «нест» дар тақтеъ мутаҳаррик карда мешавад

ва «то»-ро ҳазф намоянд. Ин қитъа дар баҳри басит аст. Садр ва ибтидо ва ҳашви дувуми ҳар мисраъ солим ва ҳашви аввали ҳар мисраъ ва арӯзу зарб махбун. Мустафъилун, файлун дар ҳар байт чаҳор бор ва файлун ба касри «айн» аст. Тақтеи мисраи аввал: Донӣ чӣ гуф – мустафъилун, ту худ чӣ о – мустафъилун, дамий – файлун, к-аз ишқ бе – мустафъилун, хабарӣ – файлун, уштур ба шеъ – мустафъилун, ри араб – файлун, дар ҳолатас – мустафъилун, ту тараб – файлун, гар завқ не – мустафъилун, қачтабъ чо – мустафъилун, нварӣ – файлун. Чун ин баҳр матбӯи форсиён набошад, лиҳозо баъзе гумон баранд, ки ин қитъа мавзун нест ва баъзе барои мавзун кардан дар ҳар мисраъ ду-ду ҳарфро мушаддад хонанд, ин ҳаёл барғалат аст ва дар яке аз нусахи муътабара ва маъқул ин қитъа чунин ба назар омада

Ба таъна гуфт маро дӯш булбули саҳарӣ,

Ту худ чӣ одамӣ, аз ишқ беҳабарӣ.

Шутур ба шеъри араб бин ба ҳолат асту тараб,

Зи завқи ишқ туро баҳра не, чӣ қонварӣ.

Ва яке аз носихон ин қитъаро чунин пириш дода:

Чӣ наво гуфт булбули саҳарӣ,

Ту чӣ донӣ, зи ишқ беҳабарӣ.

Уштур аз шеър бин, ки дар тараб аст,

Охир, эй беҳабар, чӣ қонварӣ.

Магар аз нусахи «Сурурӣ» ва «Маҳдумӣ» асаҳ ҳамон аст, ки собиқ навиштам (10;183).

Аз мубоҳисоти муаллифи “Таҳқиқ-ул-луғот” ва “Баҳори борон” ба ҳубӣ пай бурдан мумкин аст, ки онон донандагони ҳуби арӯзи форсӣ-тоҷикӣ буда, дар ин соҳа дониши комилу амиқ доранд. Муҳаммадсаиди Соҳиб нисбати илми арӯз гуфтугузор карда, шарҳу тавзеҳро аз зикри этимологияи истилоҳоти арӯз оғоз менамояд ва пасон тамоми ҷузъиёти масъаларо мафассал ҳал менамояд. Чунин тарзи тафсиргарӣ, албатта, аз муаллиф дониши ҳаматарафаи соҳавиро талаб менамояд.

2.2.4. Шарҳи санъатҳои бадеӣ

Бояд зикр кард, ки оид ба санооти бадеӣ ва мавқеи истифодаи онон дар назми форсӣ-тоҷикӣ ва маънигустарию манзарапардозӣ сухансанҷони мо қайду ишораҳо ва ҳатто рисолаҳои алоҳида доранд. Ин ҷо метавон, пеш аз ҳама, «Тарҷумон-ул-балоға»-и Муҳаммад Умари Родуёниро санад овард. Дар ин асар бисёр аз санъатҳои бадеии лафзиву маънавӣ тавсифу таърифи хешро ёфта, бо байтҳои шоҳид собит шудаанд.

Доир ба ин масъала шурӯҳи асримиёнагии форсу тоҷик низ маълумоти ҷолиб медиҳанд. «Оид ба мавқеи санъатҳои бадеӣ дар маънигустарӣ шореҳон бисёр баҳс кардаанд ва вукӯи ин амр табиист, зеро шеърӣ классикии форсу тоҷик бо пирояи санъати хеш имтиёз мекунад, ки он дар ифодаи маънӣ таъсироти зиёде дорад» (10;125). Аз ин рӯ, фарҳангшигори мо низ ҳамин паҳлӯи масъаларо ба инобат гирифта, ҳангоми таълифи луғатномаҳояшон аз шарҳу тафсири санъатҳои бадеӣ ва мавқеи истифодаи онҳо сарфи назар накардаанд. Баррасии «Таҳқиқ-ул-луғот»-и Муҳаммадсаиди Соҳиб низ мусаллам гардонид, ки муаллиф вобаста ба тақозои талаботи хонандагон ва муштариёни каломии форсӣ-тоҷикӣ оид ба як қатор санооти бадеӣ изҳори назар кардааст. Чунончи:

а) Маҷоз - роҳ ба ҷои гузаштан ва зидди ҳақиқат; ва ба маънии калимае, ки дар ғайри маънии ҳақиқии худ мустаъмал шавад ва маънии мавзӯ ва ғайри мавзӯ аз алоқаи мушобаҳат ё зарфият ё сабабият ва ғайри он мутаҳаққиқ бошад, чунончи: ҳар дар асл ба маънии ҳайвони ноҳик аст ва ба алоқаи мушобаҳат, ки ҳамоқат бошад, бар марди аҳмак итлоқ кунанд ва алоқаи зарфият, чунонки: хон, хоستان, яъне таом хоستان, ва алоқаи сабабият, чунонки итлоқи шамс бар завъ (зуъ) ва итлоқи кул ба ҷузв, масалан, аномилро асобеъ гуфтан, чунончи: «яҷъалуна асобеъаҳум фи азониҳим»: ва итлоқи ҷузв бар кул, масалан; тамоми сураи фотиҳаро «алҳамд» гуфтан; ва итлоқи олатушшайъ бар он шайъ, масалан, ҳуруф ва хатро қалам гуфтан ва каломро забон: ва тасмиятушшайъи биисми мо

яъулу илайҳи, мисли шираи ангурро шароб гуфтан, қавлуҳу таоло «инни арони аъсару ҳамран»: ва тасмиятушшайъи биисми мокон, чунончи: ятим гуфтан касеро баъди булуг; ва тасмиятушшайъи биисмимоддатиҳӣ, чунончи: теғро оҳан гуфтан ва ало хазалқиёс; чун баёни ақсоми маҷоз холи аз татвил ва тақаллуф набувад барои мисол он ба ҳамин қадар писанд нумуд (13;134).

б) Муламмаъ – рӯшан кардашуда ва дурахшон кардашуда ва он чи ба варақи тилло рӯшан кунанд; ва дар истилоҳ санъате, ки як мисраъи арабӣ ва як мисраъи форсӣ, ё байте арабӣ ва байте форсӣ дошта бошад (13;139).

в) Таҷоҳул – бо вучуди доништан худро нодон ва нодониста вонумудан (13; 11-з).

г) Тансиқ – интизом ва тартиб додан (13;17).

ғ) Киноя – пӯшида сухан гуфтан ба тавре ки маънии он сареҳ ва зоҳир набошад (13;128).

д) Сачъ – овози туюри хушовоз мисли булбул ва қумрӣ ва ғайраҳо; ва низ лафзе ки дар охири фикраи наср воқеъ шавад ва муносиби он дар охири фикраи дигар низ як лафз воқеъ шавад, баёни ин муддао ба иборати дигар; сачъ дар луғат овози қумрӣ; ва ба истилоҳ иборат аз баробар будани ду лафзи авоҳири фикратайн аст, ҳамчунонки ҳар овози қумрӣ мувофиқи якдигар мебошад, эроди калимоти авоҳири фикратайнро бар ҳасби мувофикати ҳамдигар сачъ гуфтанд. Ва сачъ мунқасим бувад ба се қисм: мутавозӣ, мутарраф ва мутавозин. Сачъи мутавозӣ мувофиқ будани ду лафз ба ҳарфи равӣ ва вазн ва адади ҳуруф, чун гул ва мул ва баҳор ва мазор ва сурӣ ва дурӣ ва маҳчурӣ ва маҳмурӣ ва назар ва шакар; ва сачъи мутарраф мувофиқ будани ду лафз ба ҳарфи равӣ фақат дар вазну адади ҳуруф мухталиф, чун вақор ва атвор ва мол ва манол ва буд ва ҷуд; сачъи мутавозин мувофиқ будани ду лафз дар вазну адади ҳуруф ва дар равӣ мухталиф, чун азмор ва арзок ва маротиб ва маросим ва таҳрир ва тасвид. Пас сачъи мутавозин ба нисбати сачи

мутавазӣ ва мутарраф мустаҳсан ва марғуб нест. Бидон ки итлоқи лафзи қофия дар назм мекунад ва он чи ба сурати қофия дар авохири фикроти наср бошад, онро сачъ гӯянд; аз авохири оёти Қуръони мачидро, ки ба сурати қофия бошад ғавосил хонанд ва аҳадро ғосила номанд (13;19).

Аз мутолиаи санадҳои зикршуда пайдост, ки аз хусуси баъзе истилоҳот муаллифи фарҳанг хеле мухтасар андешаронӣ кардааст, ҳатто санъати шеърӣ будани онҳоро зикр ҳам накардааст. Бо вучуди ин хонандаи огоҳ ва зақӣ худ метавонад пай барад, ки ин қайду ишораҳои муаллифи фарҳанг худ ҳамон сифатҳои санооти бадеӣ мебошад.

Афзудан ҷоиз аст, ки оид ба баъзе санъатҳои бадеӣ Муҳаммадсаиди Соҳиб басо доманадор баҳс кардааст, ки худ як рисолаи алоҳидаро ташкил медиҳад. Чунончи:

Истиора – ба орият хоستان ва дар «Завобити азим» навишта, ки истиора дар лугат ба орият гирифтани чизе. Ва дар истилоҳи шуаро маҷозро номанд ва онро изофати маҷозӣ ва изофати билистиора хонанд, чунонки: сари хуш ва қадами фикр, хушу фикрро шахс фарз карда барои ӯ сару қадам муқаррар намуда. Ва дар рисолаи Абдулвосеъ низ ҳамин аст. Ва соҳиби «Маҷмаъ-ус-саноеъ» навишта, ки истиора иборат аз он аст, ки лафзеро ки маънии ҳақиқӣ дошта бошад муншӣ ё шоир он лафзро аз маънии ҳақиқии он нақл карда, бар чизе дигар бар сабили орият истеъмол намояд аз ҷиҳати мушобаҳат; ки миёни ин ҳар ду аст. Чунончи, лафзи наргис ва оҳу ба ҷои чашм овардан ва сунбул ба ҷои зулф ва сарв ба ҷои қад ғуфтан. Мисоли дигар аз ҳадиси набавӣ: алфитнату наиматун лаъаналлоҳу манн айказаҳа, яъне ҳобу бедорӣ барои лафзи фитна истиора воқеъ шуда. Мисол дар форсӣ, байт:

Чашми давлат зи савдои қаламат ғашта мунир,

Боғи дониш зи саҳоби қарамат ғашта назир.

Ва баъзе аз муҳаққиқони ин фан чунин тасреҳ кардаанд, ки истиора қисме аз маҷоз аст ва маҷоз онро гӯянд, ки лафзеро дар ғайри маънии аслии ҳақиқии ӯ ба як гуна алоқа ва муносибате истеъмол кунанд. Агар

фимобайн алокаи амрист сивои ташбеҳ мисли сабабият ё лузум ё ғайри залик, онро мачози мурсал номанд ва агар алокаи ташбеҳ аст, онро истиора мегӯянд. Ва ҳосили истиора он аст, ки мушаббаҳро айнаи мушаббаҳун бихӣ иддао намоянд. Агар мушаббаҳро матрук ва мушаббаҳун бихиро мазкур созанд, онро истиораи биттасреҳ номанд, чунончи, дар ин байти Асадӣ, байт:

Маҳаш мушксову шакар майфурӯш,
Ду наргис камонкаш, ду гул диръпӯш.

Ва агар мушаббаҳун бихиро матрук кунанд ва мушаббаҳро мазкур созанд, онро истиораи билкиноя хонанд ва истиораи муканнӣ низ гӯянд. Ва бидон, ки гоҳе истиораи махсус барои шайъи махсус бошад ва вачҳи ҳиссии ӯ ё ба вачҳи аклии ӯ. Ва беҳе шайъи маъқул барои шайъи маъқул ва гоҳе истиораи маъқул барои шайъи махсус бошад.

Баъди зикри ин маълумоти муфасссал муаллиф перомуни истиораи аслия ва табаия изҳори назар менамояд:

Ва бидон, ки тақсим ба эътибори лафзи мустаъор бар ду қисм аст: аслия ва табаия. Истиораи аслия он аст, ки лафзи мустаъор исми дине бошад, ки мисли истиораи асад барои марди шучоъ ва истиораи гул барои рухсор ва сахиро ба Ҳотам ва шучоъро ба Рустам. Ва истиораи табаия он аст, ки лафзи мустаъор феъл ё шабеҳи феъл бошад, ба ин ҳайсиат, ки маолаш роҷеъ ба маънии масдариин он бошад, чунонки дар ин байт:

Маширобу ба хуни мо овоз,
В-аз хайлоти беҳуда бигрез!

Тамассук карданро ба овехтан истиора карда ва иҷтиноб карданро ба гурехтан ва дар ин байт:

Даҳани мамлакат нахандад хуш,
То сари теги ту нагиряд зор.

Чакидани хуни тегро ба гиристан истиора карда, аммо тақсими истиора ба эътибори таҷрид ва ташреҳ ба се навъ аст: навъи аввал

истиораи мутлака ва он чунон аст, ки чизе мулоимот ва сифоти мустаъорлаҳу ва мустаъорминҳу дар он мазкур набошад, чунончи ки дар ин байти Абдулвосеъи Ҷабалӣ, байт:

Шугуфа бар сари шох аст ҳамчу орази чонон,

Бунафша бар лаби ҷӯяст чун ҷаррораи дилбар.

Зулфро ба ақраби ҷаррора истиора нумуда ва муносиботи мустаъорлаҳу ва мустаъорминҳу ҳеҷ кадом мазкур насохт. Навъи дувум истиораи мударрада ва он чунон аст, ки сифот ва мулоимоти мустаъорлаҳу зикр кунанд фақат, чунончи дар ин байти Фирдавсӣ, байт:

Ба нохун зиреҳ бофт аз мушки ноб,

Даровехт аз гӯшае офтоб.

Зулфро ба зиреҳ истиора намуда ва лафзи нохун ва мушки ноб овехтан аз мулоимоти мустаъор нахуст, яъне зулф, чунончи дар ин байти Ҳоконӣ, байт:

Аз шӯриши оҳи ман ҳама шаб,

Бодоми ту дӯш ноғунуда.

Чашмро ба бодом истиора намудан ва лафзи ғунударо, ки мулоимоти чашм аст, мазкур сохта. Навъи саввум истиораи мурашшаха ва он чунон аст, ки мулоимот ва сифоти мустаъорминҳуро мазкур созанд фақат, чунонки дар ин байти Анварӣ, байт:

Дар хуфя гарна азми хурӯҷ аст боғро,

Чун обгирҳо ҳама пуртеғу ҷавшан аст.

Мавҷи обгирро ба теғу ҷавшан истиора намуда, ва лафзи азму хуруҷ мулоими теғу ҷавшан аст, ки мустаъорминҳу воқеъ шуда. Ва гоҳе таҷрид ва ташреҳ ҳар ду дар як истиора чамъ месозанд, чунончи, дар ин байти Ҳоконӣ, байт:

Баршикофад сабо машимаи шаб,

Тифли хунӣ ба ховар андозад.

Офтобро ба тифл истиора намуда ва сабову шаб ва ховар мулоим мустаъорлаҳу ва машина ва хунӣ ва шикофтан мулоими мустаъорминҳу воқеъ шуда. Ва таршеҳ дар истиора балеғтар аз тачрид ва итлок аст. Аммо истиораи билкиноя иборат аст аз зикри мушаббаҳ ва иродаи мушаббаҳбих бо насби қарина дар ин ҷо истиораи таҳйилия хоҳад буд. Ва тариқаш чунон аст, ки бо мушаббаҳи мазкур чизе чанд аз лавозими мушаббеҳбихи маҳзуф зикр намоянд. Пас зикри мушаббаҳ ва ҳазфи мушаббеҳбих иборат аз истиораи билкиноя аст ва исбот ва лавозими мушаббеҳбихи маҳзуф барои мушаббеҳи мазкур иборат аст аз истиораи таҳйилия ва ин бар се қисм меояд. Барои он ки лавозиме, ки ихтисос ба мушаббеҳбих дорад, онро аз барои мушаббаҳ исбот менамоянд, аз се ҳол берун нест ё ақвоми мушаббаҳбих мавқуф бар он аст ё дахле дар қавом ва такмил надорад. Мисоли аввал, чунонки: забони ҳоли ман ба шикоят гӯ ётар аст; дар ин ҷо ҳолро ба шахси мутакаллим ташбеҳ дода, ин истиораи билкиноя аст ва исботи забон, ки қавоми мутакаллим ба ўст, истиораи таҳйилия. Мисоли дигар, Саной гӯяд, байт:

Уламо чумла ҳарза мелофанд,

Дин бар пой ҳар кас бофанд.

Дар ин ҷо динро ба дебову ҳарир ташбеҳ дода ва ин истиораи билкиноя аст. Ва лафзи пой ва бофтан, ки аз лавозими муқаввимаи дебову ҳарир аст истиораи таҳйилия. Мисоли дуввум чунон гӯӣ: панҷаи марг дар фалон кас фурӯ рафт; дар ин ҷо маргро ба шер ташбеҳ дода ва мушаббаҳун бихиро, ки шер аст зикр накарда, ин истиораи билкиноя аст. Ва ноҳун, ки ихтисос ба шер дорад ва муҷибӣ такмили ўст барои марг, ки мушаббаҳ аст исбот намуда, ин истиораи таҳйилия аст. Мисоли саввум чунон гӯӣ: зимомӣ ҳукм дар дасти фулон аст; дар ин ҷо ташбеҳи ҳукм ба ноқа истиораи билкиноя аст ва исботи зимом, ки аз лавозими ғайри муқаввимаи мушаббаҳун бихӣ аст барои мушаббаҳ истиора намуда ва ин истиораи таҳйилия аст (13;9-з).

Аз қайдҳои Муҳаммадсаиди Соҳиб оид ба санъати истиора ба хубӣ пай бурда метавонем, ки он хеле муфассал ва пурмуҳтаво аст. Тамоми навъҳои истиора, роҳҳои сохта шудани он ба қайд оварда шудааст. Ҳол он ки Муҳаммад Умари Родуёӣ дар асари машҳури худ «Тарҷумон-ул-балоға» аз хусуси истиора ҷумлае чанд қайд кардаасту халос ва барои тасдиқи фикр поре назм низ зикр намуда, ки хеле сатҳӣ ва сода аст. Чунончи:

Истиора – чизе орият хоستان бошад ва ин санъат чунон бошад ки андар ӯ чизе ба ивази номеро ҳақиқӣ ё лафзӣ ба ивази ки мутааллиқи он, яъне боз гардад махсус, он ки гӯянда мар он номро ё он лафзро ба ҷои дигар истиорат кунад бар сабили орият. Ва он қисм андар бӯстони балоғат тоза барге аст. Чунонки, гӯяд:

Аё шаҳриёре, ки гардад сутурат,

Ҳаме чашми динро кунад тӯтиёӣ.

Аё доди ту мар ҷаҳонро ҳамеша,

Чу андоми озурдари мӯмиёӣ (13,89).

Ва боз чанд байти дигар доир ба ин санъат зикр гардидааст. Агар мо амиқтар мулоҳизоти Муҳаммадсаиди Соҳибро оид ба санооти бадеӣ баррасӣ карда, онро бо маълумоти суҳансанҷони гузашта ва муосир андоза намоем, як қисми қайду ишораҳои вай барои боз ҳам доманадортар ва мукаммалу мушаххастар кардани таърифу тавсифи санъатҳои бадеӣ мусоидат менамояд. Масалан: Ҷамъ – номи санъате, ки шоир чанд чизро дар як васф ҷамъ кунад, чунонки байт:

Факру кунҷу ҳумул раҳой дон,

Шӯҳрату молу ҷоҳ офат дон (13; 33).

Муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» пас аз овардани маълумот аз хусуси ин санъат хеле муфассал дар атрофи тарзу усулҳои сохта шудани санъати мазкур, инчунин тарзи ҷамъбандии воҳидҳои гуногуни забон мулоҳиза

меронад. Аксари ҳолатҳо маълумоти соҳаи адабиётшиносӣ бо масъалаҳои забоншиносӣ имтизоч пайдо кардаанд, ки ин гувоҳи алокаи ногусастанӣ доштани адабиётшиносӣ ва забоншиносии форсу тоҷик аст.

4. Назм ва паҳлӯҳои гуногуни он. Муҳаммадсаиди Соҳиб ҳамчун олими энциклопедист ҳангоми танзими «Таҳқиқ-ул-луғот» дар баробари ташреҳи мусталаҳоти соҳаҳои гуногуни илмҳои замонааш, дар ҳақиқат, ба масоили назарияи адабиёт диққати махсус зоҳир кардааст. Агар рӯшантар ҳарф занем, гуфтан мумкин аст, ки муаллифи фарҳанг ҳамчун санъаткори моҳири санъати суҳанварӣ тамоми истилоҳоти зарурии илми суҳаншиносии форсу тоҷикро дар фарҳанги хеш ҷой додааст. Аз ҷумла, вай дар бораи сирқоти шеър андешаронӣ карда, перомуни навъҳои сирқоти шеър, таворуд ва ғайра гуфтугузор менамояд. Чунончи:

Таворуд - бо ҳам ба як ҷо фуруд омадан ва ба истилоҳи шуаро воқеъ шудани мисраъ ё байт аз таъби ду шоир бе иттилоъи якдигар (13;15-з).

Маълумоти зиёдеро нисбати шеър ва тааллуқоти он пайдо кардан мумкин аст. Таваҷҷӯҳ менамоем:

1. Адот - ба маънии олати ҳусули чизе ва дастафзор ва силоҳ; ва ба истилоҳи илмӣ ба маънии ҳарф, ки дар муқобалаи исму феъл бошад. Ва он лафзест, ки бад-он исмро ба феъл рабт диҳанд; ва адоти ташбеҳ ба маънии лафзе, ки бар ташбеҳ (ба маънии лафзе) далолат кунад, чунончи дар форсӣ лафзи чун ва чу ва монанди он ҳар яке аз ин алфоз олат аст барои ҳусули ташбеҳ (13;5-з).

2. Байти ғазалпуркун - як байт ё ду байти заифулмазмун, ки шоир дар чанд ашъори барҷаста ва пурмазмунӣ худ дохил намуда ғазал ба итмом расонад (13;7-з).

3. Эҷоз - кӯтоҳ кардани суҳан ва ихтисор намудан (13;8-з).

4. Таъкид - пӯшида суҳан гуфтан, чунонки нек натавон дарёфт; ва бисёр ғиреҳ задан; ва ба истилоҳи илмӣ маонӣ тақдим ва таъхир кардани алфоз ба ҷихати риояти вазн: ва дар «Мусталаҳот» навишта, ки таъкид

ду қисм аст: маънави ва лафзӣ. Маънавӣ он аст, ки кадоме, ки ғайри зоҳирулдалолат бошад бар маънии луғавӣ ба сӯи маънии мақсуди мутакаллим, бинобар зикри лавозими баъдина ба хиёлати васоити касира бо васфи интифои қароин; ва лафзи он аст каломе ки далолати зоҳир надорад бар маънии мақсуд аз чиҳати тақдир ё таъхири алфоз ё сабабе дигар аз ҳафз ва амсоли он, ки мучиби душвории фаҳми маънӣ бошад. Ва ин ду қисм аз маойиби фасоҳат ва балоғат аст. Ва баъзе навишта, ки лафзи айб аст ва маънои ҳунар, мисоли таъкиди лафзӣ, мисраъ:

Чун биронӣ, мекунам афғону зорӣ, з-ин дарам...

Мисоли таъкиди маънавӣ, байт:

Аз он сӯ ҳазору аз ин сӯ ҳазор,

Чу бо ҳам зада гашта даҳсад ҳазор (13;21).

5. Иншо - офаридан ва оғоз кардан ва аз худ чизе гуфтан; ва номи илмест, ки доништа шавад бад-он таркиби ибороти наср; ва ба истилоҳи илми арабият ва мантиқ каломе, ки эҳтимоли сидқу кизб надошта бошад ва ақсоми он бисёр аст, минҷумлаи он амру наҳӣ ва нидо ва қасам ва тааҷҷуб (13;13).

Ҳамин тариқа, Муҳаммадсаиди Соҳиб хангоми танзиму тадвини фарҳанги хеш - «Таҳқиқ-ул-луғот» дар радифи вожаву ибороти адабиву гуфтугӯӣ, мусталехоти соҳаҳои гуногуни илми замонааш бисёр масъалаҳои назарияи адабиётро низ ҳаллу фасл кардааст. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки ниёзи хонандагони сершумор ва гуногунҷабҳаро барорад. Аз мулоҳизоти муаллифи луғатнома перомунӣ анвои шеър, вазни шеър, санооти бадеӣ ва назму тааллуқоти он мо маълумотҳои пурмазмунро ба даст оварда метавонем. Андешаҳои муаллифи фарҳанг оид ба фасоҳату балоғати калом низ хеле пурмазмун ва пурмуҳтаво мебошанд.

Аз баррасиву таҳлили арзиши сарчашмавии «Таҳқиқ-ул-луғот»-и

Муҳаммадсаиди Соҳиб метавон чунин натиҷагирӣ кард.

1. Ҳарчанд соҳиблугат дар вақти тавзеҳи моддаҳои луғавии луғатномаи хеш на ҳама вақт барои собит кардани шаклу маънии дурусти вожаву иборот абёти шоҳид зикр кардааст, лекин бо назардошти миқдори муайяни байтҳои суҳанварон, ки дар фарҳанг зикршудааст, «Таҳқиқ-ул-луғот»-ро метавон ҳамчун луғатномаи шоҳиддор арзёбӣ кард.

2. Новобаста аз он ки луғатнома ба тавзеҳу ташреҳи калимаву ибороти мухталиф бахшида шудааст, яъне мисоли фарҳангҳои хоси ибораву ифодаҳои рехта, ҳамчун «Чароғи ҳидоят»- и Хони Орзу нест, лекин дар он як қатор калимаҳо, ибораҳо ва ифодаҳои бадеӣ, ки дар осори суҳанварони форсу тоҷик вомехӯранд, тавзеҳи худро ёфтаанд, ки аҳамияти хуби адабиро моликанд.

3. Муаллифи луғатнома дар радифи калимаву ибораҳо як қатор мусталехоти илми адабиётшиносиро, ки марбут ба анвову авзони шеърӣ ва воситаҳои тасвири бадеиву санъати суҳанварианд, тавзеҳу ташреҳ додааст ва ба ин васила арзиши адабиётшиносии луғатномаро баланд бардоштааст. Хонандаи луғат баробари мутолиа намудани чунин маълумот перомунӣ як қатор шаклҳои шеърӣ, истилоҳоти арӯз ва санъатҳои бадеӣ иттилоъ пайдо менамояд, ки қисме аз онҳо дар осори марбут ба суҳанвариву суҳансанҷӣ нисбатан мухтасар қайд ёфтаанд.

Масоили матншиносӣ ва шарҳнигорӣ дар “Таҳқиқ-ул-луғот”

3.1. Арзиши матншиносии луғатнома

Ибтидо аз садаи XIV дар мактаби фарҳангшиносии форсу тоҷик равиҳои тоза дар танзими луғатномаҳои тафсирии ба вуҷуд омад, ки он иртибот мегирад ба ғунҷоиши воҳидҳои луғавӣ дар фарҳангҳои тафсирии. Агар луғатномаҳои давраи аввал аз ҳайси фарогирии воҳидҳои луғавӣ чандон бузург набуда, барои шохидии маъно аз ашъори суҳанварон мисолҳо оварда шаванд, дар фарҳангшиносии давраи васат, яъне асрҳои XIV- XVI луғатномаҳои ҳаҷман бузург ба танзим омаданд, ки зиёда аз бист ҳазор воҳидҳои луғавиро фаро мегирифтанд ва ин ҳолат табиист, ки зикри абъти шохидро маҳдуд мекард. Муаллифони фарҳангҳои тафсирии танҳо ҳангоми зарурат ба зикри абъти шохид рӯ меоварданду бас. Ин таҷриба боиси он гардид, ки дар маърифати воҳидҳои луғавӣ охишта-охишта ихтилофи назар ба вуҷуд оянд ва ҳатто санадҳои шеърӣ, ки барои исботи маънӣ зикр гардида буданд, мавриди таҳаммул қарор гирифт. Бино ба андешаи В.А.Капранов фарҳангшиногони давраи сеюм таваҷҷуҳи бештар ба нақди маълумоти муаллифони фарҳангҳои пешин зоҳир карданд. Аз сабаби ҷой доштани саҳву ғалатҳо дар қотибон ҳангоми рӯнавис кардани зикри абъти шохид низ назари интиқодии муаллифони луғатномаҳои баъдӣ ба асноди шохиди фарҳангҳо низ торафт вусъат пайдо кард (76). Имрӯз омӯхтани масоили марбут ба асноди шохиди фарҳангҳои тафсирии садаҳои XIV-XIX арзиши хуби адабиётшиносиро пайдо кардааст. Чунки равшанӣ андохтан ба ин масъала, аз як тараф, ҷиҳати бозёфти абъти тоза ва ғунаи нави абъти суҳанварони форсу тоҷик мусоидат намояд, аз тарафи дигар, ғалатхониву ғалатнависии қотибон ҳангоми нусхабардории фарҳангҳои тафсирии дар мавриди асноди шохиди луғатномаҳо ошкор хоҳад гардид, ки аз арзиши ҳосаи матншиносӣ бархурдоранд.

Аз ин рӯ, мавқеи фарҳангҳо дар тасҳеҳу нашри мутуни адабӣ низ муҳим аст, ки дар ин бора таҳқиқоте аз ҷониби устод Абдулманнони Насриддин (94), Мавҷуда Ёрунова (143), Саидумрон Саидов (131-133), Шавкатҷон Рустамов (129) ва дигарон ба сомон расидааст. Аз ин ҷиҳат таҳқиқ намудани нақш ва мақоми фарҳанги “Таҳқиқ-ул-луғот” муҳим ва зарурӣ ба назар мерасад.

Мавлоно Муҳаммадсаиди Соҳиб, ки низ ҳангоми тадвини «Таҳқиқ-ул-луғот» ба зикри асноди шоҳид эътибори хоса додааст, табиист, ки масъалаи матншиносии абёти зикршуда пешорӯи муҳаққиқи луғатнома падидор мегардад. Ҳарчанд аксари байтҳои шоҳид аз ҳайси шаклу мазмун дуруст зикр шудаанд, лекин боз ҳам мабоҳиси матншиносӣ дар онҳо тазоҳур ёфтаанд. Чунончи:

Барҳазар – билфатҳ ва «ҳо»-и ҳуттӣ ба маънии яксӯ ва барканор ва ба замми «бо»-и форсӣ чунонки шуҳрат дорад, хатост, аз «Баҳори Аҷам». Саъдӣ фармояд:

Ту пок омадӣ барҳазар бошу пок,

Ки нанг аст нопок рафтан ба хок (13;26).

Ин байт аз боби нуҳуми “Бӯстон”-и Саъдӣ баргирифта шудааст, ки “Дар тавба ва роҳи савоб” унвон дорад. Аммо шакли дигари ин байт дар қисмати сароғози “Бӯстон” ба шакли зайл омадааст:

Чу пок офаридат бихиш бошу пок,

Ки нанг аст нопок рафтан ба хок (32;17).

Афзудан ҷоиз аст, ки дар “Таҳқиқ-ул-луғот” мисраи аввал ба гунаи дигар дарҷ шудааст. Яқинан, муаллифи фарҳанг ҳангоми таҳияи луғатномаи хеш нусхаи дигари “Бӯстон”-ро дар ихтиёр дошта, ки он ҳам саҳеҳ ба назар мерасад.

Шаъшаъа – ба фатҳи ҳар ду «шин»-и муъчама ва сукуни «айн»-и муҳмалаи аввал ва «айн»-и муҳмалаи дувум ба маънии равшании офтоб ва ба об омехтани шароб ва ба маънии шароб низ гуфтаанд аз «Мадор» ва «Мунтахаб» ва касоне, ки ба «ё»-и айн нависанд хато аст ва соҳиби «Мунтахаб» навишта, ки ба маънии партав ва равшании офтоб, чунонки машҳур аст, дар каломи араб наёмада. Хоҷа Ҳофиз фармояд:

**Бехуд аз шаъшаъаи партави зотам карданд,
Бода аз чоми тачаллӣ ба сифотам карданд (13;91).**

Шакли аслии ин байт дар Девони Ҳофиз чунин омадааст:

**Бехуд аз шаъшаъаи партави зотам карданд,
Бода аз чоми тачаллии сифотам доданд (31,179).**

Ба назар мерасад, ки котиби фарҳанг ё шояд муаллифи он шакли дар боло истифодашударо ба кор гирифтааст, аммо гунаи дар Девони Ҳофиз омада саҳеҳ аст, чун маънӣ ва мантиқ дар ҳамин шакл мутобиқи матлаб аст. Дар ин ғазали Ҳофиз калимаи “доданд” радиф шуда омадааст, аммо дар матни луғатнома он бо калимаи “карданд” иваз шудааст, ки ғалат аст. Азбаски мусаннифи луғат ва ё котиби он аз хотир байти Ҳофизро зикр кардааст, аз ин рӯ, чунин хатогӣ дар сабти асноди шоҳид роҳ ёфтааст.

Муҳаммадсаиди Соҳиб хангоми тавзеҳи вожаи “чироҳат” чунин овардааст:

Чироҳат - билкаسر реш ва захм ва билфатҳ хатост аз “Баҳори Аҷам” ва “Мунтахаб” ва “Баҳру-л-ҷавоҳир” ва “Канз” ва “Суроҳ”. Салим гӯяд:

**Сабо аз бўи зулфи ӯ магар сӯи чаман омад,
Ки бўи мушк захми лолаву гулро чироҳат кард (13,53).**

Сирочиддин Алихони Орзу бошад ин калимаро чунин тавзеҳ дода, байти Салими Техрониро дар шакли дигар зикр кардааст. Чунончи:

Чироҳат – дар арабӣ ба маънии мутлақи захм аст. Ва дар форсӣ ба маънии захми кӯҳна ва носур низ истеъмол кунанд. Салим гӯяд, байт

Сабо аз бўи зулфи ӯ магар сӯи чаман ояд,

Ки бӯи мушк захми лолаву гулро чироҳат кард (17,71).

Шакли дурусти байтро муаллифи “Таҳқиқ-ул-луғот” истифода кардааст, зеро мантиқи суҳан дар мисраи дувум тақозо дорад, ки дар мисраи якум ба ҷои вожаи “ояд”, калимаи “омад” истифода шавад, зеро феъли чироҳат кард замони гузашта аст, аз ин рӯ, феъли “омад” ба ҷои “ояд” дуруст аст. Дар девони Салими Техронӣ низ ин байт дар шакли

Сабо аз бӯи зулфи ӯ магар сӯи чаман омад,

Ки бӯи мушк захми лолаву гулро чироҳат кард (22,258).

зикр гардидааст.

Фатила – маъхуз аз фатл, ки билфатҳ аст ба маънии тофтан ва тобидан ва касоне, ки фалита ба тақдими «лом» хонанд хато аст, аз «Баҳори Аҷам» ва баъзе гӯянд, агар фалита муштақ аз фалатат ба маънии ногоҳ гуфта шавад ва маънии он ногоҳгирандаи шӯъла, эй ҷалдгирандаи шӯъла гӯянд, дуруст бошад. Соиб гӯяд:

То кай ба шӯъла назанад ҷӯши доғи мо,

Пеш аз фатила чанд бисӯзад ҷароғи мо (13;107).

Ин байт дар Девони Соиб дар таркиби мутафарриқоти ӯ омадааст ва шакли саҳеҳи он бад-ин сурат аст:

То кай ба шӯълае назанад ҷӯши доғи мо,

Пеш аз фатила чанд бисӯзад ҷароғи мо (20, 54).

Дар матни фарҳанг ба ҷои вожаи “шӯълае” шакли “шӯъла”, бидуни ҳарфи “е” омадааст, ки ин ғалат, бидуни шубҳа, ин саҳв аз котиб сар задааст.

Дар ҷараёни истифодаи абёт муаллифи фарҳанг аз доираи васеи ашъори шуаро истифода намудааст. Бо назардошти наздик ба замони ривочи сабки ҳиндӣ дар адабиёти форсу тоҷик ба мушоҳида мерасад, ки ӯ бештар аз шоирони ин сабк коргирӣ намудааст. Аз ҷумла, дар шарҳи вожаи “ошён” ба унвони шоҳид ин байти Салими Техрониро овардааст:

Дар биёбони ҷунун ҷун ошёнӣ анкабут,

Торҳои доманам пайдо зи нуки хорҳо (13, 2-3).

Дар мавриди дигар ба мушоҳида мерасад, ки дар фарҳанг ҳангоми истифодаи абёт бо сабаби ба ҳам наздик будани шакли навишти калимаҳо вожагон нодуруст китобат шудааст. Масалан, дар ин байти Ҳофиз, ки ҳангоми шарҳи калимаи “омадан” истифода шуда, ба ҷои вожаи “девонанавоз” калимаи “бегонанавоз” истифода шудааст, ки вобаста ба мантиқи сухан иштибоҳ ба назар мерасад:

Эй ки бо силсилаи зулфи дароз омадай,

Фурсатат бод, ки бегонанавоз омадай (13;3).

Ба назар мерасад, ки дар умум шояд ин гунаи байт ҳам ҷой дошта бошад, аммо бо назардошти он ки, ки зулф дар адабиёти форсӣ ба занҷир шабоҳат дорад ва ин занҷир барои бастанӣ пои аҳли ҷунун истифода мешавад. Бинобар ин, лафзи “девонанавоз” истифода шудааст ва саҳеҳ ба назар мерасад.

Дар шарҳи вожаи интизор бошад байте аз Урфии Шерозӣ ба ин сурат омада:

Ҳар дил зи ту ашкреси ҳайрат,

Чун гӯшаи чашми интизорӣ (13;16).

Шакли дигари ин байт дар нусхаҳои девони шоир ба ин сурат низ дучор меояд:

Чашмам зи ту ашкреси ҳайрат,

Чун гӯшаи чашми интизорӣ (34;123).

Аммо тааммул дар маънии байт ин амрро бозгӯӣ мекунад, ки котибон ин тағйиротро бар асоси шинохти мантиқи сухан ворид намудаанд. Азбаски “ашк” ва “ҳайрат” сифати чашм ҳастанд, ин гунаи байт дар нусхаҳо дучор омадааст ва котибон онро тағйир додаанд. Албатта, маҳз таваҷҷуҳ ба гунаҳои абёт моро бар ин назар мерасонад, ки барои тасҳеҳи мутуни девони шуаро истифода аз абёти шоҳиди фарҳангҳо муфид аст.

Бархурдорӣ ва нуричашмӣ – ин алқоб хос ба духтар навиштан ва ҳар ду “ё”-и таҳтонӣ барои таънис доништан маҳзи хатост, чаро ки дар форсӣ “ё” барои таънис ҳеч ҷо наёмада, магар дар ҳиндӣ. Ва агар гӯянд барои мутакаллим аст, хусусияти духтар намоиш, ба писар ҳам собит мешавад. Ба ҳар сурат ин алқоб ба духтар ҳолӣ аз карохият нест. Чунончи, Қудсӣ гӯяд:

Нависад нурчашмӣ офтоб он сафҳаи рӯро,

Маҳи нав қиблагоҳе хонад ин меҳробӣ абруро (13,27).

Муқоисаи ин байт бо Девони Қудсии Машҳадӣ, ки дар тасҳеҳи Муҳаммади Қаҳрамон соли 1375 дар Машҳад ба ҷоп расидааст, маълум намуд, ки ғазале бо ин байт дар он ҷой надорад ва муаллиф онро шояд аз нусхаи дигаре истифода намуда бошад.

Баробари ин, дар фарҳанги “Таҳқиқ-ул-луғот” муаллиф дар нисфи зиёди тавзеҳи воҳидҳои луғавӣ мулоҳизоти хешро дар бораи тасҳеҳи мутун ва шеваи нигоҳдорӣ, инчунин ғалатҳои котибон низ изҳор доштааст, ки ин шеваи ташреҳро дар тавзеҳи вожаҳои “Шис”, “саҳобат”, “сиҳҳат”, “талоя”, “фатила”, “камар”, “ломаҳола”, “мусаввада”, “муштаҳӣ”, “муқарнас” ва ғайра равшан метавон мушоҳида кард. Аз ҷумла, ӯ дар ҷараёни шарҳи вожаи “мактабхона” чунин навиштааст:

Мактабхона – агарчи дар таҳқиқ ин таркиб ғалат аст, чаро ки лафзи мактаб, ки сиғаи исми зарф бошад ба маънии ҷои китобат, ҳоҷат ба лафзи хона надорад. Ва агарчи баъзе устодон ба сабили таҷрид дар шеърӣ худ овардаанд, чунонки Мирзо Муҳаммадалиӣ Соиб гӯяд, байт:

**То мабод огоҳ аз завқ гирифторе шаванд,
Мекунам озод тифлонро зи мактабхонаҳо.**

Магар авло ҳамин аст, ки аз ин қисм алфоз иҷтиноб нумоянд (13,138).

Дар мавриди шарҳи вожаи “Аҷӣ” низ овардааст:

Аҷӣ – ба фатҳи аввал ва касри “ҷим”-и форсӣ бародаркорон. Ин лафз туркист аз “Латоиф” ва он ҷӣ дар баъзе нусах ба ин маънӣ Аҳӣ бо “хо”-и муъҷама навиштаанд, аз ғалати котибон аст (13;4).

Дар баробари ин, яке аз арзишҳои муҳими фарҳанги “Таҳқиқ-ул-луғот” дар он зоҳир мегардад, ки муаллиф зимни таҳлилу баррасӣ ва овардани абёти шоҳид ба ҷанбаҳои адабиётшиносии онҳо, яъне шеваҳои қофиясозӣ ва қаробати ашъори шуароро аз рӯи ин унсури муҳими шеърӣ таъкид доштааст. Масалан, дар шаҳри вожаи Бобил ду байт, яке аз Зухурӣ ва дигаре аз Салим меоварад ва ба таври махсус қайд мекунад, ки бинои қофияи ҳарду ғазал бар замма аст, яъне шакли Бобул. Ин таъкиди шоир ба он хотир аст, ки дар шарҳи вожа оварда: “Бобил” ба касри “бо”-и дувум. Абёти мазкур бошад чунин сурат доранд: Зухурӣ гӯяд:

**Дар Дакан он чашм пайдо мешавад,
Бочҳои сохирони Бобул аст.**

Салим гӯяд:

**Дар раҳи ишқ, эй дил, аз сеҳру фусун эмин мабош,
Хонаи ҳар мури ин сахрой чоҳи Бобул аст (13;21).**

Дар шарҳи ибораи “боғи назар” бошад муаллиф овардааст, ки исми боғест дар Кирмон. Ҳарчанд барои шоҳид байте аз Воизи Қазвиниро меоварад, ба мушоҳида мерасад, ки ин ҷо ибораи “боғи назар” ҳам ба маънии ин

боғ ва ҳам чун як таъбири шоиронаи “боғи нигоҳ” ба кор рафта:

То акси гули рӯи ту дар чашми сари мост,

Домони пур аз хуншуда боғи назари мост (13;19).

Ин ҷо шоир ҳамон боғи нигоҳи хешро дар назар дорад, ки аз акси гули рӯи маъшук ба домони пур аз хун бадал шудааст. Манзур ҳамон чашми хунин ва хуморӣ ҳам бошад. Аммо аҳамияти шарҳи овардаи муаллифи фарҳанг дар он зоҳир мешавад, ки ба василаи он дар бораи мавҷудияти чунин як боғе бо ҳамин ном дар Кирмон хонанда огаҳӣ пайдо мекунад, зеро бидуни огоҳӣ аз шарҳи фарҳанг таъбири мазкурро аҳли мутолиа танҳо як ибораи шоирона медонанду бас. Дар ин ҳол, маҳз шарҳи муаллифи фарҳанг дар таркиби байти Воиз мавҷуд будани ихомеоро ошкор мекунад, ки маънии аввал ҳамон таъбири шоирона бошад, маънии дувум номи ҳамин боғест, ки шояд дар асл шоир онро дар назар надошта. Ин шеваи кори муаллифи фарҳанг низ як навъ усули хоси маърифати ашъорро низ ошкор мекунад, ки барои шарҳу тавзеҳ ва масоили маърифати адабиёт муҳим ба назар мерасад.

Бояд зикр намуд, ки ин байт матлаъи як ғазал аз Девони Воизи Қазвинӣ аст, ки як нусхаи хаттии он дар китобхонаи Маҷлиси Шӯрои миллии Эрон махфуз аст.

Ҳангоми тавзеҳи калимаи “оташбарг” муаллифи “Таҳқиқ-ул-луғот” байти

Биё соқӣ, шаби ид аст, фикри иди ман кун,

Ба оташбарги моҳи нав чароғи бода равшан кун! (13,145).

— ро ба Саъдии Шерозӣ нисбат додааст. Аммо дар нусхаҳои девони Шайх Саъдӣ ин байтро дучор карда натавонистем. Аслан, ин байт моли шоир Машҳадии Қумӣ аст, ки муаллифи «Чароғи ҳидоят» дар тавзеҳи

вожаи «оташбарг» ҳамчун байти шоҳид зикр кардааст.
Чунончи:

Оташбарг - аз ин байти Машҳади Қумӣ, байт:

Биё соқӣ, шаби ид аст, фикри иди ман кун,

Ба оташбарги моҳи нав чароғи бода равшан кун!

ба маънии кибрит, ки дар муҳоварот ба маънии хасе бошад, ки чароғ ва оташ бад-он афрӯзанд ва ба ҳиндӣ диясалайӣ гӯянд. Маълум мешавад ва ба таҳқиқ пайваست, ки ба маънии чақмоқ аст ва ташбеҳи моҳи нав муайиди ин аст. Ва маънии таркибии он низ, чи **барг** ба маънии сомон меояд, чунонки **барги сафар** ба маънии сомони сафар ва **чақмоқ** сомони ба ҳам расидани оташ аст. Он чи соҳиби «Нусхат-ул-ҳисоб» ба маънии шамшери обдор навишта, ғалати маҳз бошад. Ва дар кутуби муътабари луғоти қадими форсия мисли «Ҷаҳонگیرӣ» ва «Рашидӣ» ва ғайра нест. Ва агарчи санад аз ҳуҷҷати сотеъи таснифи устоди худ, ки муҳлими «Бурҳони қотеъ» аст, оварда, ҳаргиз қобили эътимод нест, ки кайфияти «Бурҳони қотеъ» аз «Сироч-ул-луғот» зоҳир аст (17,13).

Ҳамин тавр, аз баррасиву таҳлили абёти шоҳиди луғатнома ва муқоисаи онҳо бо осору девони ашъори шоирон бо чунин масоили матншиносӣ метавон бархурд кард:

- а) Дарёфти байтҳои тоза аз матн луғат;
- б) Пайдо кардани варианти нави абёти суҳанварон;
- в) Бадалшавии калимаҳо бо алфози дигар дар мисраъҳо;
- г) Иловашавии ҳуруфу калимаҳо ва ҳалал ёфтани вазни ашъор;
- д) Афтодани ҳуруф аз калимаҳо ва ҳалал ёфтани вазни ашъор;
- е) Интисоби ашъор.

Аз баррасӣ ва таҳлили зикри ашъор дар «Таҳқиқ-ул-луғот» ва масъалаҳои матншиносии осори суҳанварон дар он ба натиҷаҳои зерин метавон расид:

- Бо назардошти қаробати замони таълифи ин фарҳанг ба айёми ривочи сабки ҳиндӣ муаллифи фарҳанг бештар аз суҳанварони ин сабк абёти шоҳид овардааст. Ҳамзамон, арзиш ва аҳамияти дигари адабии фарҳанг дар он зоҳир мегардад, ки муаллиф дар чараёни кори хеш таъбир ва ибораҳои нодири шоиронаро низ мавриди шарҳу тавзеҳ қарор додааст.

- Муқоисаи абёти мавриди истифодаи муаллиф бо мутуни мазкур дар девони шуаро ва маҷмуаҳои осор равшан месозад, ки фарқиятҳое дар абёти шоҳид ва нусхаҳои осори шоирон ба чашм мерасад. Ин фарқиятро метавон бар асоси чанд нукта муқаррар намуд, ки дар навбати аввал зимни китобати нусахи фарҳанг бархе вожагон нодуруст китобат шудаанд, ки намунаи он ҳамагон зикри “беғонагон” ба ҷои “деғонагон” дар байти Ҳофиз аст. Дар баробари ин, шояд муаллифи фарҳанг аз нусахе истифода карда, ки гунаҳои дигари ин абёт мавҷуданд, зеро ба назар мерасад, ки ин фарқиятҳо ба маънии абёт камтар ҳалал ворид мекунанд. Аз ин рӯ, маводи мазкур барои тасҳеҳи мутуни осори суҳанварон, ҳоса, шоирони сабки ҳиндӣ, ки осорашон ҳануз ҳам ба қадри кофӣ тасҳеҳ ва нашр нашудааст, инчунин шарҳу тавзеҳи таъбироти шоирона арзиши ҳоса дорад.

- Таҳлили абёти шоҳиди фарҳанг равшан месозад, ки на ҳамаи онҳо бидуни саҳв зикр гардидаанд, агар ҷое табдили калима боиси ҳароб гардидани мазмун гардида бошад, ҷои дигар илова шудани калима сабабгори ин ҳолат шудааст. Ҷое иловаи ҳарф ва ҷои дигар ҳазф гардидани он маъниву вазни ашъорро ҳароб кардааст. Ҳамчунин баъзе абёт, ки моли як суҳанвари на он қадар

маъруф аст, ҳамчун байти шоири маъруф муаррифӣ гардидааст.

Бинобар он, аз нуқтаи назари танқидӣ мавриди омӯзишу таҳлил қарор додани луғату фарҳангҳои тафсирий, хоса абёти шохиди онҳо бисёр уқдаҳои матншиносии тоҷикро рӯшанӣ хоҳад бахшид.

3.2. Аносири шарҳ дар “Таҳқиқ-ул-луғот”

Чуноне ки қайдаш рафт, В.А.Капранов дар асоси баррасиву таҳлили луғату фаҳангномаҳои дар Шибҳи қораи Ҳинд тадвинёфта ба чунин натиҷа расидааст, ки дар мактаби фарҳангшиносии Ҳинд принципи тозаии лексикографӣ роҳандозӣ гардид, ки ин ҳам бошад имтизочи луғатнависӣ бо шарҳшиноист. Мусаннифони луғатномаҳо кӯшиш менамуданд, ки ҳангоми тавзеҳи ин ё он моддаи луғавӣ барои дуруст маънидод кардани он абёти шохид зикр карда, дар ин вақт ба номи суҳанвар (Ҳоҷаи Шероз фармояд...) ва асари ӯ (Мулло Туғро дар “Илҳомия” гӯяд...), ба шарҳи калимаҳои душворфаҳм, ки дар дохили абёти шохид мавҷуданд, шарҳи мухтасар ва ё муфассали байтҳои шохид, нодуруст будани байти ҳамчун асноди шохид зикршуда ва ғайра ишора менамуданд. Аз ин рӯ, муаллифони фарҳангҳои Шибҳи қораи Ҳиндро на танҳо тавзеҳгарони вожаву ибора, балки ташреҳгарони маънӣ номидан ба ҳақиқат наздик менамояд. Воқеан, танҳо маърифати дурусту комили абёти шохид метавонад барои тавзеҳи дурусти маъноии моддаи луғавии шарҳёбанда мусоидат намояд. Дар идомаи андешаҳои хеш ин донишманди луғатшинос таъкид бар он месозад, ки танҳо шарҳи дурусти абёти шохид метавонад муаллифони

луғатномаҳоро аз иштибоҳоту пургӯй боздошта, барои ноил гардидан ба шарҳу тавзеҳи аниқу мушаххаси моддаҳои луғавӣ оварда расонад, ҳамзамон ихчамии асарҳои лексикографиро таъмин созад. Омӯзишу таҳлили фарҳангҳои садаҳои ХУ111-Х1Х шаҳодат аз он медиҳанд, ки чунин принсипро аксари муаллифони фарҳангҳо комилан риоя кардаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқи “Шарафномаи Манярӣ” Ш.Рустамов дар таҳқиқоти анҷомдодаи хеш перомуни ҷой доштани аносири шарҳ дар фарҳанги мазбур ибрози назар карда, роҳ ёфтани ин унсуро ҳамчун падидаи тоза дар мактаби фарҳангшиносии Шибҳи қораи Ҳинд арзёбӣ кардааст (129,121). Ин падидаи нав дар фарҳангҳое, ки минбаъд дар Ҳиндустон ба тасниф расиданд, торафт роиҷ гардид. Масалан, муаллифи “Чароғи ҳидоят” дар тавзеҳи аксари моддаҳои луғавӣ аз ин принсип коргирӣ карда, ба шарҳи байтҳое, ки ҳамчун асноди шохид овардааст, пардохтааст. Чунончи:

Пешмисраъ – баъзе мисраъи дувуми байт гуфтаанд. Соиб гӯяд, байт:

Ба андак фурсате аз ҳамхаёлон пеш меояд,

Тавонад ҳар ки Соиб пешмисраъро расонидан.

Ва ин хатост, чаро ки пешмисраъ мисраъи аввали байтро гӯянд. Таъсир гӯяд, байт:

Аз ту қабилае ба накӯӣ масал шавад,

Чун пешмисраъе, ки замини ғазал шавад.

ва ин расми аҳли суҳан аст, ки чун хоҳанд замини тоза тарҳ кунанд, девони тоза тарҳкунанда девони шахсе мебинад ва пешмисраъҳои ғазалеро мулоҳаза менамоянд, ҳар чи хуш омад он мисраъро радифу қофия сохта, ғазал мегӯянд. Ва он чи Мирзо Соиб гуфта сирраш он аст, ки шоир аввал фикри радифу қофия мекунад ва мехоҳад, ки

лутф дар мисраъи дувум бошад. Чун мисраъи мазкур гуфта шавад, баъзе дар расонидан мусоҳала менамоянд. Лиҳозо мефармояд, ки пешмисраъи хуб ва чуст ба мисраъи дувум бояд расонид. Ва пешмисраъ гуфтан ин мисраъро мин ҳайсилкиноят агарчи аз чуст гуфтан муаххар аст, чунонки бар шоир зоҳир аст (17 ;54-55).

Чигархор – машхур; дигар шахсе, ки ба зӯри афсун ва қуввати нафаси хабиси худ чигари баччаро ба чашм хӯрад ва бачча бимирад. Дар ҳиндӣ доян ба “дол”-и ҳиндӣ) ва бҳаттӣ (ба “бо”-и махлутулталаффуз ба “хо” ва “то”-и ҳиндӣ) гӯянд. Ва ин амал зоҳиран махсуси аҳли Ҳинд аст. Лиҳозо Боқирӣ вазири қурҷӣ, ки Мирзо Соиб ашъораш интиҳоб карда, гӯяд, байт:

Дар захми дилам реша давонида нигоҳаш,

Ҳиндуи чигархор бувад чашми сиёҳаш.

Ва чун чигархорӣ аз Ҳинд ном зане, ки модари Муовия аст, дар ҳаққи ҳазрати разияллоҳу анҳу ба амал омада, чунонки дар таворих мазкур аст. Ва дар Ҳинд чигархорӣ шуҳрат дорад, чунонки гузашт. Лафзи ҳинди чигархор шуҳрат карда. Ва ин аз иттифоқот аст. Рукноӣ Масеҳ гӯяд, рубоӣ:

Мижғони қачи ту дар ғами ёрон аст,

Нозам сарашон вақти чигархорон аст.

Ҳар кас ки чигар ба даст сӯяш мерафт,

Гуфтам, чӣ шуда? – Гуфт: чигархорон аст (17;72).

Агар ба мисолҳои зикршуда бо назари таҳлил муносибат намоем, мусаллам мегардад, ки Сирочиддин Алихони Орзу кӯшиш ба харҷ додааст, ки барои дуруст тавзеҳ ёфтани калимаҳои “пешмисраъ” ва “чигархор” дар баробари зикри маънии луғавии калима, иловатан перомуни ин калимаҳо мулоҳизаронӣ карда, барои

хонанда маълумоти пурқиматеро зикр кардааст, ки воқеан хам кори шорехони осори адабиरो ба хотир меорад.

Ин тарзи ташреҳро дар “Таҳқиқ-ул-луғот”-и Муҳаммадсаиди Соҳиб низ метавон ба равшанӣ мушоҳида кард. Чунончи, муаллифи луғатнома дар тавзеҳи калимаи “бодгир” овардааст:

Бодгир – ба «коф»-ии форсӣ дарича ва равзанае, ки барои бод дар хона созанд, ба тозӣ онро ғурфа гӯянд ва хона, ки аз ҳар чаҳор тараф бодгир ҷиҳати вазидани бод дошта бошад, низ Маҷдуддин Алиӣ Қавсӣ навишта. Шифой, рубой:

**Бинӣ ту сарбурида гирӣ аҷабест,
Дандони гурозро нафире аҷабест.
Аз чор тараф тез дар ӯ мепечид,
Аз баҳри сабил бодгире аҷабест.**

Ҳаворо бодрав гӯянд. Туғро:

**Ғайр аз қафас к-аз ҳар тараф дорад ҳазорон бодрав,
Натвон шумурдан хушҳаво хасхонаи дарбастаро.**

Аммо бояд донист, ки ғурфа ба маънии дарича, чунонки дар авом шӯҳрат гирифта, аслаш болохона аст, дар «Қомус» гуфта: Ал – ғурфа биззамматул – аслия ва аз тафосир низ чунин маълум мешавад, пас ғурфа ба маънии бодгир гуфтан ғалат хоҳад буд ва ба маънии сонӣ, албатта, дуруст бошад (13;19).

Дар тавзеҳи моддаи луғавии «аҷиллатулҳукамо» дар «Чароғи ҳидоят» омадааст:

Аҷиллатулҳукамо – лафзи арабист; ва **аҷиллат** чамъи **ҷалил** ва **ҳукамо** чамъи **ҳаким**; ва инро итлоқ бар муфрад кардаанд. Зухурӣ гӯяд, байт:

**Хамӯш чун шавам аз ғайб медиҳанд нидо,
Ки лаб бибанд зи мадҳи аҷиллатулҳукамо.**

Муаллиф гӯяд, ҳарчанд истеъмоли чамъи арабӣ дар маҳалли муфрад дар забони форсиён бисёр аст, мисли

аҷоиб ба маънии аҷиб ва риёз ба маънии равза ва ҳур ба маънии ҳавро. Магар дар кутуби худ навишта ва онро ҷоиз доштам, лекин ба таҳқиқ пайваст, ки ин ҳам мавқуф бар истеъмол аст, то дар каломи ақобир муқаррар ёфт нашавад, наметавон ҷуръати баровардани он кард. Ва дар байти Зухурӣ гумон мешавад, ки ғалати маҳз аст ва ба ҷои аҷиллулҳукамо гуфта. Ва ин байти Калим ҳам аз ин олам аст. Байт:

**Душмани ойнаанд онҳо, ки аҳли узлатанд,
Ҳар кучо абнои чинсе гунҷад он ҷо қасрат аст.**

Ва ин таҳқиқ муҳолифи таҳқиқот аст, ки дар кутуби дигар навиштаам. Ва дар ин боб маъзурам, зеро ки собиқ ин қисм алфозро қасе мутаариз нашуда ва таҳқиқот бар рӯи қор наёварда. Ҳоло ки ҳар қадар дарёфт мешавад, ба муқтазои вақт ва таблиғи илм ва истиқрор навишта мешавад. Ва дар баъзе нусахи девони Зухурӣ хулосатулҳукамо дида шуда. Пас нусахи аввал ғалат бошад (17,18).

Аҷиллатулҳукамо – лафзи арабист ва аҷиллат қамъи қалил ва ҳукамо қамъи ҳақим ва инро итлоқ бар муфрад қардаанд. Зухурӣ гӯяд:

**Ҳамӯш чун шавам аз ҷайб медиҳанд нидо,
Ки лаб банд зи мадҳи аҷиллатулҳукамо.**

Ҳарчанд истеъмоли қамъи арабӣ дар маҳалли муфрад дар забони форсиён бисёр аст, мисли аҷоиб ба маънии аҷаб ва риёз ба маънии равза ва ҳур ба маънии ҳуро, лекин ба таҳқиқ пайваст, ки ин исм мавқуф бар истеъмол аст, то дар каломи ақобир магар ёфт нашуд наметавон ҳайрат бар овардани он қунад ва дар байти Зухурӣ гумон мешавад, ки ғалати маҳз аст ва ба ҷои аҷиллулҳукамо гуфта ва ин байти Калим ҳам аз ин олам аст:

**Душмани ойнаанд онҳо, ки аҳли узлатанд,
Ҳар кучо абнои чинсе гунҷад он ҷо қасрат аст.**

Ва дар баъзе нусахи девони Зухурӣ хулосатул-ҳукамо дида шуда, пас нусахи аввал ғалат бошад (13,5).

Аз муқоисаи ин ду луғатнома метавон чунин натиҷа гирифт, ки соҳиби «Таҳқиқ-ул-луғот» маълумоти Хони Орзуро айнан зикр қардааст

ва танҳо он қисматҳоро, ки ба зикри заҳмати муаллифи «Чароғи хидоят» ишора менамооянд, мисли «муаллиф гӯяд», «ва ин таҳқиқ муҳолифи таҳқиқот аст, ки дар кутуби дигар навиштаам. Ва дар ин боб маъзурам, зеро ки собиқ ин қисм алфозро касе мутаариз нашуда ва таҳқиқот бар рӯи кор наёварда»-ро ҳазф намудааст.

Дар баъзе аз маворид таснифгарони луғот ба шарҳи калимаҳо, мафҳумҳо ва мисраъҳои дохили абёти шоҳид низ пардохтаанд ва ба ин васила дарки маънии моддаи луғавии тавзеҳшавандаро сабук сохтаанд. Чунончи, Сирочиддин Алихони Орзу дар тавзеҳи ибораи «аз чашм уфтодан» овардааст:

Аз чашм уфтодан ва **дар чашм уфтодан** – безътибор будан дар назари касе. Бидон ки ҳар ҷоду ҳарф аз як калима дохил шаванд, ҳазфи яке аз он ҷоиз аст. Ҳаким Шифоӣ гӯяд, байт:

Зи ҳар ҷо бигзарам аҳли маломат

Намояндам ба арбоби саломат.

Ки ин рӯкардаи даргоҳи ишқ аст

Зи чашм уфтодагони шоҳи ишқ аст.

Ва матлаб мисраъи ҷорум аст, зеро ки дар асл чунин бояд ки: «аз чашм уфтодагони шоҳи ишқ аст». Ва аз ин олам аст ин мисраъи Мирзо Муҳаммадалии Соиб, мисраъ:

Айбе ба айби худ бирасидан намерасад...

Зеро ки аз ҷумла ду бо, ки силаи расидан аст, маҳзуф шуда, чунонки як аз дар байти Шифоӣ. Ва таҳқиқ он аст, ки ин ҳуруф аз роҳи сахв аст ва пайравону мутобеъон ин қоидаро муқаррар намудаанд. Агар дар муҳовара ин қисм меомад, санад буд. Лиҳозо гуфтаанд, ки заллати салаф ҳуҷҷат намешавад. Махфӣ намонад, ки фақир Орзу дар байти Наввоб Ваҳидуззамон тасарруфе кардааст ва лафзе

расонида. Гумон дорам, ки пеши суханфаҳмон даخلي бечо набошад. Ва он байт ин аст, байт:

**Эътибороти чаҳон рафтаст пеш аз омадан,
Номҳо дар вақти кандан аз нигин уфтодааст.**

Фақир мисраъи дувумро чунин беҳтар медонад:

Ном вақти кандан аз чашми нигин уфтодааст.

Дар ин ду лутф аст: аввал он ки безътибор шудани кандан, аз чашм уфтодан аст, дувум ташбеҳи нигин ба чашм (17, 21).

Ин тарзи ташреҳро дар “Таҳқиқ-ул-луғот” низ метавон мушоҳида кард. Масалан, дар тавзеҳи ибораи “бинии кӯх” Муҳаммадсаиди Соҳиб нигоштааст:

Бинии кӯх – баромадагии сари кӯх, ки онро дар тозӣ «қоила» (قاعلى) хонанд. Салим:

**Ба рӯяш бинӣ азбас заъфу андӯх,
Кашида теғ ҳамчун бинии кӯх.**

Ва ҳамонро теғи кӯх гӯянд. – Қоила кӯҳе дароз, қола фӣ –л-Қомус: «Ал-Қоилата ал-Ҷабала –л Тавил» ва ин ки соҳиби «Мусталаҳот» меорад, ки онро ба тозӣ қоила хонанд, ғалат аст. Бинии кӯҳро ба тозӣ «алифу-л-ҷабал» ва қурнос ба замми «қоф» ва «ро» ва «нун» ва «син» -и муҳмала гӯянд ва Хони Орзу қуллай кӯх навишта ва он ки дарах (دره) ба маънии кӯх навишта, ғалат карда (13;7-з).

Мусаннифони фарҳангҳои тафсирий ҳангоми тавзеҳи моддаҳои луғавӣ ба номи асарҳои суҳанварон, ба касбу пешаҳо низ ишораҳо кардаанд, ки аз аз унсурҳои шарҳнависӣ маҳсуб меёбанд. Чунончи, Хони Орзу дар «Ҷароғи ҳидоят» оварда:

Бакқол-фурӯшандаи ғалла, чунонки мутаъорифи
Ҳиндустон аст. Ва саҳеҳ бад-ин маънӣ касе ки меваи мисли беҳ ва анор ва гирдакон ва панир фурушанд, оранд. Ваҳид гӯяд, байт:

**Чӣ гӯям зи бакқоли соҳибҷамол,
Аз ин хатти сабзу аз он ранги ол.**

**Асирон бар атрофаш аз шахру дех,
Намадпӯш аз гарди кулфат чу мех.
Зи мижгони шӯхаш дили марди пир
Зи сӯрохи ғарбол ҳамчун панир.**

Ва аз «Маснавӣ» - и Мавлавӣ ба маънии аттор маълум мешавад. Ва аҳли Кашмир ба маънии шахсе ки суду савдо кунад, истеъмол кунанд (17,43).

Усул – лафзи арабист; ва ба истилоҳи мусиқиён ба маънии иқоъ аст, ки иборат аз задан аст. Ва форсиён ба маънии ҳаракати мавзун ва хушоянда истеъмол кунанд. Салим гӯяд, байт:

**Зи корҳои мувофиқ махӯр фиреби ҷаҳон,
Чу он усул, ки зан дар ҷимоъ меорад.**

Ва мардуми Кашмир духули хурдро, ки дар маҳовил ва маҷолис навозанд, гӯянд (,23).

Муҳаммадсаиди Соҳиб низ маълумоти Алихони Орзуро бо каме тағйирот ба луғатномаи хеш ворид кардааст. Чунончи:

Баққол – дар Ҳиндустон ба маънии ғаллафурӯш бисёр мустаъмал шудааст. Ва ба ин маънӣ ба “дол”-и билфатҳу ташдиди “дол”-и муҳмала саҳеҳ бошад ва назди аҳли забон баққол ба маънии таррафурӯш аст, чи баққол билфатҳ тарраро гӯянд, аз “Ҷароғи ҳидоят” Ваҳид гӯяд, байт:

**Чӣ гӯям зи баққоли соҳибҷамол,
Аз ин хатти сабзу аз он ранги ол.
Асирон бар атрофаш аз шахру дех,
Намадпӯш аз гарди кулфат чу мех.
Зи мижгони шӯхаш дили марди пир
Зи сӯрохи ғарбол ҳамчун панир.**

Ва аз «Маснавӣ» - и Мавлавӣ ба маънии аттор маълум мешавад. Ва аҳли Кашмир ба маънии шахсе ки суду савдо кунад, истеъмол кунанд (13,29).

Усул – ин лафзи арабист; ва ба истилоҳи мусиқиён ба маънии иқоъ аст, ки иборат аз задан аст. Ва форсиён ба маънии ҳаракати мавзун ва хушоянда истеъмол кунанд. Салим гӯяд, байт:

Зи корҳои мувофиқ махӯр фиреби ҷаҳон,

Чу он усул, ки зан дар ҷимоъ меорад.

Ва мардуми Кашмир духули хурдро, ки дар маҳовил ва маҷолис навозанд, гӯянд (13,97).

Сирочиддин Алихони Орзу дар луғатномаи хеш кӯшиш кардааст, ки баъд аз тавзеҳи маънии моддаҳои луғавӣ сабабҳои дар каломӣ шуаро роҳ ёфтани шаклҳои мухталифи вожаҳои шарҳёфта ва дар ин замина калимоти дигарро низ асоснок намояд, ки хоси шурӯҳи осори адабист. Чунончи:

Ҳаракат – лафзи арабист, ба маънии маъруф; ва ба сукуни дувум (яъне **ҳаркат**)* низ форсиён истеъмол кардаанд. Мулло Фавқӣ гӯяд, байт:

Зи бас хушҳаркату ширинадо буд,

Агар меод тире хушнамо буд.

Ва дар ашъори Муҳаммадхусайн, ки аҳволи ӯ дар «Тазкираи Насрободӣ» мастур аст, ба сукуни дувум бисёр дида шуда. Ин таҳфиф аз тасарруфоти устодони кодирсухан аст. Ва лиҳозо Мулло Фавқӣ дар дебочаи девони худ навишта. Ва низ баъзе аз ҳарфҳо, ки асоси қофия ва вазро ҳалал дошт, аз калимоти мутаъориф ҳазф намуда. Чунонки дар байте, ки ҷорӯб нагунҷад, ба

воситаи истиқомати вазн ё риояти қофия онро ҳазф карда, чорӯ бастааст, интиҳо каломуху. Лекин фақир Орзу гуяд, ки лафзи чорӯ (ба ҳазфи бо) низ дида ва аз аҳли муҳовара муқаррар шунида. Таҳқиқи он дар лафзи чорӯ гузашт. Ва таҳқиқ он аст, ки ҳар гоҳ кудамо, мисли Хоқонӣ аларруусро, ки бар вазни мафоилун аст, аларруъс бар вазни мафоил баста бошад, мутааххиринро чи гуноҳ. Агар таҳфифе ё таҳрике дар лафзе кунанд, ғояташ ин маънӣ кодирсуханро ҷоиз аст, на хомгӯё навшамкро. Ва ин аслест қавӣ (17,83-84).

Соҳиби «Таҳқиқ-ул-луғот» низ ин маълумоти Хони Орзуро бо андаке тағйирот чунин истифода кардааст:

Ҳаракат – ба фатҳи аввал ва сонӣ ва солис на ба сукуни сонӣ чунонки машҳур аст. Лекин баъзе устодон ба сукуни сонӣ низ навиштаанд, магар беҳтар нест. Мулло Фавқӣ гӯяд, байт:

**Зи бас хушҳаркату ширинадо буд,
Агар метод тире хушнамо буд.**

Баъзе авом, ки ба ташдиди «коф» гӯянд маҳзи ғалат аст, аз «Чароғи ҳидоят» ва «Кашф»-у соҳиби соҳиби «Баҳори Аҷам» навишта, ки ҳаракат ба фатаҳот ҷунбиш ва ин масдари салосист... (13,59).

Тайёр – лафзи арабист, ба маънии парранда. Ва форсиён ба маънии муҳайё ва омода истеъмол кунанд. Ашраф гӯяд, байт:

**Мепарад боз аз ҳавои ишқи ӯ ранги рухам,
Гарчи бо занҷир мавҷи бода тайёраш кунам.**

Айзан гӯяд, байт:

**Ба фарқи аблақи сӯзон гиронбор,
Ҳама дар раҳравӣ чун мурғи тайёр.**

Дар байти дуввум мурғи тайёр агар ба тавсиф хонда шавад ҳам, балоғат наменаояд. Ва ҳам лутфи шеър, ки

манзури шоир аст, аз миён меравад. Ва баъзе аз ёрони муаллиф мегуфтанд, ки **тайёр** (ба «то»-и қарашат) дар арабӣ ба маънии чаҳанда омада. Дар ин сурат ба «то»-и мутаббақа дуруст набошад ва ба маънии «то»-и қарашат дуруст мешавад. Гуфтам бар ин тақдир низ маҷозро дахлест. Ва дар аксари нусах ба «то»-и мутаббақа дида шуд. Пас таҳқиқ он бошад, ки дар асл истилоҳи қушчиён аст, ки чун ҷонвари шикорандоз омода ва муҳайёи шикорандозӣ мешавад, гуянд тайёр шуд. Ва чун бар ин маънӣ шуҳрат гирифта, маҷозан ба маънии мутлақи муҳайё истеъмол ёфта (17,151).

Ин калимаро Муҳаммадсаиди Соҳиб бидуни байти шоҳид, вале бо истифода аз унсурҳои шарҳ, яъне истилоҳи миршикорон будани он, чунин тавзеҳ додааст:

Тайёр – ба ташдид ба маънии ҷалдрафтор ва чаҳанда ва маввоҷ (аз «Мунтахаб» ва «Суроҳ»); ва он чи дар муҳоварот гуянд, ки фулон чиз тайёр аст, яъне дуруст ва муҳайёст. Ба ин маънӣ маҷоз бошад аз маънии луғавӣ, яъне фулон чиз аз боиси дурустии худ чаҳанда ва ҷалдрафтор аст ба сӯи истеъмол, ай муқтазои истеъмол аст. Пас лафзи тайёр арабист. Касоне ки форсӣ гумон баранд, хатост. Ва дар «Баҳори Аҷам» ва «Ҷароғи ҳидоят» ва «Сироҷ-ул-луғот» навиштаанд, ки барои маънии омода ва муҳайё тайёр ба “то”-и муҳмала аст. Чи дар асл истилоҳи миршикорон аст, ки чун ҷонвари шикорӣ аз гурез баромада мустаъид ва омодаи парвоз ва шикорандозӣ мешавад, гуянд ки ин ҷонвар тайёр шуда. Чун ба ин маънӣ шуҳрат гирифта, маҷозан ҳар шайъи муҳайёро тайёр гуянд. Пас тайёр ва тайёр ҳар ду тавр саҳеҳ бошад (13,46).

Корбасти аносири шарҳнигорӣ дар тамоми фарҳангҳои тафсири ба назар мерасад, зеро муаллифони фарҳангҳо аз ҷумлаи шахсони фозилу донишманди замони хеш ба ҳисоб рафта, дар аксари улуми роиҷи даврони хеш даст доштанд. Бинобар ин, дар вақти мураттаб сохтани луғатномаҳо, ки аксар бо хоҳиши ниёзмандони каломии бадеъ, хоса мутолиаи асарҳои ҷудогона сурат мегирифт, онҳо кӯшиш менамуданд, ки қисме аз калимаву ибораҳоро ба таври муфасссал шарҳу эзоҳ дода, талаботи мутолиагарони фарҳангашонро қонеъ гардонанд.

Мавлоно Муҳаммадсаид низ ҳангоми мураттаб сохтани «Таҳқиқ-ул-луғот» ба ин усули шарҳи моддаҳои луғавӣ эътибори хоса дода, қисми зиёди онҳоро ба ин тарз шарҳу тавзеҳ додааст. Чунончи:

Алват – ринд ва авбоши кароқил (کراقل) ба хотир мерасад, зоҳиран, ҷамъи лутӣ аст, ки аз олами рануд, ки ҷамъи ринд аст, ва ин қисми ҷамъ мувофиқи арабӣ форсизабонони арабидон меоранд (аз «Чароғи ҳидоят») соҳиби «Баҳори Аҷам» гӯяд, ки дар ин тааммул аст, ҷӣ дар ринд ҳарфи «ро» фоқолма (فاکلم) аст, пас аслий бувад ва ҳамзаи алват аз ҳарфи аслий нест, пас ҷамъи лутӣ, ҷӣ қисм дуруст бошад, магар он ки гӯем дар лафз таҳриф шуда ва саҳеҳ лавут бар вазни сақут бар қиёси хануд, ки ҷамъи ҳиндист (13;13).

Чоду - ба маънии соҳир ва сеҳр ҳар ду омада ва Хони Орзу дар «Сироч» навишта, ки он ҷӣ Рашидӣ навишта, ки чоду соҳир ва чодуӣ ба «ё»-и нисбат ба маънии сеҳр аст, дар авом чоду сеҳро гӯянд ва соҳирро чодугар, ин ғалат, соҳиби «Ғиёс» гӯяд, ки филвоқеъ дар каломии қудамо чоду ба маънии соҳир аст ва дар каломии шуарои мӯътабари Ҳинд мисли Амир Хусрав ва Файзӣ ва шоирони мутааххирини Эрон чоду ба маънии сеҳр ва чодугар ба маънии соҳир, беш аз он аст, ки таърод (تعراذ) тавон кард, пас тақлиди ин ҳар ду лафз бар сабили итлоқ дуруст набошад ва аз ин ҷост, ки дар «Бурҳон» чоду ба маънии сеҳр ва соҳир ҳар ду омада (13;47).

Симо - бакасп нишон ва аломате, ки шинохта шавад бад он хайру шар ва маҷозан ба маънии пешонӣ мустаъмал аст, чаро ки аломати хайру шар дар пешонӣ мафҳум мешавад, аз «Сурурӣ» ва «Муаййид» ва соҳиби «Баҳори Аҷам» навишта, ки ба маънии нишонаҳо, ки аз касрати сучуд дар пешонӣ пайдо мешавад ва маҷозан ба маънии пешонӣ ва соҳиби «Мунтахаб» навишта, ки ба маънии нишон ва аломат ва дар «Мусталаҳот» навишта, ки симо лафзи арабӣ аст ба маънии нишон ва аломат – «Камо қолаллоҳу таъоло симҳум фӣ вучуҳи мин асари-с-сучуди», магар форсиён маҷозан ба маънии пешонӣ истеъмол мекунанд ва симо билкасп ва ташдиди «ё»-и таҳмони мафтӯҳ хоса ва хос ва касоне, ки ба ин маънӣ билфатҳ хонанд хатост (13;87).

Калимаи охир дар «Ғиёс-ул-луғот» низ айнан ҳамин тавр шарҳ ёфтааст.

Аз чанд санаде, ки дар боло зикраш рафт, мушоҳида кардан мумкин аст, ки муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» дар вақти тавзеҳи ин моддаҳои луғавӣ аз унсурҳои шарҳ истифода карда, бештар ба дуруст муайян кардани маънои луғавии калима ва дар забонҳои дигар, хоса арабию форсӣ кадом маъниро ифода кардани он кӯшиш ба харҷ додааст. Аз қайдҳои муаллиф равшан ба назар мерасад, ки ӯ барои исботи фикр бештар ба маълумоти сарчашмаҳо таъия менамояд.

Бояд зикр кард, ки муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» бидуни зикри унвони сарчашмаҳо як қисм моддаҳои луғавиро чунин шарҳу тавзеҳ додааст. Аз ҷумла:

Лайлӣ – ба фатҳи «лом» ва сукуни таҳтонӣ ва касри «лом» -и дигар ва «ё»-и маъруф ва маҷҳул ҳар ду вазъ дуруст, номи маъшуқаи Қайс ва ин исми муфаррас аст бо ин тасарруф, ки Лайлӣ ба эътибори қоидаи арабӣ шояд, ки дар асл Лайло бошад, ҷӣ муаннаси афъали (افعل) сифате, ки маънии лавну айн ва ғайра дошта бошад бар вазни фаъло меояд, чун лавни маъшуқаи мазкура сиёҳ буд, лиҳозо бо ин исм мусаммо шуд, форсиён ҳамзаи охириро эътибор надоданд, Лайлоро ба қоидаи худ Лайлӣ карданд ба «ё»-и маҷҳул, чун назди эшон аксар ҷо «ё»-и маҷҳулро

маъруф хондан, саҳеҳ аст, лиҳозо «ё»-и охири Лайлиро маъруф хонанд.
Муҳсини Таъсир гӯяд:

**Гули ширини ўро нози Лайлӣ,
Нигоҳашро чу Лайло сад туфайлӣ (13;124)**

Муталошӣ – ба касри «шин»-и муъчама парешон ва хароб ва маъдум дар ин сурат маъхуз аст аз лошайъ ва ин қисм иштиқоқ аз мураккабот бисёр омада ва он чи ки дар мардум муталошӣ ба маънии талош ва талошиқунанда машҳур маҳзи ғалат, чаро ки талош лафзи туркист ва аз алфози туркиву форсӣ ба таври арабӣ иштиқоқ кардан хатост, агарчи ба қудрат баъзе форсиён кардаанд, аннодиру калмаъдум (13;126).

Муҳаввата - ба замми «мим» ва фатҳи «ҳо»-и муҳмала ва ташдиди «вов» -и мафтуҳ ва «то»-и муҳмала ҷои ихота кардан ва ҷои нигоҳ доштан ва ҷои гирд овардан ва ин сиғаи исми зарф аст аз боби тафъил, ки дар ў ҳарфи иллат аст, сивои лом калимаи таълил ва табдил намепазирад ва ба фатҳи «мим» ва сукуни «ҳо» ғалат аст, ҷӣ саҳеҳ доштани ҳарфи иллат дар сиғаи зарф аҷваф ва сулосии мучаррад бидуни мавоней собит нашуда, ё он ки дар асл маҳута беҳ буда бошад ба фатҳи «мим» ва замми «ҳо» ва сукуни «вов», ки аз касрати истеъмол силаи «ҳо» ҳазф шуда, фақат маҳсут ба маънии исми зарф мустаъмал шудааст (13;127-128).

Воҳидҳои луғавии дар боло зикршударо муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» низ айнан ҳамин тавр шарҳу тавзеҳ додааст, танҳо фарқият дар он аст, ки Муҳаммад Ғиёсиддин ҳаракати ҳарфҳоро нишон наодааст ва яқбора ба шарҳи маънии калимаҳо пардохтааст.

Дар иртибот ба ин усули шарҳи калимаҳо ҳаминро низ зикр кардан бамаврид аст, ки муаллифи «Таҳқиқ-ул-луғот» маънии моддаҳои луғавиро бо таъия ба сарчашмаҳои дигар тавзеҳ медиҳад ва дар байни форсизабонон ва муҳовараи мардум ҷӣ шаклу маънӣ доштани онҳоро ба қайд оварда низ аз сарчашмаҳо иқтибос карданаширо ишора менамояд ва

аз ашъори шоирон истинод меорад. Ин усули ташреҳ низ хоси шореҳони осори адабист. Чунончи:

Машшота – ба фатҳ ва ташдид зани шонакаш, ки мӯйи занонро шона кардан ва арӯсонро ороиш додан пешаи ӯ бошад ва биззамм хато аст, аз «Мунтахаб» ва «Кашф» ва «Баҳори Аҷам», баъзе навишта, ки машшота дар истеъмоли форсиён ба тахфиф низ омада, агарчи кам омада ва дар урфи ҳол даллоларо низ гӯянд (аз «Хиёбон» ва «Чароғи ҳидоят») Туғро гӯяд:

Машшота зад як раҳ зери турраат нохун,

Аҷаб, ки уқдаи дил во шавад ба осонӣ (13;134).

Ин калимаро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» низ ба ҳамин тарз маънидод кардааст, танҳо бидуни зикри ҳаракатҳо ва байти шоҳид.

Дар шарҳи қисме аз калимаҳо бошад муаллифи фарҳанг бештар ба муайян кардани шакли дурусти хондану навиштани онҳо бештар эътибор дода, дар охир маъниро мухтасаран зикр кардааст. Чунончи:

Нашъатайн – билфатҳ ва ҳарфи солис ҳамзаи мафтӯҳа ба сурати «алиф» ва он чи болои хати мустақим хатти қач ва мунҳанӣ навишта мешавад ишоратест, зеро ки алиф нест, балки ҳамза аст, ғараз он ки лафзи нашъатайн бар вазни каъбатайн ва фарқадайн аст ва он ки баъзе мардум бар вазни амомайн гӯянд маҳзи ғалат аст ва маънии наъшатайн дунё ва охират аст (13;146)

Ин калимаро дар «Ғиёс-ул-луғот» дучор накардем.

Ҳаминро низ афзудан лозим аст, ки Мавлоно Муҳаммадсаид баъзан ҳангоми шарҳи моддаҳои луғавӣ ба кадом забон мансуб будани онҳоро қайд карда, онҳоро маънидод менамояд ва байти шоҳид низ меорад. Баъдан барои хонандаи хешро аз иштибоҳ раҳо кардан боз тафсилоти дигарро илова намуда, боз байти шоҳид зикр менамояд. Чунончи:

Ачаллату-л-ҳукамо – лафзи арабист ва ачаллат чамъи ҷалил ва ҳукамо чамъи ҳаким ва инро итлоқ бар муфрад кардаанд. Зухурӣ гӯяд:

Хамӯш чун шавам аз ҷайб медиҳанд нидо,

Ки лаб банд зи мадҳи ачаллату-л-хукамо

Ҳарчанд истеъмоли ҷамъи арабӣ дар маҳалли муфрад дар забони форсиён бисёр аст, мисли аҷоиб ба маънии аҷаб ва риёз ба маънии равза ва ҳур ба маънии ҳуро, лекин ба таҳқиқ пайваст, ки ин исм мавқуф бар истеъмол аст, то дар каломи акобир магар ёфт нашуд наметавон ҳайрат бар овардани он кунад ва дар байти Зухурӣ гумон мешавад, ки ғалати маҳз аст ва ба ҷои ачаллу-л-хукамо гуфта ва ин байти Калим ҳам аз ин олам аст:

Душмани оинаанд онҳо, ки аҳли узлатанд,

Ҳар кучо абнои чинсе ғунҷад он ҷо касрат аст

Ва дар баъзе нусхаи девони Зухурӣ хулосату-л-хукамо дида шуда, пас нусхаи аввал ғалат бошад.

Калимаи мазкур дар замимаи «Таҳқиқ-ул-луғот» оварда шудааст, дар «Ғиёс-ул-луғот» ба назар намерасад.

Мавлоно Муҳаммадсаид ҳангоми шарҳи воҳидҳои луғавӣ дар баробари эътибор додан ба шакли дурусти калима, инчунин, ба этимологияи онҳо низ дахл кардааст. Воқеан, дар фарҳангҳои тафсирии асримиёнагӣ муаллифон ба этимологияи калимаву ибораҳои шарҳёбанда эътибори махсус додаанд (134). Зеро муайян кардани таърихи пайдоиши калимаҳо яке аз масъалаҳои асосии илми забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад. Баррасӣ ва таҳлили фарҳангномаи Мавлоно Муҳаммадсаид рӯшан сохт, ки муаллиф дар шарҳу тавзеҳи баъзе калимаҳо ба ин тарзи ташреҳ эътибор зоҳир кардааст. Чунончи:

Чӯҷӣ – ба «вов»-и расида номи шахсе, ки зариф ва масҳара буд. Яҳёи Кошӣ гӯяд:

Роҳи ҳарфи қарам то қай қунам тай,

Наҳоҳад ғашт Чӯҷӣ номи Ҳотам.

Дар девони Анварӣ ба ҳазфи «вов» ҳам дида шуд. Махфӣ намонад, ки Чӯҷӣ дар каломи асотиза ба муқобили Ҳотам мустаъмал аст ва ин меҳодад, ки Чӯҷӣ номи бахиле бошад ҳамасри ӯ, ки дар араб бухли ӯ ҳампаллаи ҷуди Ҳотам аст, на номи масҳара ва зарифе, ки ин маънӣ бо

Ҳотам ҳеҷ муносибат надорад ва қавли соҳиби «Мусталаҳот» ва соҳиби «Баҳори Аҷам» ин маънии бар адами вақт назару ғафлат аст, эътиборро нашоёд, пас муътабар ва саҳеҳ он аст, ки аз писарони подшоҳ Чингизхон яке Қўҷӣ бувад, ки дар бухл назир надошт, чунончи аз татаббӯӣ китоби Мир зоҳир мегардад ва ҳамин аст, ки дар форсӣ ба муқобалаи Ҳотам мустаъмал шуда. Зухурӣ гӯяд:

**Сухане нест аслан, нагӯям кам аст,
Ба сад бухл Қўҷист гар Ҳотам аст (13;51).**

Дар «Ғиёс-ул-луғот» калимаи «қўҷӣ» шарҳ наёфтааст, аммо калимаи «қўҳӣ» тавзеҳ ёфтааст ба маънии номи масҳарае, ки бағоят зариф буда ва ба тариқи сарчашма «Мусталаҳот-уш-шуаро» зикр ёфтааст. Зоҳиран, чунин ба назар мерасад, ки ин калима дар ду шакл во меҳӯрад, аммо аз тафсилоти Мавлоно Муҳаммадсаид бармеояд, ки Қўҷӣ шахсе буд, ки дар бухл беназир ва дигар ба маънии писари Чингизхон омада.

Увҷ – ба замми «вов»-и маъруф ва чим, номи марди тавилулқомат, ки дар замони Одам (а) омад ва то замони ҳазрати Мӯсо алайҳиссалом бизист ва умраш се ҳазору понсад сол шуд, тӯфони Нӯх (а) то камари ӯ буд, Мусо асои худро ба каъби (كعب) ӯ зад бияфтоду бимурд ва номи падари ӯ Увуқ (عوق) биззамм аст ва он чӣ ки дар мардум Увуқ бани Унуқ машҳур шуда, хато аст, саҳеҳ Увҷ бани Увқ аст ба касри аввал ва фатҳи «вов» ба маънии қачӣ (аз «Мунтахаб» ва «Латоиф» ва «Суроҳ»)

Саъдӣ фармояд:

**Чаве боз дорад балои дурушт,
Асое надидӣ, ки Увче бикушт (13;104).**

Чуноне ки аз тавзеҳоти болоӣ бармеояд, муаллифи фарҳанг аксари исмҳои хосро, ки номи ашҳоси афсонавӣ ё таърихиро ифода мекунанд бо истифода аз аносири шарӣ тавзеҳ дода, дар хусуси таърихи зиндагии онҳо маълумот медиҳад. Ҳамзамон, перомунӣ дар кадом шакл байни мардум истифода шудан, дуруст ё нодуруст будани онро ба қайд оварда,

шаклу маънои сиҳхати вожаҳоро бо нишон додани ҳаракати ҳуруф бозгӯ менамояд. Аксари чунин исмҳои хос, аз қабили Одам (а), Сиёвуш, Каюмарс, Лайлӣ, Юнус ва ғайра ба ин шева маънидод ва шарҳ дода шудаанд. Дар «Таҳқиқ-ул-луғот» на танҳо исмҳои хос, балки калимаву ибораҳои дигар, ки мафҳумҳои гуногунро ифода кардаанд, шарҳи этимологӣ ёфтаанд. Чунончи:

Ашрафӣ – ба сукуни «шин»-и муъчама ва фатҳи «ро»-и муҳмала дурустзар ва ин мансуб аст ба Ашраф, ки подшоҳе буд сиккаи зар ба вазни даҳмоша (ماشم) ба замони ӯ ривоч ёфт (аз «Шарҳи девони Ҳоконӣ») ва касоне, ки ба фатҳи «шин» ва сукуни «ро» Ашарфӣ хонанд, ғалати маҳз аст. Неъматхони Олӣ гӯяд:

Чист анқору насири кибрити аҳмар ашрафӣ,

Кимиё навкар шудан як ҳафта пеши булҳавас (13;10).

Ғиёсиддини Ромпурӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» вожаи «ашрафӣ»-ро шарҳ додааст, аммо ҳаракатҳои онро нишон надидааст, тавзеҳоти ӯ бо «Таҳқиқ-ул-луғот» комилан мувофиқат менамояд, ғайр аз байти шоҳид.

Бихил – ба касратайн бахшидани чурм ва авф кардани гуноҳ аз «Латоиф» ва «Мадор» ва дар «Баҳори Аҷам» ба маънии муоф омада ва соҳиби «Ғиёс» гӯяд, ки чун дар форсӣ «ҳо» -и ҳуттӣ наёмада, зоҳиран «бихил» лафзи арабӣ бошад ва ҳол он ки дар луғоти мӯътабарои арабӣ, мисли «Суроҳ» ва «Қомус» ва «Мунтахаб» ва ғайра моддаи бихил бе ҳеҷ маънӣ наёмада. Аз ин маълум шуд, ки дар асл «бахил» буда бошад, ба фатҳи аввал ва касри «ҳо»-и ҳавваз, сиғаи сифати мушаббаҳа ба маънии тарккардашуда ва ба мурод гузошташуда, маҷозан ба маънои муоф мустаъмал, маъхуз аз баҳл билфатҳ, ки масдар аст ба маънии тарк кардан ва гузоштан ба мурод (аз «Суроҳ» ва «Қомус»), пас аз ғалати котибони қадим ва Адам-ил-тифоти аҳли тааллум ва таълим ба «ҳо»-и ҳуттӣ шӯҳрат гирифта. Ё он ки дар асл бихил ба касратайн бошад, сиғаи амр аз ҳилидан ба маънии гузоштан, ки дар баъзе маҳал ба маънии исми мафъул воқеъ мешавад, чунонки гузин, ки сиғаи амр аст ба маънии исми мафъул мустаъмал мегардад. Пас ба ҳар тақдир ба «ҳо» -и ҳавваз дуруст

бошад, магар он ки будани «ҳо»-и хутти ба ибдол бошад, чунонки дар ва «ҳол», ки дар асл «ҳол» буда, лекин ин қисм даъвии ибдол ҳолӣ аз заъф наменамояд ва метавонад, ки баҳал ба фатҳатайн ва ташдиди «лом» аст ба маънии баҳалол шудан, чи «бо»-и муваҳҳадаи мафтӯҳа барои зарфият ё маийят бошад ба қоидаи форсӣ аз ҳалл билфатҳ ва ташдиди «лом», чунонки дар «Мунтахаб» аст. Сурурӣ, ки шореҳи «Гулистон» аст, ба арабӣ ҳамин тавзеҳи охир ихтиёр намуда (23-24).

Вақте ки «Ғиёс-ул-луғот» -ро аз назар гузаронидем айнан ҳамин тафсилот ба мушоҳида расид. Ғиёсиддини Ромпурӣ низ бо мурочиат ба фарҳангҳои мӯътабари арабӣ ва форсӣ кӯшиш намудааст перомунӣ паҳлуҳои гуногуни маъниифодакунии вожаи «биҳил» андешаронӣ намояд ва ба ин васила мутолиагаронро аз иштибоҳ боздоштааст.

Ба ин шева моддаҳои луғавии «хароч», «шӯъла», «фузулӣ», «Каюмарс», «мусаввада» ва ғайра шарҳу тавзеҳ ёфтаанд ва муаллифи фарҳанг кӯшиш ба харҷ додааст, ки баробари нишон додани шакли дурусти калимаҳо, маъниҳои ифодакунандаи онҳоро низ бо мурочиат ба фарҳангу шарҳномаҳо ва рисолаҳои ҷудогона мушаххас намояд. Инчунин дар забони арабӣ ва форсӣ ва ё забонҳои дигар дар кадом шакл чӣ маъниро ифода кардани онҳоро низ муайян кардааст. Барои исботи андеша аз ашъори шуарои классик абёти шоҳид низ овардааст.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқи ҷой доштани аносири шарҳнигорӣ дар “Таҳқиқ-ул-луғот” дар муқоиса бо “Чароғи ҳидоят”-и Хони Орзу метавон чунин хулоса кард:

1. Муҳаммадсаиди Соҳиб, ки бо тадвини “Таҳқиқ-ул-луғот”-и хеш суннатҳои мактаби фарҳангнигории Ҳиндустонро тадовум бахшида, дар чараёни кори луғатнигориаш аз унсури шарҳнигорӣ, ки принципи роиҷгардидаи луғатнависи Шибҳи қораи Ҳинд махсуб меёфт, истифода кард ва дар ҷодаи маърифатгарӣ нақши худро гузошт.

2.Муаллифи фарҳанг дар чараёни тавзеҳи маънии моддаҳои луғавӣ кӯшиш ба харҷ додааст, ки барои дуруст маънидод шудани онҳо ба шарҳи калимаву ибораҳои дохили абёт, ҳамчунин мисраъҳои онҳо ва ҳатто мазмуни байт пардозад ва ин тарзи ташреҳи воҳидҳои луғавӣ арзиши адабии луғатномаро баланд бардоштааст.

3. Доир ба қисме аз алфозу иборот ба иловаи тавзеҳи маънӣ маълумоти иловагӣ зам карда, аз хусуси этимология, хусусият, сифат ва таърихи онон маълумот фароҳам оварда, ба муштариёни асараш таъсир гузошта тавонистааст. Аз ин рӯ, ба андешаи В.А.Капранов (76, 158), луғатнигорони садаҳои ХУ1-Х1Х-ро на шореҳи калима, балки шореҳи маънӣ метавон муаррифӣ кард.

Хулоса

Фарҳангҳои тафсирии асримиёнагӣ аз нуқтаи назари илми адабиётшиносӣ хеле кам ба таҳқиқ расидаанд. Ҳол он ки ин луғатномаҳо хосатан, фарҳангҳои тафсирии дар Шибҳи қораи Ҳинд тадвингардида бо принципҳои тозаӣ худ нисбат ба фарҳангҳои давраи аввал имтиёз дошта, ҷанбаи бештари адабиётшиносӣ касб кардаанд. Баррасиву таҳқиқи “Таҳқиқ-ул-луғот”-и Муҳаммадсаиди Соҳиб шаҳодат аз он медиҳад, ки ин луғатнома арзиши хоси адабиётшиносиро молик аст.

1. Ҳарчанд “Таҳқиқ-ул-луғот” идомабахши суннати фарҳангшиносии пешин буда, қисме аз моддаҳои луғавӣ аз луғатномаҳои қаблии мавҷуда, хосатан, “Ғиёс-ул-луғот” интихоб гардидааст, лекин муаллифи луғатнома дар қатори онҳо моддаҳои луғавии тозаро низ ворид карда, қўшиш ба харҷ додааст, ки бо зикри маълумоти иловагӣ дар тавзеҳи калимаву ибораҳо ва абёти шохид ба онҳо луғатномаи хешро имтиёз бахшад.
2. Муаллифи луғатнома дар вақти таснифи асари хеш сарчашмаҳои зиёдеро мавриди истифода қарор додааст, ки байни онҳо фарҳангҳои тафсирий, шурӯҳи осори адабӣ, тазкираву тафосир ва осори дигари соҳавӣ мавҷуданд. Принципи қори онҳо ба соҳиби “Таҳқиқ-ул-луғот” таъсир гузошта, сабабгори таълиф шудани як луғатномаи муфид гардидааст, ки дар шинохти маъниву мазмуни калимоту иборот ва абёти шохид аз арзиши хоса бархурдор аст.
3. Дар ҷараёни тадвини луғатнома муаллифи он саъй намудааст, ки роҳу усулҳои ҷолиби тавзеҳи шаклу мазмуни моддаҳои луғавиро пеша намояд, ки ибтикори соҳибфарҳанг маҳсуб меёбад. Ӯ калимаву иборотро тавзеҳ дода, дар хусуси онҳо маълумоти иловагии муҳими адабиро манзури мутолиагар месозад ва ба ин васила аз шарҳи калима ба шарҳи

маънӣ тавачҷуҳи бештар зоҳир месозад ва чунин тарзи ташреҳ арзиши адабии луғатномаҳо баланд мегардонад.

4. Луғатнигор ҳарчанд ҳини тавзеҳи моддаҳои луғавӣ аз принципҳои мавҷудаи фарҳангшиносии истифода менамояд, лекин дар тавзеҳи як қатор калимаву иборот барои нишон додани таҳаввулотӣ решагии онҳо, тарзи саҳеҳи талаффузи моддаҳои луғавӣ эътибори хоса зоҳир менамояд, ки ин тарзи ташреҳ барои илми филология, аз ҷумла, матншиносии осори адабӣ басо муҳим хоҳад буд.
5. Муҳаммадсаиди Соҳиб ҳамчун донандаи ҳуби илми суҳаншиносии форсӣ-тоҷикӣ дар қатори вожаву ибороти марбут ба инсонӣ табиат ва алфози мутафарриқа як даста алфозу иборот ва ифодаҳои шоирона ва мусталехоти адабиётшиносӣ низ шарҳу тавзеҳ додааст, ки байни онҳо жанрҳои адабӣ, бахрҳои арӯз ва истилоҳоти марбут ба арӯз, воситаҳои тасвири бадеӣ ва дигар мафҳумоти марбут ба шеърӯ шоирӣ имтиёз пайдо кардаанд. Чунин принциби кори соҳиби луғатнома низ аҳамияти адабии фарҳангро равшан ба намоиш гузоштааст.
6. “Таҳқиқ-ул-луғот” дар радифи фарҳангҳои дигари тафсирий дар бозёфти абёти парешону гумшудаи суҳанварони форсу тоҷик, тасеҳи матни осори адабӣ нақши ҳудро дорад. Зеро баррасиву таҳлили матни луғатнома дарак аз он медиҳад, ки баъзе абёте, ки ҳамчун шӯҳиди маъноӣ зикр гардидаанд, дар девони суҳанварони форсу тоҷик ба назар намерасанд. Ҳамчунин дар фарҳанг вариантҳои ҳуби абёти суҳанварон қорбаст гардидаанд, ки барои тасеҳи осори шоирон кӯмак мерасонанд ва барои омодаи сохтани матнҳои илмӣ-интиқодии мероси гузаштагон арзиши хоса доранд.
7. Дар баробари фазилятҳо муаллифи “Таҳқиқ-ул-луғот” ҳангоми сабти асноди шӯҳид ба як қатор хатоҳои матншиносӣ роҳ додааст, ки ин дар зиёда қардани ҳуруф, афтодани ҳуруф, афтодани вожа, бадали қалма ба қалмаи дигар, нисбат дода шудани байти як шоир ва ғайра аз ҷумлаи онҳоянд. Муқоисаи абёти шӯҳиди дар фарҳангнома зикршуда бо осори суҳанварони форсу тоҷик ин масъаларо рушан ба намоиш гузошт.

8. Муаллифи луғатнома мисоли соҳибфарҳангҳои пешин ҳангоми тавзеҳи моддаҳои луғавӣ бисёр вақт кӯшиш намудааст, ки перомони калимаву ибороти тавзеҳталаб маълумоти бештари иловагиро манзури хонанда намояд ва барои баланд бардоштани сатҳи маърифати мутолиагарон мусоидат намояд. Қисме аз байтҳои шоҳидро шарҳ низ бастааст ва ё калимаву ибороти душворфаҳми онҳоро дар алоҳидагӣ мавриди ташреҳ қарор додааст ва ба ин васила аз масоили шарҳнигорӣ бархурдор будани “Таҳқиқ-ул-луғот”-ро собит сохтааст.

Новобаста аз нуқсону камбудихои дар матни “Таҳқиқ-ул-луғот” вучуддошта онро метавон ҳамчун луғатномаи муҳиму ҷолиб муаррифӣ кард, зеро он дар шинохти шаклу мазмуни калимоту ибороти таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва осори суҳанварон басо муҳим буда, барои илми адабиётшиносии тоҷик, хосатан, матншиносиву шарҳнависӣ аҳамияти хуб дорад.

Сарчашмаҳо:

1. Айнӣ, Садриддин. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. / С.Айнӣ- Душанбе: Ирфон, 1976.- 536с.
2. Балёнӣ, Тақиуддин Авҳадӣ. Сурмаи сулаймонӣ. / А.Балёнӣ.- Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Фирӯзахон Ғиёсова.-Хучанд: Нури маърифат, 2006.- 486.
3. Бурҳон, Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. / М.Бурҳон. - Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров. - Душанбе: Адиб, 1993.- 416 с., 2004,ҷ.2. - 424с.
4. Вафой, Хусайн. Фарҳанги форс / Хусайн Вафой. - Вирустаи Тин Хуй Жу. - Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1995. - 254с.
5. Ғазнавӣ, Фаҳруддин, Муборакшоҳ Қаввос. Фарҳанги Қаввос / Муборакшоҳ Фаҳруддин Қаввос. - Бо эҳтимоми Назир Аҳмад. - Техрон, 1353 - 233с.
6. Ғазнавӣ, Фаҳруддин, Муборакшоҳ Қаввос. Фарҳанги Қаввос / Фаҳруддин Ғазнавӣ. - Фароҳамовардагони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристҳо Хоҷаева М. ва Саидов С.- Хучанд: Нури маърифат, 2003. -292с.
7. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёсу-л-луғот. / М.Ғиёсуддин.- Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров - Душанбе: Адиб, ҷ.1, 1987.- 480с.
8. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёсу-л-луғот. / М.Ғиёсуддин.- Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров - Душанбе: Адиб, ҷ.2, 1988.- 416с.
9. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёсу-л-луғот. / М.Ғиёсуддин. - Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи Амон Нуров - Душанбе: Адиб, ҷ.3, 1989.-304с.
10. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Баҳори борон – шарҳи «Ғулистон» / М.Ғиёсуддин. - Лакҳнав, 1906. – 1320с.
11. Кошонӣ, Муҳаммад Қосим ибни Ҳочӣ Муҳаммад. Маҷмаъ-ул-фурс./ М.Кошонӣ. - Ба кӯшиши Муҳаммад Дабири Сиёқӣ. - Техрон: Муассисаи матбуоти Алиакбари Илмӣ. 1337-1341ш. Ҷ.1-3. - 1657с.
12. Машҳадӣ, Қудсӣ. Девон. Ба кӯшиш ва тасҳеҳи Муҳаммади Қаҳрамон. – Машҳад, 1357, 611с.

13. Мирзопур, Шайх Муҳаммадсаиди Соҳиб Раис. Таҳқиқ-ул-луғот / Шайх Мирзопур. - Бо эҳтимоми Хоҷа Сиддиқи Ҳусайн. - Агра, бидуни соли нашр. -176с.
14. Муин, Муҳаммад. Фарҳанги форсӣ. Ҷ.1-4. / Муҳаммад Муин.- Техрон: Амири кабир, 1375.
15. Нахчувонӣ, Муҳаммад. Сихоҳу-л-фурс. / М.Нахчувонӣ. - Ба эҳтимоми дуктур Тоатӣ. - Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва наشري китоб, 1341ш.- 343с.
16. Нуров, Амон. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ. / Амон Нуров. - Душанбе: Маориф, 1990.- 252 с.
17. Орзу, Сирочуддин Алихон. Чароғи ҳидоят / А.Орзу. - Таҳияи матн бо пешгуфтор, тавзеҳот ва луғатномаи Амон Нуров.- Душанбе:Ирфон,1992.-288с.
18. Сурурӣ, Муҳаммадқосим ибни Ҳочӣ Муҳаммади Кошонӣ. Фарҳанги Маҷмаъ-ул-фурс / М.Сурурӣ. - Ба кӯшиши Муҳаммад Дабири Сиёқӣ.-1341ш., дар се муҷаллад.-1657с.
19. Таттавӣ, Абдуррашид ибни Абдулғафур ал-Ҳусайнӣ ал-Маданӣ, Фарҳанги Рашидӣ /. А.Таттавӣ - таҳқиқ ва тасҳеҳи Муҳаммади Аббосӣ. Ҷ.1 – Техрон, 1532с.
20. Таттавӣ, Абдуррашид ибни Абдулғафур ал-Ҳусайнӣ ал-Маданӣ, Фарҳанги Рашидӣ /. А.Таттавӣ - таҳқиқ ва тасҳеҳи Муҳаммади Аббосӣ. Ҷ.2. – Техрон, 1532с.
21. Табретӣ, Соиб. Куллиёт / Соиб Табретӣ – омодакунандаи матн Амирии Фирӯзкӯҳӣ. – Техрон, 1933. – 1756с.
22. Табретӣ, Муҳаммадҳусайн ибни Халафи. Бурҳони қотеъ. / М.Табретӣ. - Ба эҳтимоми доктор Муҳаммад Муин. Дар панҷ муҷаллад. - Техрон, 1357.
23. Тарҷумон –ул-балоға / таснифи Муҳаммад Умари Родуёнӣ, ба эҳтимоми Аҳмади Оташ, интишороти «Асотир», Техрон 1949, -263с.
24. Техронӣ, Салим. Девон. Ба кӯшиш ва тасҳеҳи Муҳаммади Қаҳрамон. – Техрон, Интишороти «Нигоҳ», 1385, 624с.
25. Тӯсӣ, Асадӣ. Луғати фурс. / Асадии Тӯсӣ - Ба тасҳеҳ ва таҳияи Фатҳуллоҳи Муҷтабой ва Алӣ Ашрафи Содиқӣ. - Техрон: Интишороти Хоразмӣ, 1365. - 247с.
26. Тӯсӣ, Асадӣ. Луғати фурс. / Асадии Тӯсӣ - Ба тасҳеҳи Муҳаммад Дабири Сиёқӣ. - Техрон: Китобхонаи Тахурӣ, 1957.-210с.

27. Тӯсӣ, Асадӣ. Луғати фурс. / Асадии Тӯсӣ.- Мукаддима, таҳия, таълиқот, ҳошия, луғот ва феҳристи Нурулло Ғиёсов.- Хучанд: Нури маърифат, 2015 - 492с.
28. Ўбаҳӣ, Ҳофиз. Тӯҳфат-ул-аҳбоб / Ҳ.Ўбаҳӣ. - Ҳозиркунандаи нашр ва муаллифи мукаддима, тавзеҳот, илова ва феҳрастҳо Ҳафиз Рауфзода. - Душанбе: Ирфон, 1992. - 288с.
29. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Дар зери таҳрири Шукуров М.Ш., Капранов В.А., Ҳошим Р., Маъсумӣ Н.А. - М.: Советская энциклопедия, 1969. -ҷ.1- 951с.; ҷ.2- 949с.
30. Фарҳанги мушкilotи адабиёт / Таҳияи Абдулманнони Насриддин.- Куллииҳои осор. Ҷилди 4. - Хучанд: Ношир, 2013, 583с.
31. Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ /Таҳияи Абдучаббори Суруш. - Хучанд, 2015.
32. Ҷоziлов М. Фарҳанги ибораҳои рехта / М.Ҷоziлов. - Душанбе: Ирфон, 1963-1964, ҷ.1-2.
- 33.Шерозӣ, Ҳофиз. Куллииёт / Ҳофизии Шерозӣ. - Мураттиби китоб ва муаллифи сарсухан Ҷ.Шанбезода. - Душанбе:Ирфон, 1983.-670с.
- 34.Шерозӣ, Шайх Муслиҳиддин Саъдӣ. Бӯстон / Саъдии Шерозӣ. – Ҷопи аввал. – Техрон. Интишороти байналмилалӣ Ал-Ҳудо. 1371.- 464с.
35. Шерозӣ, Шайх Муслиҳиддин Саъдӣ / Куллииҳои Саъдӣ аз рӯи нусхаи тасҳеҳшудаи Муҳаммадалии Ғуруғӣ. – Техрон, 1371-1347с.
36. Шерозӣ, Урфӣ. Куллииёт / Урфии Шерозӣ. - Ба кӯшиш ва тасҳеҳи Муҳаммад Валиюллоҳи Ансорӣ (муштамил бар рубоиёт ва маснавиёт бар асоси нусхаҳои Абулқосими Сирочӣ Исфаҳонӣ ва Муҳаммадсодиқи Нозими Табрезӣ) - Дар се муҷаллад. - Ҷилди аввал. - Техрон 1378, - 929с.
- 37.Шерозӣ, Инҷу. Фарҳангномаи ҷаҳонگیرӣ. / Инҷуи Шерозӣ.- Виростаи дуктур Афиғӣ. - Машҳад: Донишгоҳи Машҳад, 1351ш. ҷ.1. - 2657с.
38. Шерозӣ, Инҷу. Фарҳангномаи ҷаҳонگیرӣ. / Инҷуи Шерозӣ.- Виростаи дуктур Афиғӣ. - Машҳад: Донишгоҳи Машҳад, 1351ш. ҷ.2. - 2657с.

Адабиёти илмӣ:

39. Акимушкин О.Ф. Вопросы восточной текстологии. Дар китоби "Советское востоковедение" (Проблемы и перспективы).- Москва, 1988, стр. 82-89.
40. Анварӣ, Ҳасан. Тасҳеҳи интиқодии девони Ҳофиз.- Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1367 ш.
41. Аҳадов Ҳ. "Фарҳанги Рашидӣ" - ҳамчун асари лексикографӣ / Ҳ.Аҳадов. - Душанбе: Дониш, 1981. - 119с.
42. Ашукин Н.С. и Ашукина М.Г. Крылатые слова. – Москва: Наука, 1955.-334с.
43. Бабкин А.М. Слова в контексте и в словаре. // Современная русская лексикография. – Москва: Наука, 1997 – стр 46-50.
44. Баевский С.И. Средневековая персидская лексикография. История лингвистических учений. Средневековый Восток / С.И.Баевский. - Л-д: Наука, 1981.- С.115-129.
45. Баевский С.И. Фарҳанги XI-XV веков - ранние комментарии к произведениям классиков персидско-таджикской поэзии: - VIII Всесоюзная научная конференция по иранской филологии / С.И. Баевский. - Тезисы докладов - Душанбе: Дониш, 1982. -С.35-39.
46. Баевский С.И. Первые опыты грамматического осмысления языка фарси (XI - XVвв). / ППиПИКНВ. XVIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР, Ч.2 / С.И.Баевский. – научная монография. - М.:Наука, 1985. - С.35-39.
47. Бахриддинов Д. "Чароғи Ҳидоят"-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ / Д.Бахриддинов. - Душанбе, 1992. - 104с.
48. Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литератур народов Ближнего и Среднего Востока; Первая всесоюзная конференция востоковедов, тезисы докладов и сообщений / Е.Э.Бертельс. - Ташкент, 1957.
49. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основы изучения восточных памятников // Советское востоковедение. – Ташкент, 1955.
50. Боқирӣ, Маҳдӣ. Таърихи забони форсӣ / Маҳдӣ Боқирӣ. - [китоби дарсӣ] Техрон: 1375. - 207с.
51. Болдырев А.Н. Из истории развития персидского литературного языка. // Вопросы языкознания, №5 – 1955. - С.78-92.

52. Болдырев А.Н. Некоторые вопросы становления и развития письменных языков в условиях феодального общества. // Вопросы языкознания, №4 - 1956. - С.31-37.
53. Боровков А.К. "Бада'и ал-лугат" словарь Тали Имани Гератского / А.К.Боровков. - Москва: Наука, 1961.- 210с.
54. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Вопросы языкознания, № 5- 1953. - С.37-48.
55. Капранов В.А. "Луғати ғурс" Асади Туси и его место в таджикской (фарси) лексикографии / В.Капранов. - Душанбе: Дониш, 1964. - 213с.
56. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова / Ю.Лотман. – Москва: Просвещения, 1988, - 349с.
57. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста структура стихи / Ю.Лотман. – Москва: Просвещения, 1972, 271с.
58. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 683с.
59. Лихачев Д.С. Текстология / Д.Лихачев.- М. -Л: изд. АН, 1962. – 696с.
60. Лихачев Д.С. Текстология / Д.Лихачев. - Краткий очерк. - М. -Л: Наука, 1964.-605с.
61. Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ. - Ҷилди савум / А.Мунзавӣ. - Техрон, 1350.-с.
62. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор (дар ҳафт мучаллад). Ҷилди якум // А.Насриддин – таҳия ва таснифи Фаҳриддин Насриддинов - Хучанд: Хуросон, 2013.- 608 с.
63. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор (дар ҳафт мучаллад). Ҷилди дуюм // А.Насриддин – таҳия ва таснифи Фаҳриддин Насриддинов - Хучанд: Хуросон, 2013.- 636 с.
64. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор (дар ҳафт мучаллад). Ҷилди сеюм // А.Насриддин – таҳия ва таснифи Фаҳриддин Насриддинов - Хучанд: Хуросон, 2013.- 584с.
65. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор (дар ҳафт мучаллад). Ҷилди чорум // А.Насриддин – таҳия ва таснифи Фаҳриддин Насриддинов - Хучанд: Хуросон, 2013.- 584с.
66. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор (дар ҳафт мучаллад). Ҷилди панҷум // А.Насриддин – таҳия ва таснифи Фаҳриддин Насриддинов - Хучанд: Хуросон, 2013.- 588с.
67. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор (дар ҳафт мучаллад). Ҷилди шашум // А.Насриддин – таҳия ва

- таснифи Фахриддин Насриддинов - Хучанд: Хуросон, 2013.- 764с.
68. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор (дар ҳафт муҷаллад). Ҷилди ҳафтум // А.Насриддин – таҳия ва таснифи Фахриддин Насриддинов - Хучанд: Хуросон, 2013.- 764с.
69. Отахонова А. "Фарҳангнома"-и Ҳусайн Вафой // А.Отахонова. - Душанбе: Дониш, 1986. -123с.
70. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – Москва: МГУ, 1975. – 205с.
71. Рауфов Ҳ. Тафсири образҳои бадеӣ дар луғат // Садои Шарк 1964, №6-с-144-145.
72. Рауфов Ҳ. Айнӣ ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик // Ҳ.Рауфов.- Душанбе, 1978. - 46с.
73. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык // В.Расторгуева. - М.: Наука, 1966.-160с.
74. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка [учебник] / Ю.Рубинчик. -М.: Восточная литература, 2001. - 600с.
75. Рудаки. Стихи. Редакция и комментарии И.С.Брагинского. М.:Наука, 1964. - 512с.
76. Русская диалектология / Под ред. П.С.Кузнецова. - М.: Просвещение, 1973. - 271с.
77. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. - монография / Д.Саймиддинов . - Душанбе, 2001-310с.
78. Саидов С. "Сиҳоҳ -ал - фурс" ва интиқоди матн" / С.Саидов. - Хучанд, 1996. - 40с.
79. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсии Институти осори хаттии Тоҷикистон / Зери назари Сайид Алиӣ Мувҷонӣ ва Амрияздон Алимардон. - Техрон, 1377.
80. Художественная рецепция и герменевтика / - Москва: Наука, 1985. – 288с.
81. Художественная коммуникация и семиотика /- Москва: Наука, 1986. – 231с.
82. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад / М.Шукуров. - Душанбе: Ирфон, 1985. - 236с.

Мақола ва монографияҳои илмӣ:

83. Аҳмадов М. Толковый словарь Садриддина Айни и его лексикографические особенности Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Худжанд, 2002. - 24с.
84. Баевский С.И. Уникальная рукопись персидского толкового словаря "Фарханги Зафангӯйа ва джаханпуя" [статья] // Народы Азии и Африки.- М.:Наука, 1965. - №3. - С.118-121.
85. Баевский С.И. Румийские слова в персидском толковом словаре "Зафангӯйа" [статья] // Палестинский сборник, Ближний Восток Иран / С.И.Баевский. - Л-д, 1970. Вып.21 (84) - С.91-99.
86. Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях (XI-XV вв.) [статья] // Страны и народы Востока, Вып. 22, Книга 2 / С.И. Баевский - Москва: Наука, 1980. - С. 83-89.
87. Баевский С.И. Ранняя персидская лексикография XI-XV в.в / С.И.Баевский.- монография - М.: Наука, 1989. - 164с.
88. Берков П.Н. Проблемы современной текстологии [статья] / П.Берков // Вопросы литературы. – Москва. - 1963, №12.
89. Болтубоев И. Кинояҳо дар фарханги "Мусталаҳот-уш-шуаро"- и Вораста [мақола] / И.Болтубоев // Номаи ховаршиносон (маҷмӯаи мақолаҳо). Мухаррирони масъул З.Фаффорова ва Т.Ваҳҳобов. - Хучанд: Нури маърифат, 2005.- С.128-133.
90. Ворожейкина З.Н. Исфаханская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время (XII начало XIII в) / З.Н.Ворожейкина – монография. – Москва.
91. Вохидов А. Структурно-семантическая характеристика лексики в "Гиёсу-л-лугот". Автореф. дисс... канд. филол. наук. -Душанбе 1975. -33с.
92. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / В.Виноградов. - монография. - М.: Наука, 1977. -310с.
93. Виноградов В.В. О языке художественной литературы / В.Виноградов. - монография. - Москва, 1959.
94. Гиунашвили Дж. К вопросу о значимости принципа научного историзма в персидско - таджикской текстологии [статья] / Актуальные проблемы Иранской филологии. - Душанбе: Дониш, 1985 - с.260-265.

95. Гиясова Ф.Н. Способы описания форм и приемов толкования лексических единиц в персидско-таджикских словарях XVIIв. Автореф. дисс... канд. филол. наук. - Худжанд, 2006. - 27с.
96. Гаффорова З.А. Истилоҳоти нучум ва мафҳоми фалакӣ дар маснавии "Меҳру моҳ"-и Ҷамолии Деҳлавӣ. // [мақола]. - Номаи донишгоҳи Донишгоҳи давлатии Хуҷанд, бахши филология. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. - № 4. - С.86-93.
97. Гиёсов Н.И. Назаре ба фарҳанг ва фарҳангшиносии тоҷик / Н.И.Гиёсов. – Муаллифи сарсухан. - Фарҳанги Қаввос.- Хуҷанд: Нури маърифат, 2003.- С.3-21.
98. Дубичинский В.В. Основные понятия лексикографии / [статья] В.Дубичинский // В сб. Глагол и имя в русской лексикографии: Вопросы теории и практики - Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1996. - С. 24-30.
99. Капранов В.А. Дар бораи лексикаи қадимтарин луғати тафсирии тоҷикӣ (форсӣ) "Луғати фурс"-и А.Тӯсӣ. [мақола] / В.А.Капранов // Шарқи Сурх, 1958, №1. - С.123 - 129.
100. Капранов В. А. "Имале" и ималированные формы в языке таджикской (фарси) классической литературы [статья] // Известия АН Тадж. ССР. Отд-ние общ. наук. - 1962.- № 3. - С. 3-16.
101. Капранов В.А. Лексика исторических фарсиязычных сочинений и персидско-таджикская лексикография в Индии XVI-XIX вв. [статья] / В.А.Капранов // Известия АН Тадж. ССР, ООИ, вып.2. - Душанбе, 1969. - С.65-69.
102. Капранов В.А. Лексика поэзии Хафиза в таджикских толковых словарях. - [статья] / В.А.Капранов. - Юбилейный сборник посвященный Хафизу. - Душанбе, 1971. - С.67-72.
103. Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв. монография. - / В.А.Капранов.- Душанбе: Дониш, 1987. - 224с.
104. Караулов Ю.Н. Об одной тенденции в современной лексикографической практике. [статья] // Русский язык. Проблемы художественной речи. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1981. - С.135-153.

105. Каримходжаева Р.Д. Интерпретация путей стяжения слов в "Гияс-ул-лугот" Мухаммада Гиясуддина Ромпури.- Автореф. дис...канд. филол.н. - Худжанд, 2006. - 25с.
106. Касимова М.Д. Структура, особенности и место "Словаря таджикского языка" в таджикской лексикографии XX века. - Авторефер. дис... канд.филол. н. - Душанбе, 2013.- 23с.
107. Корман Б.О. Изучение текста художественного произведения. - монография / Б.О.Корман.-. - Москва: Просвещения, 1972.
108. Костыгова Г.И. Образцы каллиграфии Ирана и Средней Азии XV- XIX веков. – монография / Г.И.Костыгова // - Москва,1963.
109. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова [статья] / Е.С.Кубрякова. - В кн:Аспекты семантических исследований. - М.: Наука, 1980. - С.81-155.
110. Лихачев Д.С. Кризис современной зарубежной механической текстологии. [статья] / Д.Лихачев // Известия АН СССР. Отдел лит. и языка, 1961, - №3.
111. Маковский, М.М. Удивительный мир слов и значений. - монография / М.Маковский - .- М.: Высшая школа, 1989. - 199с.
112. Мамедова М.Г. Основные принципы составления персидских толковых словарей XI-XII вв. Автореф. дисс... канд. филол. н. - Баку, 1968. - 26с.
113. Марковкин В.В. Об объеме и содержание понятия "Теоретическая лексикография" к ст 7 [статья] /В.Марковкин // Вопросы языкознания, 1987, № 6. - С.10-14.
114. Нақавӣ Ш. Фарҳангнависиҳои форсӣ дар Ҳинду Покистон /Ш.Нақавӣ. - [монография]. -Техрон, 1341.- с.
115. Насриддинов А. "Шамс-ул-луғот" ва аҳамияти он барои луғатшиносии тоҷик. – монография / А.Насриддинов // - Душанбе: Ирфон, 1982. - 48с.
116. Насриддинов А. Толковый словарь "Шамс-ул-лугот" (Источник, лексика, лексикографические особенности). Автореф. дисс... канд. филол. н. - Душанбе, 1982. - 21с.
117. Насриддинов А. Муродифоти аслии ва бадеии калимаҳо [мақола] / А.Насриддинов //. - Мактаби Советӣ.-1981. - №4.- С. 17-19.

118. Ниёзмухаммадов Б.Н. Об основных принципах составления толкового словаря таджикского языка. [статья] // Материалы первой всесоюзной научной конференции востоковедов. -Ташкент, 1958. -С.126-141.
119. Нуров Н. Н. Шарҳ ва маънигузориҳои шоирона дар "Девон"- и Бедил. [мақола] // Н.Нуров. - Номаи донишгоҳи Донишгоҳи давлатии Хучанд, бахши филология. – Хучанд: Нури маърифат, 2018, № 1, 80-92.
120. Нурзод Н. Нусхаҳои нодири шарҳи "Девони Бедил" ва шеваҳои шарҳнависию осори адабӣ / Н.Нурзод [мақола] // Фаслномаи Рӯдакӣ.- 2013-2014.-№ 38, 39, 40, 41. - С.39.
121. Нурзод Н. Шеваҳои шоиронаи қорбурди таъбироти ҳоси фарҳанг ва ирфони ҳинди дар "Девони Бедил" [мақола] / Н.Нурзод // Ахбори ДДХБСТ, бахши илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд: Матбааи хурди ДДХБСТ. - 2017, № 4 - С.57-65.
122. Османов Н.О. Основные принципы советской текстологии в их приложение к подготовке научного текста "Шахнаме" [статья] // Н.Османов Советское востоковедение. - Москва: Наука,1988, стр.51-57.
123. Основы текстологии // Под редакцией В.С.Нечаевой - монография. - Москва, 1962 – 256с.
124. Прохоров Е.И., Текстология. "Принципы издания классической литературы" монография // Е.Прохоров. - Москва, 1966.
125. Ранҷбар, Аҳмад. Равиши таҳқиқ ва маъхазшиносӣ. - монография // Аҳмади Ранҷбар. - Техрон: Асотир, 1368.
126. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. - монография // В.Расторгуева и Д.Эдельман. - М.: Восточная литература РАН, Т.1, 2000.- 327с; Т.2, 2003.- 502с.
127. Рауфов Ҳ. "Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ" ҳамчун сарчашмаи лексикографии тоҷику форс. - монография /. - Душанбе, 1973. - 191с.
128. Раҳмонова М.Ғ. Усулҳои шарҳи маъноӣ калима дар "Таҳқиқ-ул-луғот"ва назари интиқодии муаллиф дар онҳо [мақола] / Раҳмонова М.Ғ. //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, (маҷаллаи илмӣ). Бахши филологӣ. - Душанбе: Сино, 2015. - 4/6 (177)- С.142-155.
129. Раҳмонова М.Ғ. Сарчашмаҳои "Таҳқиқ-ул-луғот" и Мавлоно Муҳаммадсаид [мақола] / Раҳмонова М.Ғ. //Номаи

- донишгоҳ, (маҷаллаи илмӣ). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ.
- Хучанд: Хучанд, 2015.- 2 (43) - С.173-181.
130. Раҳмонова М.Ғ. Тафсири алфози марбут ба инсон дар "Таҳқиқ-ул-луғот" [мақола] Раҳмонова М.Ғ. //Номаи донишгоҳ, (маҷаллаи илмӣ). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ.
-Хучанд: Хучанд, 2016.-2(47) - С.215-219.
 131. Раҳмонова М.Ғ. "Таҳқиқ-ул-луғот" дар масири фарҳангшиносии форсу тоҷик"[мақола] / Раҳмонова М.Ғ. // Рушди илмҳои иқтисодӣ дар замони муосир: муаммо, ҳолат ва дурнамои инкишоф (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ назариявии устодону олимони ДДХБСТ, 29-30 майи соли 2014).- Хучанд, 2014. -С.606-608.
 132. Раҳмонова М. Ғ. "Шарҳи номи гулу гиёҳҳо дар "Таҳқиқ - ул -луғот" [мақола] / Раҳмонова М.Ғ.// МДТ "ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров",[маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 90 - солагии Коллеҷи омӯзгорӣ]. Бахши филологӣ. - Хучанд: Ношир, 2018. - С.112-120.
 133. Рейсер С.А. Основы текстологии. - монография // С.Рейсер. - Л: Просвещение, Л.О., 1978. – 176с.
 134. Рубинчик Ю.А. Лексикография персидского языка .- монография /.- М.: Наука, 1991. - 222с.
 135. Рустамов Ш.Р. Толковый словарь XV "Шарафномаи Маняри" (литературно-текстологические особенности). Автореф. дисс... канд. филол.н. - Худжанд, 2004. - 26с.
 136. Саидов С. "Фарҳанги Қаввос" сарчашмаи суҳаншиносӣ [мақола] / Саидов С.- Хучанд, 1993. - 49с.
 137. Саидов С. Персидские толковые словари XI-XIV веков и проблема критики художественного текста. Автореф. дис...канд. филол.н.- Худжанд, 1996. - 19с.
 138. Сангинов А. Словарь "Бахори Аҷам" и его лексикографическая характеристика. Автореф. дисс... канд. филол. н. -Душанбе, 1973. - 24с.
 139. Сатторов А. Шеърӣ Рӯдакӣ ва муаммои таҳлили каломӣ манзум [мақола] // Садои Шарқ, 1979, - №9.
 140. Сатторов А. Таърихчаи назариёти адабии форсӣ – тоҷикӣ. – монография / А.Сатторов //. - Душанбе: Адиб, 2001.- 384с.
 141. Сатторова М.А. Особенности персидско-таджикской лексикографии второй половины XIX и начала XX веков

- (на materiale "Фарҳанги Низом"). Автореф. дисс...канд. филол.н.-Худжанд, 2004.-26с.
142. Сатторова М.А. Нақду сухансанҷӣ дар "Фарҳанги Низом" [мақола] / М.Сатторова // Гулистони маърифат. - Хучанд, 2003. - с.119.
 143. Собирова Н.С. Роҷеъ ба баъзе масъалаҳои матншиносии осори Озод Аминзода. // Номаи донишгоҳи Донишгоҳи давлатии Хучанд, бахши филология. – Хучанд: Нури маърифат, 2018, № 3 - С.72-81.
 144. Султонзода Т.С. Забон ва тарзи баён дар шарҳи "Қавохир-ул-асрор ва завоҳир-ул-анвор". // Номаи донишгоҳи Донишгоҳи давлатии Хучанд, бахши филология. – Хучанд: Нури маърифат, 2017, № 2- С.105-110.
 145. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Издание второе. – монография / Б.Томашевский. - Москва, 1959. – 282с.
 146. Урунова М. Лексикографические особенности "Баҳори борон" - комментария "Гулистон"-а Мухаммада Гиёсиддина Ромпури. Автореф. дисс... канд. филол.н.- Душанбе, 1993.- 17с.
 147. Ёрунова М. "Баҳори борон" дар масири фарҳангнавирии форсу тоҷик / М.Ёрунова.-Хучанд: 1993.-32с.
 148. Хасанов А. Лексические особенности "Худуд-ал-алам". Автореф. дисс... канд. филол. н. - Душанбе, 1986. - 22с.
 149. Хоҷаева М. Масъалаҳои сабқшиносӣ. – монография / М.Хоҷаева. - Хучанд, 1994, 223с.
 150. Ходжаева М. Фонетико- лексические интерпретации в персидско- таджикских толковых словарях XI-V- XII вв. Автореф.дисс...канд. филол.наук. Худжанд, 2012-26с.
 151. Ҷаҳонбахш Ҷӯё. Раҳнамои тасхеҳи мутун. - монография / Ҷ.Ҷаҳонбахш. - Техрон: Мероси мактуб, 1378.
 152. Ҷалолова Ф.А. Языковедческое воззрения "Гияс -ал - луготе" Мухаммада Гиясиддина Ромпури. Автореф. дисс...канд.филол.н.-Хучанд, 2011.-25с.
 153. Шаҳриёр, Нақавӣ. Фарҳангнавирии форсӣ дар Ҳинду Покистон / Н.Шаҳриёр - [монография]. - Чопхонаи донишгоҳи Техрон, 1342. - С.98.
 154. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. - монография // - Известия Академии Наук Союза ССР, 1940, №3. - С. 89-117.

155. Ямин, Муҳаммад Ҳусайн. Вижагиҳои грамматикӣ
"Ҳудуд-ул-олам" / [монография]. - Душанбе, 1991. - 112с.

Бахши интернетӣ

156. [www.ketabfarsi.org / ketabkhaneh / ketabkhanai /te 37.html](http://www.ketabfarsi.org/ketabkhaneh/ketabkhanai/te37.html).
(Таърихи боздид 15.05.2014).